

oudheidkundig jaarboek

3^E SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN

NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ZEVENDE JAARGANG

1927

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK

oudheidkundig jaarboek

Redactie: Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Voorzitter, Mr. M. J. SCHRETLEN, Secretaris, Prof. Dr. A. W. BYVANCK
Jonkvr. C. ENGELN, Prof. Dr. N. J. KROM, Dr. ELISABETH NEURDENBURG en Prof. Dr. W. VOGELSANG

I N H O U D S O P G A V E.

Algemeene vergadering, 30 Juni 1927	143
Rede van den Voorzitter	144
Jaarverslag van den Secretaris	147
Vereeniging Directeurendag, verslag algemeene vergadering, 3 Juli 1926	73
Vereeniging Directeurendag, verslag algemeene vergadering, 30 Juni 1927	169
Bijeenkomst van vertegenwoordigers van Bonden, tot behoud van Monumenten van Geschiedenis, Kunst en Natuurschoon, 12 November 1927	150
Aanteekeningen over handschriften met miniaturen, door Prof. A. W. Byvanck.....	1
Altaar en schilderijen uit de Kerk der Oud-Katholieken te Leiden, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	12
Het meubilair van de vroegere Remonstrantsche Kerk te Bleiswijk, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	17
Utrecht, de stad en hare oude monumenten, door Dr. D. Jansen.....	35
Friesch zilver, door Nanne Ottema	79
Rood steenen trepotjes met het merk Ary de Milde, door Minke de Visser	99
Prachtbanden uit de werkplaats van Magnus te Amsterdam, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	106
Denkmalpflege in Oostenrijk, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde.....	122
Het Lands-Archief te Batavia, door Mr. A. J. van de Wall	127
Mededeelingen en korte berichten	20, 73, 143
Boekbesprekingen:.....	21, 154
Arthur M. Hind, Catalogue of drawings by Dutch and Flemish artists, preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum. Vol III, door Dr. J. J. de Gelder	21
J. H. Der Kinderen-Besier, De kleeding onzer voorouders, 1700—1900, door Jvr. C. Engelen	23
Old Master Drawings, a quarterly magazine, door Dr. J. J. de Gelder	26
Haerlem, gedenkschrift 1926, door Mr. M. J. Schretlen	27
Deel VIII van de voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, de provincie Limburg, door Dr. E. Neurdenburg .	28
Jo de Jong, 50 Eeuwen costuum, door Jvr. C. Engelen	154
F. C. A. Bremer, Inleiding tot de kunstgeschiedenis, door Jvr. C. Engelen	159
C. Hofstede de Groot, Kunstkennis, herinneringen van een kunstcriticus, door Dr. J. J. de Gelder.....	160
Verslagen	31, 169
Musea en Vereenigingen	29, 165
Nieuwe uitgaven	34, 183

AANTEEKENINGEN OVER HANDSCHRIFTEN MET
MINIATUREN.

VI. EEN ITALIAANSCH HANDSCHRIFT DER KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK.

Het onlangs verschenen zevende deel van Van Marle's *Italian schools of painting* opent, na een inleidend hoofdstuk van algemeenen aard, met een beschouwing over de schilderkunst van Lombardije op den overgang van de veertiende naar de vijftiende eeuw¹⁾. Over deze schilderkunst bezaten wij reeds een voortreffelijke monographie van den heer Toesca²⁾. Dit laatste werk gaf den grondslag, waarop de heer Van Marle kon bouwen. Daarbij heeft hij evenwel het materiaal voor onze kennis nog belangrijk vermeerderd en ons inzicht in menig opzicht verhelderd.

Wellicht het merkwaardigst uit dit hoofdstuk der schilderkunst zijn een aantal schetsboeken en teekeningen. Het bekendste daarvan is zonder twijfel het schetsboek in de Bibliotheek te Bergamo³⁾. Daarin vindt men op fol. 17 de zoo dikwijls besproken en afgebeelde teekening met een aantal honden, die bezig zijn een wild zwijn te verscheuren, een voorstelling, die men geheel op de zelfde wijze, met slechts uiterst geringe afwijkingen, terug vindt op een der kalenderbladen van het beroemde handschrift van den Hertog van Berry te Chantilly⁴⁾. Op een andere bladzijde van het schetsboek vindt men de mededeeling, geschreven met een hand, die zeer goed uit het einde der 14de eeuw kan wezen, dat de teekeningen op die bladzijde zijn geschilderd door Giovannino de' Grassi. Dit is een kunstenaar, die ons niet geheel onbekend is. Hij wordt voor het eerst vermeld in 1389;

¹⁾ R. van Marle. *The development of the Italian schools of painting VII* (The Hague, 1926). Chapter II: Lombardy, Piedmont and Emilia, blz. 64 en volg.

²⁾ P. Toesca. *La pittura e la miniatura nella Lombardia* (Milano, 1910).

³⁾ Bergamo, Biblioteca Civica, cod. Δ, VII, 14. — Verg. R. van Marle, t.a.p. blz. 76 en volg.

⁴⁾ De teekening is afgebeeld bij R. van Marle, t.a.p. blz. 87. — Het schetsboek is het eerst bekend gemaakt en besproken door P. Toesca, *L'arte VIII* (1905), blz. 332—339; verg. Betty Kurth, *Jahrbuch der Zentralkommission für Denkmalpflege V* (1911), blz. 63 en 96, en *Kunstgeschichtliche Anzeigen* 1911, blz. 82; Toesca, *L'arte XVI* (1913), blz. 137. — De overeenkomst van de teekening met het kalenderblad te Chantilly is het eerst opgemerkt door Martin Conway, *The Burlington Magazine*, XVIII, 1910, II, blz. 144—149, en *The van Eycks and their followers* (1921), blz. 39—40; verg. Jacques Mesnil, *Giovanno de' Grassi et les frères de Limbourg. Le bulletin de l'art*, Sept. 1911, blz. 246—247. — Conway verklaarde de miniatuur te Chantilly voor een copie van de schets te Bergamo. Heel waarschijnlijk is dat niet. Betty Kurth (t.a.p.) hield de teekening te Bergamo voor een copie van het kalenderblad. Toesca (*La pittura e la miniatura nella Lombardia*, blz. 417—427) toonde aan, dat beide veronderstellingen onaannemelijk zijn. Eerder is de teekening te Bergamo een schets voor of een notitie naar een fresco met jachttafreelen, zooals er in Italië zoo veel zijn geweest (verg. R. van Marle, t.a.p. blz. 68). Van dit fresco kan dan ook het kalenderblad te Chantilly afhankelijk zijn, gelijk een andere miniatuur in dit handschrift afhankelijk is van een fresco van Taddeo Gaddi in de kerk Santa Croce te Florence (verg. P. Durrieu, *Revue de l'art* 1909, I, blz. 60; R. van Marle, t.a.p. blz. 9).

verder hooren wij van een aantal belangrijke opdrachten, die hij kreeg voor den dom te Milaan; hij stierf in 1398¹⁾.

Aan Giovannino de' Grassi heeft men ook een aantal andere teekeningen in het schetsboek te Bergamo toegeschreven en verder een reeks van handschriften met miniaturen op grond van de overeenstemming met deze teekeningen. Al deze werken moeten dus vóór 1398 zijn ontstaan. Nu heeft men willen betoogen, dat dit toch niet mogelijk is. De teekeningen in het schetsboek te Bergamo zijn immers blijkbaar zeer nauwkeurige studie's onmiddellijk naar de natuur. Daarbij merkt men een zoo groote nauwkeurigheid op van waarnemen en een zoo opvallende zekerheid om het geobserveerde weer te geven in de vormen der kunst, dat men veeleer wordt herinnerd aan de kunst van veel later tijd. Om die reden heeft men gemeend, dat het copieën zijn, vervaardigd tusschen 1420 en 1430, naar werken uit verschillende perioden²⁾.

Heel waarschijnlijk is deze veronderstelling zeker niet. Want Giovannino de' Grassi, naar wien dus een of meerdere teekeningen in gemoderniseerden vorm zouden gecopieerd zijn, was geenszins een beroemd kunstenaar en het is ten eenenmale onaannemelijk, dat er vijftwintig jaren na zijn dood nog werken van zijn hand zouden zijn gecopieerd. Maar de vraag, waarom het hier gaat, is toch belangrijk genoeg om er nog een oogenblik bij te blijven stilstaan, want van haar oplossing is ons oordeel afhankelijk over de Italiaansche schilderkunst op den overgang van de 14de naar de 15de eeuw. Kan men immers aantoonen, dat de teekeningen en de daarbij behorende handschriften vóór 1400 zijn ontstaan en niet een twintig of dertig jaar later, dan worden zij van het allergrootste belang voor de geschiedenis der schilderkunst in Noord-Italië. Het vraagstuk, onder anderen, van de verhouding dezer schilderkunst tot de kunst in Frankrijk krijgt dan een geheel ander aspect³⁾. In het eene geval behooren de teekeningen thuis in de school van Pisanello; zij hebben dan geen verdere beteekenis en de handschriften sluiten aan bij de producten der Fransche miniaturenschilders van dien tijd. Maar in het andere geval gaan de teekeningen aan Pisanello vooraf en zij bewijzen, dat de kunst van dezen meester een grondslag had in Italië zelf. De handschriften getuigen dan voor den nationalen oorsprong van het gevoel voor het natuurlijke in Italië en zij leeren ons dit gevoel kennen in een zeer bijzonderen, voor de Italiaansche kunst karakteristieken vorm.

Voor het beantwoorden van het vraagstuk zijn van bijzondere beteekenis eenige bladen in het schetsboek te Bergamo van wat kleiner formaat, die tusschen de andere bladen zijn ingebonden. Daar zijn vogels afgebeeld en enkele dieren, uitgevoerd in kleuren op de manier van miniaturen in handschriften⁴⁾. De heer Van Marle schrijft deze tweede serie teekeningen niet toe aan Giovannino de' Grassi en hij meent, dat zij uit wat later

¹⁾ Men vergelijke, behalve de reeds genoemde artikels, K. Z. van Manteuffel, Repertorium für Kunstwissenschaft XXXVI (1913), blz. 56--66. — C. H. Weigelt, Künstlerlexikon XIV, blz. 534.

²⁾ Dit was de meening van Betty Kurth. — Men bedenke, dat de kunsthistorici van de Weensche school bij het beoordeelen der Noord-Italiaansche kunst op den overgang van de 14de naar de 15de eeuw geheel onder den invloed stonden van de theorie van Dvorák.

³⁾ Verg. de opmerking van R. van Marle, t.a.p. blz. 99.

⁴⁾ Verg. R. van Marle, t.a.p. blz. 89 en 96 n. 1, en de afbeeldingen 54 en 55 op blz. 94 en 95.

tijd dateeren; hij constateert evenwel een ontwijfelbare verwantschap. Het zouden teekeningen kunnen zijn van een navolger, die een later stadium der kunst vertegenwoordigt.

Werk van dezen kunstenaar, afbeeldingen althans van vogels, die met de laatst genoemde tweede serie teekeningen in het schetsboek te Bergamo een zeer groote overeenkomst vertoonen, kan ik aanwijzen in een handschrift der Koninklijke Bibliotheek te

Afb. 1. — Den Haag, Kon. Bibl. Hs. 76 F 6, fol. 13 v.—14.

's-Gravenhage. Het is bekend als het Getijdenboek van Koningin Isabella van Castilië. Reeds vroeger heb ik een beschrijving van dit handschrift in het licht gegeven ¹⁾, maar de bladzijden, [die nu voor ons van groot belang zijn, werden toen niet afgebeeld, en de beteekenis, die deze teekeningen van vogels hebben voor de geschiedenis der Italiaansche schilderkunst, kon niet ter sprake worden gebracht. Er is dus zeker aanleiding om thans wat meer uit dit handschrift bekend te maken. Voor een uitvoeriger beschrijving en voor

¹⁾ A. W. Byvanck, *Les principaux manuscrits à peintures des bibliothèques à la Haye*, blz. 36—41, pl. XVII.

een opsomming van de verwante manuscripten kan naar de oudere publicatie worden verwezen.

Het Getijdenboek van Isabella van Castilië ¹⁾ is afkomstig uit de bibliotheek van de prinsen van Oranje. In 1750 was het voor die bibliotheek aangekocht bij de veiling der collectie Van Wassenaar van Obdam. Blijkens een aantekening, die toen nog in het deel voorkwam, maar die later, toen het opnieuw is gebonden, daaruit is verdwenen, heeft het behoord aan Koningin Isabella de Catholieke. Het is evenwel zeker niet voor haar vervaardigd, maar het is geschreven te Milaan, zooals blijkt uit de heiligen die in den kalender worden genoemd, omstreeks het jaar 1400.

Te Milaan is men ook in dezen zelfden tijd met de versiering begonnen. Maar men heeft het werk, nadat men er korten tijd de meest mogelijke zorg aan had besteed, gestaakt, nadat er slechts een klein gedeelte van was voltooid. Gereed waren toen de bladzijden aan den aanvang der Getijden van Maria, te beginnen met fol. 13v. en 14 (zie Afb. 1) en tot fol. 34, een bladzijde die nog niet eens geheel was afgewerkt, en verder fol. 85 en 86v., aan het begin van het verhaal der Passie.

Naar alle waarschijnlijkheid is de besteller van het kostbare manuscript gestorven, toen de versiering nog niet ver was gevorderd, en is het werk om die reden gestaakt. Blijkbaar vreesde men in het atelier, waar het werd verlucht, geen koper te zullen vinden voor een zoo rijk gedecoreerd getijdenboek.

De besteller is zeker Gian Galeazzo Visconti geweest. Op fol. 16 v. (zie Afb. 2) bespeuren wij immers in het randwerk, dat daar uit fantastische architectuur bestaat, een getemd luipaard met een rooden halsband vastgelegd aan een lijn, en dit dier vinden wij als een vast kenteeken in de handschriften, die voor Gian Galeazzo waren bestemd ²⁾. Dit is een zaak van het grootste gewicht, daar Gian Galeazzo is gestorven in 1402.

Verskillende gegevens bevestigen deze toeschrijving aan Gian Galeazzo als den besteller. Vooreerst bewijst de buitengewone zorg, die aan de decoratie is besteed, dat het handschrift door een zeer voorname en zeer vermogende persoonlijkheid is besteld, die naar alle waarschijnlijkheid te Milaan woonde, terwijl deze persoonlijkheid is gestorven, toen er nog niet lang aan het handschrift was gewerkt. In de tweede plaats kennen wij een aantal handschriften, die om stilistische redenen nauw met het Haagsche handschrift verwant zijn, en van deze handschriften is er een vóór 1395 ontstaan en een ander waarschijnlijk in 1395 geschreven, terwijl het Haagsche getijdenboek een weinig later kan worden gedateerd ³⁾. Wij weten dus op deze wijze met bijna volmaakte zekerheid, dat het oorspronkelijk voltooide gedeelte der versiering in de allereerste jaren der 15de eeuw moet zijn ontstaan.

¹⁾ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 76 F 6 (AA 263); Catalogus, n. 233. — F. H. Boersma, *Maandschrift voor vercieringskunst* (1896), pl. XXXVI. C. H. Weigelt, *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen XLIV* (1924), blz. 41 afb. 2 (op deze verhandeling werd ik opmerkzaam gemaakt door F. Winkler, *Zeitschrift für bildende Kunst LX*, *Kunstchronik*, Dezember 1926, blz. 106). — Het handschrift wordt vermeld door R. van Marle, t.a.p. blz. 415.

²⁾ Verg. ook C. H. Weigelt, t.a.p. blz. 42.

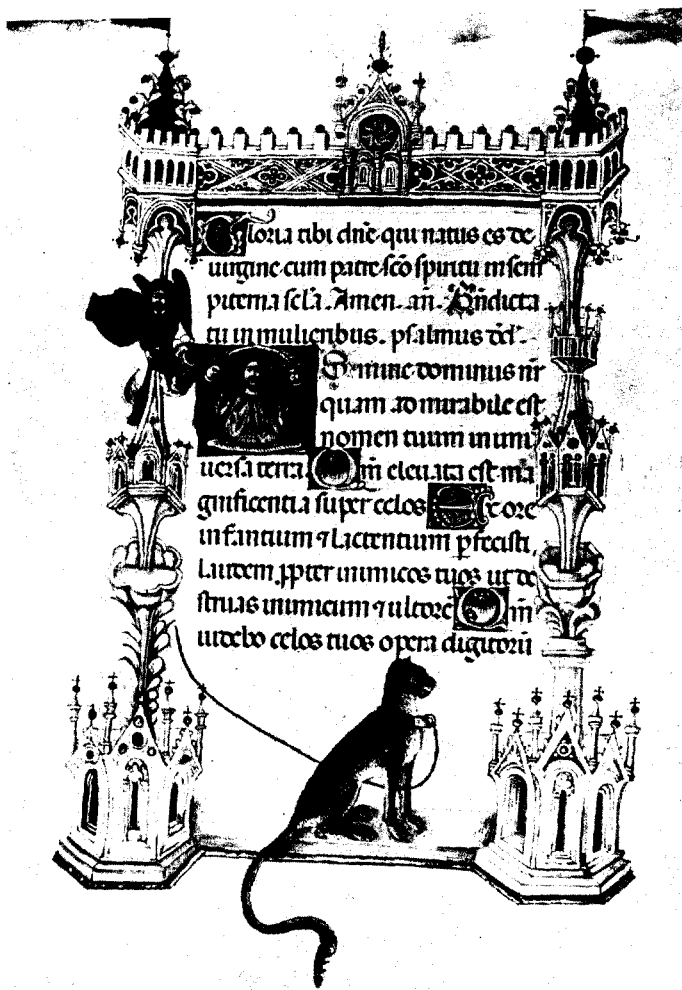
³⁾ Verg. *Les manuscrits à la Haye*, blz. 39.

Eerst tegen het einde der 15de eeuw is de decoratie afgemaakt. Maar deze latere periode heeft voor ons thans geen belang. In het vervolg is dus alleen sprake van de oorspronkelijke verlichting uit het begin der 15de eeuw.

Deze versiering is, gelijk reeds werd opgemerkt, buitengewoon rijk. In de getijden van Maria tot de eerste les der Metten op fol. 20 v. beginnen zelfs alle verzen met een gedecoreerde letter, waarin een figuur is geschilderd, een of meerdere kopjes of een vogel. Bij grootere letters zijn het de figuren van Christus, Maria of Koning David. De groote beginletters van belangrijke onderdeelen zijn met een klein tafereel gevuld.

Het randwerk vertoont een groot aantal verschillende vormen. Het is, alsof de meester, die bij de decoratie de leiding had, heeft willen laten zien, hoeveel manieren er wel bestaan om den witten rand, die den tekst omgeeft, met randwerk te verlevendigen. Men zou kunnen spreken van een karakteristiek Italiaansche behoefte naar verscheidenheid, in tegenstelling met het gebruik in noordelijker streken, waar men in een handschrift in den regel slechts één systeem van randwerk toepast. Het is de wensch om te onderhouden en de verbeelding te prikkelen, die men hier opmerkt, tegenover den smaak, die verlangt naar

regelmaat en een zekeren rustigen eenvoud bij de decoratie. Bovendien bewijst ons deze overvloed van vormen, dat het handschrift iets bijzonders moest worden. Bij dezen rijkdom, waar de scheppende fantasie voortdurend aan het werk moest zijn, kon de leidende meester slechts zeer weinig overlaten aan minder geschoolde krachten. Overal bespeurt men ook de grootste zorg; alle aandacht is op dit werk geconcentreerd geweest

Afb. 2. — Den Haag, Kon. Bibli., hs. 76 F 6, fol. 16 v.

om een geheel tot stand te brengen van groote pracht en fantastischen overdaad.

Met verfijnde inspanning zijn de beide bladzijden (fol. 13 v. en 14) versierd, waarmede de getijden van Maria openen (Afb. 1). Maar in dit geval is niet getracht een eenheid te bereiken met een gelijk effect van decoratie voor de twee bladzijden, die men te zamen ziet, door een overeenkomstige versiering. Veeleer is ook hier gezocht naar variatie en een bepaalde tegenstelling.

Op beide bladzijden staan drie regels tekst, voorafgegaan door eenige versierde initialen en een groote hoofdletter D aan het begin. Het onderwerp stond vast. Op de linkerbladzijde behoorde Maria Boodschap en op de rechterbladzijde de ontmoeting van Maria en Elisabeth. In noordelijke handschriften had men daarbij al een vast schema. De linkerbladzijde bevat dan een kleine schildering en daarin zijn desnoods eenige regels tekst opgenomen. Op de rechterbladzijde begint de tekst, voorafgegaan door een groote beginletter, en in die letter of in een kleinere miniatuur is dan de tweede voorstelling geschilderd. De beide bladzijden zijn omgeven door een overeenkomstig randwerk en op die wijze is een zoo groot mogelijke eenheid van decoratie bereikt. Hier is de oplossing geheel anders.

De linkerbladzijde is als een geheel behandeld. Daarbij is de hoofdletter D vervangen door God den Vader in de mandorla, te midden van de hemelsche heerscharen der engelen, en van Hem daalt de Heilige Geest in de gestalte van een duif neer op de Heilige Maagd. Zij zit beneden rechts vóór een gebouwtje, dat met een hoogen fantastischen toren wordt bekroond. Vóór Maria ligt de engel Gabriel neergeknield in een hof; deze hof wordt aan de linkerkant door een gebouwtje met slanke zuilen en een koepel afgesloten en aan den achtergrond door een wand met vensters, waar boomen en een toren boven uitsteken. Van God den Vader en den engel gaan lichtstralen uit; een vogeltje zit op een geveldak van den hoogen fantastischen toren rechts; engelen met een ledigen spreukband zweven boven de spits. De achtergrond is geheel ingevuld met gouden en gekleurde vierkante blokjes, zoo geschikt, dat een versiering van ruiten ontstaat.

Op de rechterbladzijde, die eenigszins is beschadigd, wordt de tekst met de initialen omsloten door een vierkante gouden lijst met gekleurde rosetten. Daaromheen is een reeks van tafreelen geschilderd, die in een voortlopenden gang het verhaal illustreeren, hoe Maria op bezoek ging bij Elisabeth. Links beneden ziet men Maria zitten in huis met Josef en twee jonge vrouwen; met een stukje stadsmuur, een poort, een stukje fassade eener kerk en een hoogen toren is de woonplaats aangeduid. In het midden beneden den tekst heeft het gezelschap de stad verlaten; Maria gaat voorop, de handen over de borst gekruisd houdend; achter haar komen de jonge vrouwen in levendig gesprek en Josef volgt gebogen, moeilijk stappend, met een klein koffertje op den rug; een paar boomen duiden het landschap aan; een konijntje verlaat zijn hol. Rechts beneden zijn een paar mannen bezig met den bouw van een kasteel op rotsen; ook daar groeien boomen. Aan den zijkant in het midden wordt rust gehouden; Maria zit te lezen; de jonge vrouwen zijn met het eten bezig, dat zij uit het koffertje van Josef te voorschijn hebben gehaald; Josef zelf schept water uit een beekje. Hoogerop bespeurt men een bosch met vruchtboomen, waartusschen vogels fladderden. In de marge boven aan de bladzijde komt Elisabeth uit de poort van de stad, gevolgd door een andere vrouw; Maria loopt haar snel tegemoet met

levendige gebaren; de jonge vrouwen en Josef komen achter haar. Het verhaal wordt besloten door de omhelzing van Maria en Elisabeth; deze gebeurtenis heeft plaats binnen de groote letter D, waar ook nog de jonge vrouwen en de gezellin van Elisabeth zijn afgebeeld; deze letter wordt gedeeltelijk gevormd door een stadspoort; daarvoor zijn een gracht en een ophaalbrug; Josef beklimt langzaam buiten de poort den weg naar de ophaalbrug.

De achtergrond aan de beneden-, boven- en binnenzijde der marge is gevuld met lichte, gouden arabesken, die op het perkament zijn geschilderd; aan de buitenzijde is de marge ingenomen door rotsen, bosch en weide.

Dit is alles ontworpen in den geest en volgens de overlevering van de 14de eeuw. De fantastische architectuur, die in de voorstellingen wordt aangetroffen en waaruit de groote beginletter bestaat, is karakteristiek voor de miniatuurkunst van Milaan. De manier van het schilderen voor het gelaat der afgebeelde personen en voor hun kleedij wijst ook den meester aan, van wien nog meer verluchte handschriften zijn bewaard gebleven. Voor ons is dit thans van niet zooveel belang. Wel moeten wij letten op de

levendige wijze van voorstellen, de scherp geobserveerde bijzonderheden en het gevoel voor het anecdotische, dat uit deze tafereeltjes spreekt.

Bij de verdere decoratie vinden wij, gelijk reeds werd opgemerkt, de grootste verscheidenheid en men meent den invloed te bespeuren van verschillende richtingen der kunst uit verschillende landstrekken. Miniaturen en afbeeldingen van bepaalde gebeurtenissen uit de heilige geschiedenis komen niet meer voor. De volgende bladen bevatten, behalve versierde letters, niet anders dan randwerk.

Afb. 3. — Den Haag, Kon. Bibl. hs. 76 F 6, fol. 24.

In haar eenvoudigsten vorm bestaat dit randwerk uit een dubbele rechte lijn van goud en kleur langs den tekst, die uitgaat van de versierde letter. Boven en beneden aan de bladzijde loopt deze lijn uit in eenige groote ranken met bladeren. Op de ranken is dan meestal een vogeltje geplaatst en een enkele maal ook een engel of een naakt kind, soms ook een draak, een fantastisch dier of een luipaard. Vooral de vogeltjes zijn voortreffelijk geteekend en op levendige wijze afgebeeld. Maar ook in andere opzichten getuigt deze versiering van groote zorg en in haar sobere voornaamheid is zij een kenmerkend voorbeeld voor het eenvoudige type der Italiaansche verluchtungskunst.

Een paar maal vindt men ook de ranken met doornbladeren, die het bewijs leveren, dat de kunstenaar Fransche handschriften der 14de eeuw heeft gekend en als voorbeeld heeft gebruikt. Verwonderlijk is dat niet, want al in het begin der 14de eeuw werd de Fransche kunst van illustratie in Italië zeer hoog geschat. Toen sprak immers Dante van de verluchtungskunst der handschriften als „quell'arte, che 'alluminare' è chiamata in Parisi". Tegen het einde der eeuw had deze kunst door de groote bestellingen van koningen en prinsen daar een nog grooter vlucht genomen. Hier is een voorbeeld van wisselwerking, want naast dezen Franschen invloed in Italië is er een onmiskenbare invloed van de Italiaansche kunst in Frankrijk gedurende de 14de eeuw.

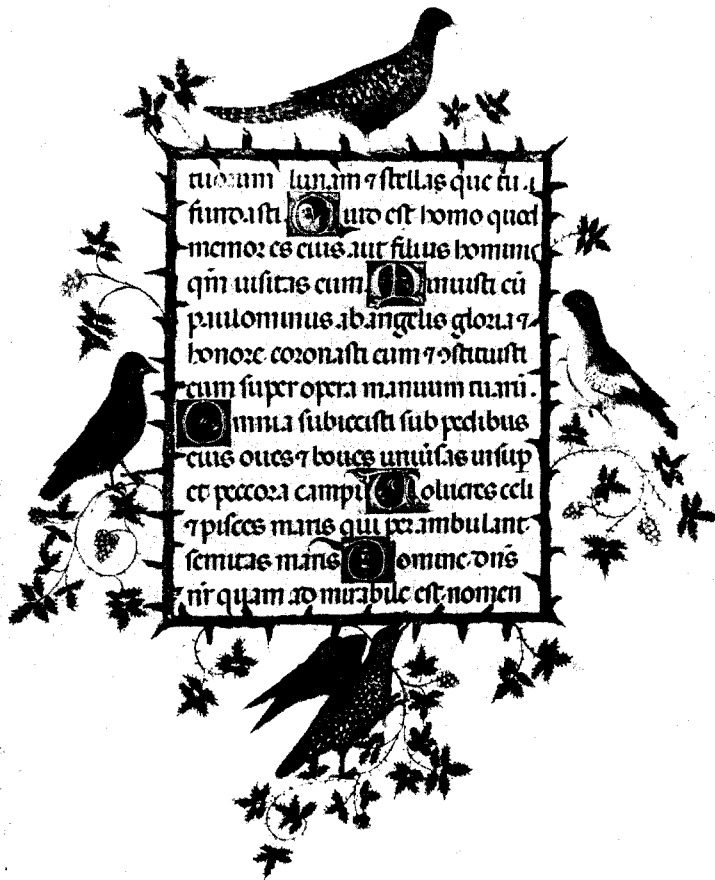
Bijzonder de aandacht trekken de hierna te noemen bladzijden. Op fol. 16 v. vindt men een fantastische architectuur, zooals in de Milaansche handschriften dikwijls voorkomt; onder aan de bladzijde is daar het reeds boven genoemde getemde luipaard met den rooden halsband, het dier, dat als kenteeken in de handschriften van Gian Galeazzo Visconti is aangebracht (Afb. 2). Een zeer drukke omlijsting met groote bladeren, waartusschen vogels en naakte kindertjes een plaats hebben gevonden, vertoont fol. 19. Daarmede houdt verband de versiering op fol. 24; het zijn twee boomen, aan weerszijde van den tekst hoog opgeschoten; beneden op den bodem spelen naakte jongens en konijntjes; naakte jongens klimmen ook in de stammen naar boven en groote vogels vonden een plaats tusschen de bladeren (Afb. 3). Wederom zijn het de vogels, die het best zijn geslaagd; hun juist geobserveerde houdingen en de levendige wedergave getuigen voor de aandachtige studie van de natuur door den schilder. Op fol. 20 v. vindt men een vierkante omlijsting met groote takken en doornbladeren, terwijl onder den tekst een jacht van honden op hazen is afgebeeld.

Het meest verdient evenwel onze aandacht het randwerk op fol. 17 en 19 v. (Afb. 4 en 5). Op beide bladzijden is de tekst afgezet door een eenvoudige vierkante omlijsting, op de eene bladzijde bestaande uit takken en op de andere uit een klein decoratief randje met natuurlijk opgevatte bloemen aan de vier hoeken. Naast deze omlijsting zijn telkens vier vogels geschilderd; de vogel aan de bovenzijde staat op de lijst; de andere vogels zitten op takken, die aan de lijst ontspruiten. Het opmerkelijke daarbij is, dat deze vogels blijkbaar zijn geschilderd met hulp van zeer zorgvuldige en uitvoerige studie's naar de werkelijkheid, en het alleropmerkelijkste, dat zij een zoo verbluffende natuurlijkheid hebben behouden. De faisant vooral bovenaan de eerste bladzijde, die het best is bewaard, en de ijsvogel met den visch in den bek bovenaan de tweede bladzijde zijn voortreffelijk geslaagd. Het zijn deze vogels, die wij boven bedoelden, toen wij van afbeeldingen spraken, die met de teekeningen

der tweede serie in het schetsboek van Bergamo een zeer groote overeenkomst vertoonen.

Voorzeker zijn afbeeldingen naar de natuur van zoo groote beteekenis in een handschrift uit dezen tijd iets zeer bijzonders, maar geheel alleen staan zij toch niet. Dergelijke afbeeldingen, alleen in kleiner afmetingen, noemden wij reeds in hetzelfde handschrift en ook in andere manuscripten van dezen tijd komen zij voor. Er is ook geen enkele reden om te veronderstellen, dat

deze vogels later zouden zijn geschilderd. In dat geval zouden er midden tusschen de rijk versierde bladzijden twee bladzijden blank zijn gelaten. Dit is ondenkbaar. De versiering der tweede periode in het handschrift vertoont een geheel ander karakter en tusschen de eerste en tweede periode is er aan het handschrift niet gewerkt. Ten slotte is er voldoende verwantschap met de kleinere vogels om ook deze aan denzelfden kunstenaar te kunnen toeschrijven. Onze bijzondere aandacht verdienen deze afbeeldingen van vogels om hun afmetingen en om hun verwantschap met de teekeningen der tweede serie in het schetsboek te Bergamo en vooral zijn zij belangrijk, omdat zij niet na het jaar 1402 kunnen zijn ontstaan. De tweede serie teekeningen te Bergamo moet uit dezen

Afb. 4. — Den Haag, Kon. Bibl. hs. 76 F 6, fol. 17.

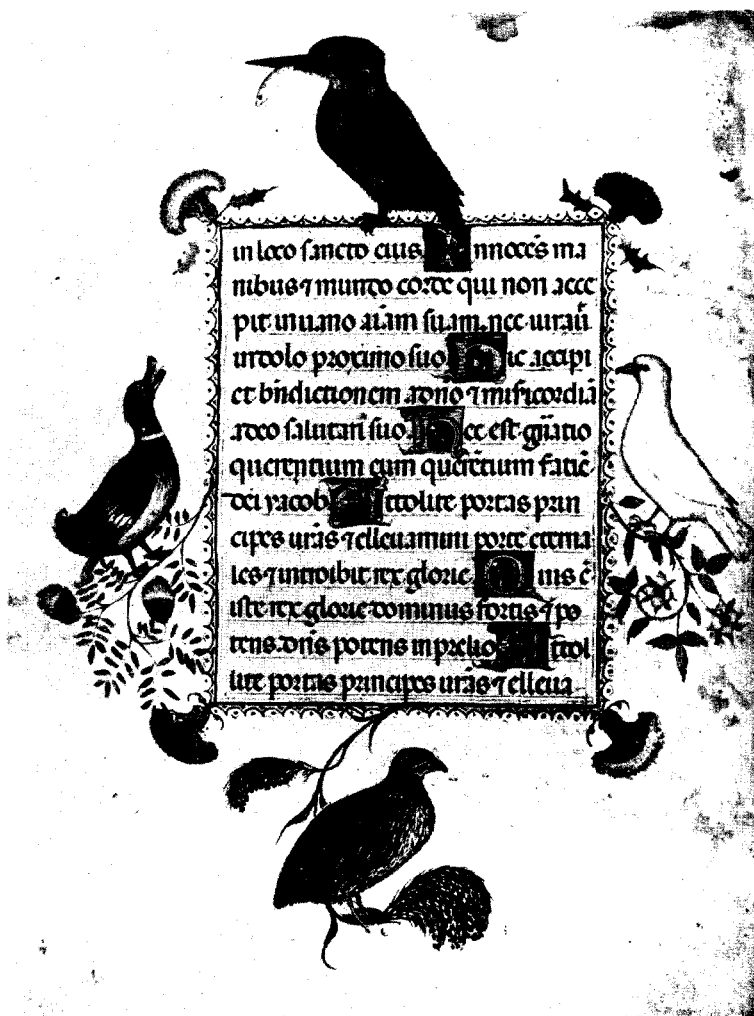
zelfden tijd dateeren en op die wijze is het bewijs geleverd, dat de andere teekeningen uit de 14de eeuw stammen. Zij zijn dus van de hand van Giovannino de' Grassi.

Voor dergelijke afbeeldingen, geschilderd met hulp van zorgvuldige studie's naar de natuur, heeft de Italiaansche kunst altijd groote voorliefde gehad. Het bekendste zijn

de afbeeldingen op de schilderijen en teekeningen van Antonio Pisano, dien men „il Pisanello” noemt (1397—1455), uit Verona, de kunstenaar, van wien boven reeds met een

enkel woord sprake was¹⁾. Daarbij bespeurt men, hoe Pisanello de natuur heeft waargenomen en hoe hij van de bestudeerde dieren de standen en de bewegingen nauwkeurig trachtte weer te geven.

Als voorbeeld van een kunst, die aan Pisanello voorafging en zijn kunst voorbereidt, heeft J. von Schlosser reeds gewezen op een handschrift in het kunsthistorisch museum te Weenen, een „*Tacuinum sanitatis in medicina*”²⁾. Hij beschouwde dit handschrift als een voortbrengsel der kunst van Verona, maar het behoort veeleer tot de Lombardische kunst³⁾. Toch heeft men bij Pisanello altijd gedacht aan invloed uit het buitenland, hetzij uit Vlaanderen⁴⁾ of Keulen⁵⁾, hetzij uit Frankrijk⁶⁾. Alleen Toesca heeft steeds gepleit voor den inheemschen oorsprong van Pisanello's kunst.

Afb. 5. Den Haag, Kon. Bibl. hs. 76 F 6, fol. 19 v.

¹⁾ K. Z. von Manteuffel. Die Gemälde und Zeichnungen des Antonio Pisano aus Verona (Diss. Halle, 1909). — A. Venturi, Storia dell' arte italiana VII 1 (1911), blz. 240—270.

²⁾ J. van Schlosser. Ein veronesisches Bilderbuch und die höfische Kunst des XIV. Jahrhunderts. Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien XVI (1895), blz. 144—230. — Verg. Oberitalienische Trecentisten. Bibliothek der Kunstgeschichte 6 (1921).

³⁾ Toesca, La pittura nella Lombardia, blz. 338—348; en L'arte XVI (1913), blz. 139.

⁴⁾ L. Courajod, Leçons professées à l'école du Louvre II, blz. 269.

⁵⁾ Lionello Venturi, Le origini della pittura Veneziana (1907), blz. 73.

⁶⁾ M. Dvorák, Das Rätsel der Kunst der Brüder van Eyck, Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien XXIV (1903), blz. 293; uitgaaf van 1925, blz. 209.

Wil men aan buitenlandschen invloed gelooven, dan is zeker het eerst te denken aan invloed uit Frankrijk. Er is een levendig verkeer over de Alpen en zeker moet voor Milaan de rijke kunst uit de omgeving der Fransche koningen en prinsen groote beteekenis hebben gehad. Maar de teekeningen in het schetsboek te Bergamo, zooals zij door de afbeeldingen der vogels in het Haagsche handschrift met zekerheid zijn gedateerd, geven ons toch een ander inzicht. Daar leeren wij een eigen Italiaansche kunst kennen uit de allereerste jaren der 15de eeuw, die zeker een even groot gevoel voor het natuurlijke vertoont als de noordelijke kunst. Wat meer zegt, dit vroege Italiaansche naturalisme heeft een eigen gezicht. Men bespeurt daarbij een manier van observeeren, die voor dit gebied karakteristiek is, een typisch Italiaansche opvatting van naturalisme, en dit is een naturalisme, dat men kan beschouwen als de onmiddellijke voorbereiding voor de kunst van Pisanello.

De Italiaansche kunstenaar uit het begin der 15de eeuw schijnt dichter bij de natuur te staan. Zijn studie's hebben een directe, bijna fotografische natuurlijkheid en daarbij heeft de schilder op zoo bijzonder zorgvuldige wijze de individueele trekken van zijn model bewaard. Opvallend is dat vooral bij afbeeldingen als in het Haagsche handschrift, waar de vogels geschilderd zijn met de bedoeling om te dienen als decoratie en om die reden in volkomen profiel zijn afgebeeld; maar hun natuurlijkheid hebben zij op die wijze geenszins ingeboet.

Bovendien kiest de Italiaan een standpunt op korter afstand van zijn model. Hij ziet de dieren met een sterker plastiek, en terwijl hij de innerlijke structuur bijzonder accentueert, heeft hij ook de uiterlijke oppervlakte met de grootste nauwkeurigheid bestudeerd. Daarbij verliest hij zich niet in details, maar hij geeft het geheel met zijn schakeeringen van kleuren en zijn glans van licht en donker.

Zeer zeker kan men voor deze afbeeldingen van vogels niet aan invloed denken uit de Nederlanden. Niet alleen het bijzondere karakter van deze teekeningen als het resultaat van studie's naar de natuur volgens een eigen opvatting, maar ook de tijd van hun ontstaan spreekt daar tegen. Ook aan invloed uit Frankrijk kan men niet denken, want de teekeningen vertoonen een moment, dat geen plaats heeft in de ontwikkeling der Fransche kunst van de 14de naar de 15de eeuw.

Deze kunst had haar grooten tijd gehad van de 12de eeuw af tot het einde der 14de eeuw, met de groote cathedralen en met het versieren van handschriften en andere kostbaarheden voor de vorsten. Voor de handschriften had zij haar hoogtepunt bereikt in den tijd van koning Karel V en zijn broeder den Hertog van Berry, met de manuscripten, waarmede men de namen van André Beauneveu en van de Gebroeders de Limbourg verbindt.

Maar op dit hoogtepunt volgde een crisis, toen de kunst met het begin der 15de eeuw het verlangen naar een meer onmiddellijke aansluiting bij de natuur niet meer bevredigde. De Gebroeders de Limbourg verrijkten hun kunst reeds met motieven uit Italië en wellicht kan men hun kunst het best door een opleiding in Italië verklaren. Na hen moest Frankrijk den voorrang in de kunst aan de Nederlanden afstaan. Daar namen de Gebroeders van Eyck de leiding. Wij hebben thans de zekerheid, dat naast en waarschijn-

lijk ook vóór hen een kunst, die het natuurlijke zocht, reeds met de allereerste jaren der 15de eeuw was ontstaan in Noord-Italië.

Zeker is ook daar, zooals Dvorák het op zoo pakkende wijze heeft betoogd, de nieuwe kunst onverklaarbaar, wanneer men niet rekent met de groote kunst der Fransche hoven uit de 14de eeuw. Men denke slechts aan de verhouding van de medaljes van Pisanello tot de medaljes, die voor den Hertog van Berry zijn gemaakt. Maar de Fransche kunst leverde voor de nieuw komende kunst der 15de eeuw niet meer dan den grondslag. Het element, dat voor den volgenden tijd de richting aangaf, was niet Fransch maar nationaal, zoo goed in Italië als in de Nederlanden. Voor de Nederlandsche kunst bewijzen dat de miniaturen in het gebedenboek van Prins Trivulzio en voor Italië geven de hier besproken miniaturen en teekeningen althans een zeer duidelijke aanwijzing.

A. W. BYVANCK.

ALTAAR EN SCHILDERIJEN UIT DE KERK DER OUD-KATHOLIEKEN TE LEIDEN.

De uitbreiding van het Sint Elisabethsgasthuis te Leiden maakte het gewenscht om over het terrein te beschikken van de kerk en pastorie der Oud Katholieken aan de Hooigracht; de onderhandelingen leidden eindelijk tot een resultaat en de Oud Katholieken offerden hun oud, historisch bedehuis op voor een bedrag, dat hun in staat stelde om een modern kerkje te bouwen, dat beter aan de tegenwoordige eischen kan voldoen. Men zal dit besluit op zich zelf betreuren, maar het te eerder begrijpen, wanneer men let op den slechten toestand, waarin het kerkje verkeerde, het bescheiden ledental en den ongunstigen toestand der geldmiddelen. Aan het kerkje als gebouw ging weinig verloren en tevens werd door de transactie aan het zeer gunstig bekend staande gasthuis de gelegenheid geboden tot verdere uitbreiding.

De kerk werd gesticht door den bekenden Hugo Frans van Heussen, door zijn vrienden en vereerders ook Timotheus genoemd en door zijn tegenstanders „le Cordonnier”, een godvruchtig, zeer begaafd geestelijke, den 26 Januari 1654 te 's Gravenhage geboren uit het huwelijk van den advocaat Mr. Dirck van Heussen en Beatrix van Swanenburgh, beiden behoorende tot de aanzienlijke Leidsche geslachten. Van Heussen studeerde te Leuven, waar hij reeds in 1677 en 1678 stellingen verdedigde, waar de Kerkelijke overheid in Zuid-Nederland later bezwaar tegen maakte, en was, na zijne priesterwijding, korten tijd als rector verbonden aan het nonnenklooster te Huissen. Daarna studeerde hij verder te Parijs, en kwam in 1680 te Leiden, waar hij samenwerkte met den apostolischen vicaris Johannes van Neercassel. Na diens overlijden in 1686 werd hij tot zijn opvolger voorgedragen, doch te Rome werd de keuze niet bevestigd. Zelf steunde hij de voordracht van Petrus Codde en dankte na diens verkiezing in zijn „oratorium domesticum”, voor het houden waarvan hij de vereischte geestelijke toestemming had verkregen. Als geestelijke was van Heussen verbonden aan de statie van pastoor de Cock, eerst aan het Utrechtsche veer en later overgebracht naar het huis „de Kaghel” aan de Hoogewoerd, dat daartoe in 1682

door Van Heussen was aangekocht en aan pastoor de Cock geschonken. Als patroon dier kerk gaf hij evenals zijne twee zusters, Agatha, overl. 1710, en Wynina, overl. 1718, meer-malen geschenken, het laatst in 1692, toen de band met de Cock verbroken werd ¹⁾.

In 1694 stichtte van Heussen de kerk op de Hooigracht, die hij geheel of nagenoeg geheel uit eigen middelen bekostigde. Petrus Codde, de apostolische vicaris en aartsbisschop van Sebaste, i.p.i., te Utrecht, stelde hem tot wettigen herder der gemeente aan. In de allengs zich sterker uitende geschillen tusschen de Katholieken onderling bleef van Heussen trouw aan de partij van Codde en werd hij een der leiders van de Nationale Katholieke kerk.

Het huis, waarachter de kerk werd gebouwd, aan de Hooigracht No. 25, was reeds in 1675 verkocht aan de kindskinderen en erfgenamen van Huygen van Swanenburgh, d.i. aan de kinderen van diens dochter Beatrix, de moeder van Van Heussen, gehuwd met Mr. Dirck van Heusen.²⁾ In 1676 werd de voorgevel vernieuwd, waarbij de twee steenen met „Anno” en „1676” werden geplaatst, met in het midden een steen met afbeelding van den Samaritaan, waaraan het huis, en later ook de kerk, den naam van „de Liefde” ontleende.

Waarschijnlijk was het reeds vermelde „oratorium domesticum” een huiskapelletje van bescheiden afmetingen en slechts de voorloopster van de kerk, die na het oprichten der derde statie, dus c. 1694, zal zijn gesticht en tusschen Paschen (11 April) en 28 April 1694 werd ingewijd. Van Heussen werd de eerste pastoor hij is na zijn dood (14 Februari 1729) door Cornelis van Steenhoven als zoodanig opgevolgd ³⁾. Zeer bekend was ook de latere pastoor Franciscus Dominicus Meganck, benoemd 24 October 1727 en overleden 12 October 1775.

De ruime geldmiddelen, waarover Van Heussen beschikte, stelden hem in staat om aan zijne kerk een luisterrijker aanzien te geven, dan waarin de overige Leidsche Katholieke schuilkerkjes zich in die dagen mochten verheugen. De kerk werd gewijd aan den H. Fredericus, bisschop van Utrecht, in 838 door sluipmoord gevallen, en den H. Odulphus, diens hooggeschatten medewerker aldaar ⁴⁾. Mogelijk werden in verband daar-

¹⁾ Bovenstaande gegevens zijn grootendeels ontleend aan het goed gedocumenteerd artikel van pastoor J. D. Frenay: De Leidsche pastoors sedert de Hervorming tot aan de Herstelling, waarin deze ook bewijst, dat de kerk in 1694 en niet in 1680 is gesticht.

Van Heussen schreef ook onder de schuilnamen Hugo Hussius, Gerardus van Huessen, Hugo Frans ter Staden en P. Franciscus Urbanus en onder de bij Frenay opgegeven initialen. Hij was o.a. aartspriester en kanunnik, later ook deken van het Utrechtsche metropolitaan kapittel.

²⁾ Bonboek Gansoord V. fol. 355. Het terrein aan de Middelste gracht werd in 1697 aangekocht door de kinderen van Dirck van Heussen, dus door den pastoor en zijne zusters. De perceelen werden overgedragen aan Geertruyd Reynenbergh, weduwe Wittert, als vertrouwenspersoon, en, met nog andere door haar verworven perceelen aan de Hooigracht, volgens apostille van het gerecht van 6 April 1775 gesteld ten name van Adriaan Wittert van Bloemendaal, in qualiteit als pastoor „ende die hem in tijd en wijlen in diezelfde qualiteit zullen succedeeren.” Bij besluit van den Raad van 8 Januari 1807 volgde eindelijk de officieele tenaamstelling op „de Oud Roomsche Katholieke Gemeente binnen de stad Leyden.”

³⁾ Zie Gedenkboek 1923 en de Oud-Katholiek.

⁴⁾ De H. Odulphus, confessor et presbyter, was volgens de Acta Sanctorum, Antwerpen, 1698 bl. 591, priester te Oirschot. Hij werd door bisschop Fredericus naar Friesland gezonden, waar hij o.a. te Franeker het Evangelie verkondigde, en behoorde later tot de sint Salvator Kerk of Oudmunster te Utrecht. De reliekhouder was vervaardigd door Elyas Scerpswert.

mede de relieken van deze heiligen, die oorspronkelijk bij den sint Salvator te Utrecht berustten, later naar Leiden overgebracht. Beide relieken met hunne kostbare omhulling waren in 1776 aldaar nog aanwezig; het zilveren hoofd van den H. Odulphus is later ver-

Leiden. Altaar in de Oud-Kath. kerk.

Cliché afgestaan door de Prov. Z.-Holl. Arch. Com.

dwenen en de prachtige, door Elyas Scerpswert in 1362 vervaardigde reliekhouders van den H. Fredericus is verkocht en heeft thans gelukkig een veilige plaats gevonden in het Nederlandsch museum te Amsterdam.

Bij de opheffing van de kerk in 1926 werden het orgel, de goed gesneden communie-bank, preekstoel, tabernakel, altaarkruis, paramenten, zilverwerk en portretten naar de nieuwe kerk en de pastorie overgebracht; de overige sieraden werden grootendeels door aankoop voor het Stedelijk museum de Lakenhal verworven, en hiervoor werd eene der kleine bovenzalen in het oude gebouw tot kapel ingericht.

Het belangrijkste is het groote barok altaar, waarvan wij hierbij eene afbeelding geven. Het altaarstuk is gevat in een rijk gesneden lijst ¹⁾ en is geplaatst tusschen twee getorste houten kolommen, versierd met loverwerk en met gemengd Ionisch-Korinthische kapiteelen, die een onderbroken fronton dragen, waarin een houten beeld van Christus met het kruis, tusschen beelden van Vrede en Gerechtigheid en twee brandende lampen. Het altaarstuk, met voorstelling van de Aanbidding der Drie Koningen, is geschilderd door Guilhelmo of Willem van Ingen, c. 1651 te Utrecht geboren, in 1672 ingeschreven in het sint Lucasgilde aldaar ²⁾ en leerling van Antonie de Grebber. Hij maakte eene reis naar Italië met Johannes van Neercassel, waarbij hij o.a. te Rome werkte, en vestigde zich daarna te Amsterdam. Als protégé van Neercassel is hij waarschijnlijk met Van Heussen bekend geworden of door Neercassel bij hem aanbevolen. Het stuk is op doek, hoog 2.85 M. en breed 2.17 M. en in het midden op een zuil gemerkt. Het is niet gedateerd, doch waarschijnlijk bij de inrichting van de kerk, dus omstreeks 1694, besteld. Het is een goed werk voor dien tijd en waarschijnlijk het hoofdwerk van dezen meester, waarvan slechts weinig bekend is.

Van dezelfde hand zijn zes groote portretten van Heiligen, waaronder Fredericus en Odulphus, en de Apostelen Petrus en Paulus, elk hoog 2.12 M. en breed 1.50 M. Twee hiervan zijn onderaan gemerkt, waarvan een duidelijk: Gmo van Ingen. Deze schilderijen verkeerden in slechten toestand, de best bewaarde zijn thans gerestaureerd door den adjunct-directeur A. Coert.

Hierbij sluiten aan zes emblemata van het Lijden van Christus: doornenkrans, kruis en spons met edik, spijker en dobbelsteenen, zaag en bijl, roede en geesel, en eene afbeelding van den H. Geest, elk in een schild met engelenfiguren, op doek, hoog 78 ½ c.M. en breed 68 ½ c.M., ongeteekend, doch mogelijk ook van de hand van Van Ingen. Verder nog eenige kleinere schilderijen op doek, zonder lijst en zeer beschadigd, waarvan eerst later kan blijken, wat voor plaatsing in de kapel in aanmerking kan komen.

Naast het altaar waren twee doorgangen met versierde houten poortjes, welke ook in de kapel zijn geplaatst. De poortjes zijn door een architraaf met onderbroken fronton bekroond, waartusschen goed gesneden beeldjes van Maria en Jozef. De deuren zijn aan eene zijde beschilderd met voorstellingen van de Verdrijving van Adam en Eva uit het Paradijs en van de Verschijning van Christus aan Maria Magdalena, en zijn elk hoog 2.04 M. en breed 0.97 M. Zij dateeren uit den tijd van den bouw, c. 1694, het snijwerk komt overeen met dat van de beelden op het altaar.

Het Museum kocht verder uit de kerk een koperen godslamp, een Venetiaansche

¹⁾ Boven, in het midden van de lijst is een pelikaan met jongen aangebracht.

²⁾ Vriendelijke mededeeling van Mr. W. C. Schuylenburg, archivaris der gemeente Utrecht.

kroon, een wijwaterbakje en een ijzeren haardplaat en verwierf van elders een stel van zes zeer mooie koperen kerkkandelaars. Door den Heer Van Rossum du Chatel werd een schilderij tengeschenke gegeven, dat vele jaren tegen een vochtigen muur in de kerk had gehangen en in zeer verwaarloosden toestand verkeerde. Na reiniging en verdoeking door den Heer A. Coert bleek het een niet onbelangrijk stuk te zijn, eene Kruisafneming door Gio of Jan van Wijckersloot, op doek, hoog 2.07 M. en breed 2.31 M. en gemerkt: Gio Wijckersloot f. 1665. Van dezen Utrechtschen schilder van wien werk bekend is uit 1643—1683, bevinden zich twee portretten, van Mr. W. van Velthuysen, secretaris der Staten van Utrecht, en diens broeder Dr. L. van Velthuysen, in het Centraal museum te Utrecht, beiden uit 1665, en een portret van den Utrechtschen pastoor Abraham van Brienen in de collectie Th. J. van Everdingen, dit laatste uit 1683. Ook deze pastoor behoorde tot den kring, waaruit de Oud Katholieken zijn voortgekomen. Hij was pastoor der Gertrudiskerk aan den Driehoek. Het stuk is ouder dan de kerk en mogelijk afkomstig uit het particulier bezit van Van Heussen, met wien Van Wijckersloot in relatie stond blijkens de naar hem gegraveerde portretten in de *Batavia Sacra* en de *Historia Episcopatum*.

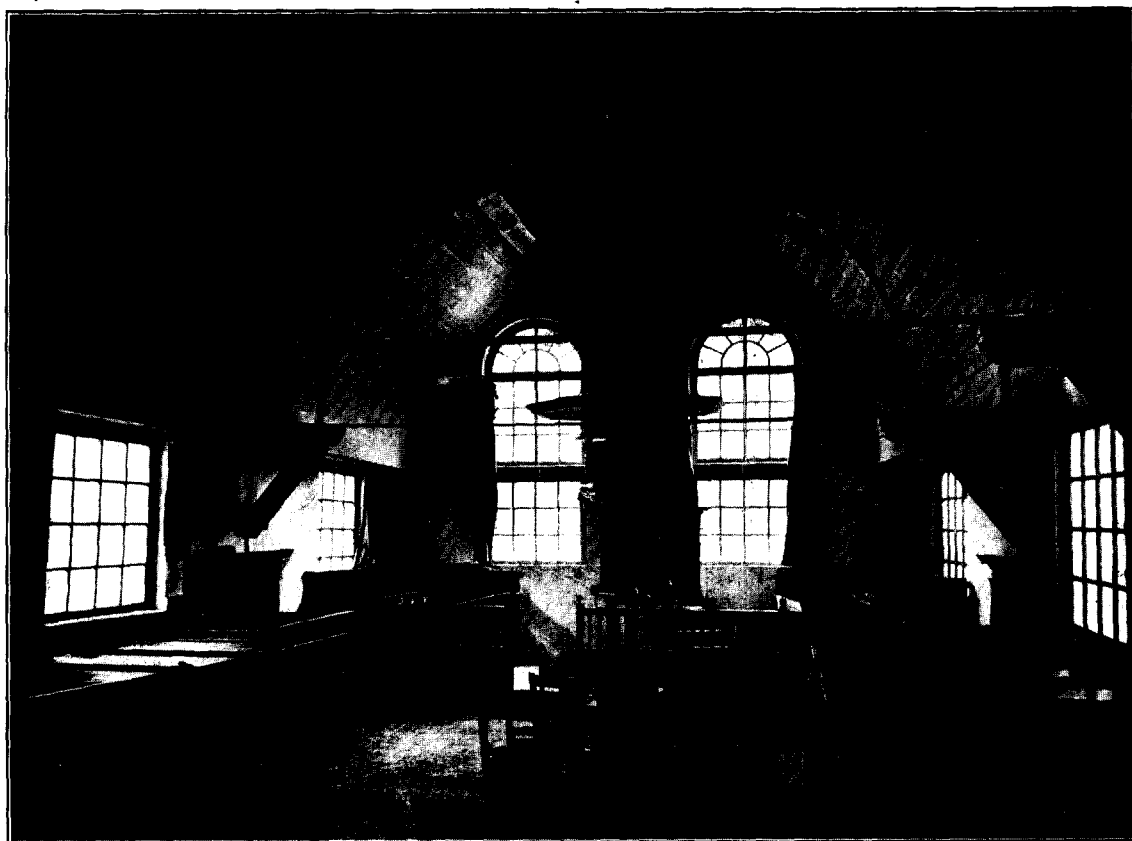
Een begin was aldus gemaakt, doch er ontbrak nog zeer veel om een beeld te geven van een deftige kapel. Het museum mocht echter door de vriendelijke medewerking van pastoor Lagerwey te Utrecht eenige voorwerpen in bruikleen ontvangen, waardoor het beeld reeds meer wordt afgerond. De Oud Katholieke gemeente te Utrecht gaf een groen fluweel voorzetsel, een tabernakel en altaarkruis, een misschel, drie kleine koperen kandelaaars en een goed gebonden missale en de gemeente te Dordrecht voegde hierbij een stel canonbordjes in gesneden lijstjes.

De inrichting van de kapel werd vertraagd door de tijdroovende restauratiewerkzaamheden; de Directie hoopt echter nog in dit voorjaar de kapel ter bezichtiging te kunnen stellen.

J. C. OVERVOORDE.

HET MEUBILAIR VAN DE VROEGERE REMONSTRANTSCH KERK TE BLEISWIJK.

Reeds vóór de Dordtsche Synode was te Bleiswijk eene Remonstrantsche strooming, die in 1610 uiting vond in de benoeming van Simon Episcopus, den later zoo bekenden Leidschen hoogleeraar. Na zijne verbanning in 1620 werd de gemeente tijdelijk samengevoegd met Zoetermeer en door Paschier de Fijne bediend. In 1632 stichtte men een eigen

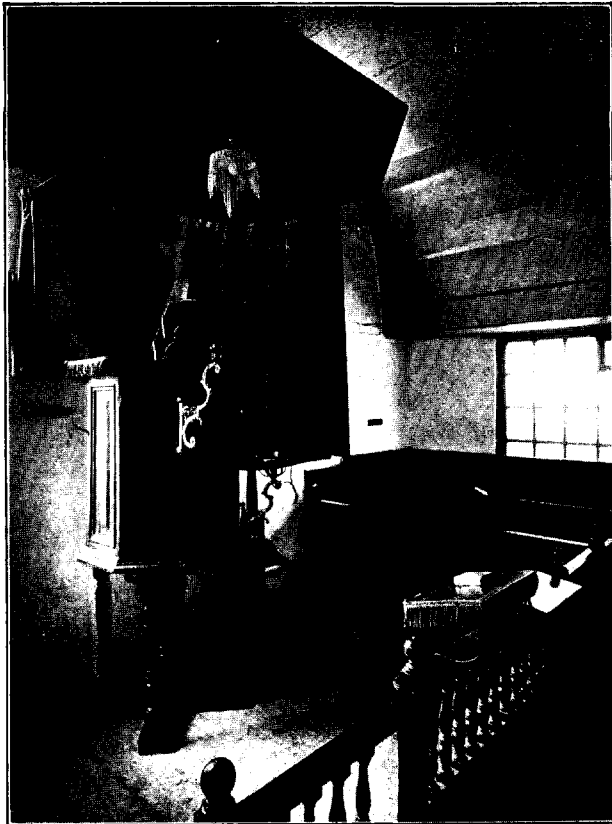

Gezicht in de vroegere Remonstrantsche Kerk te Bleiswijk.

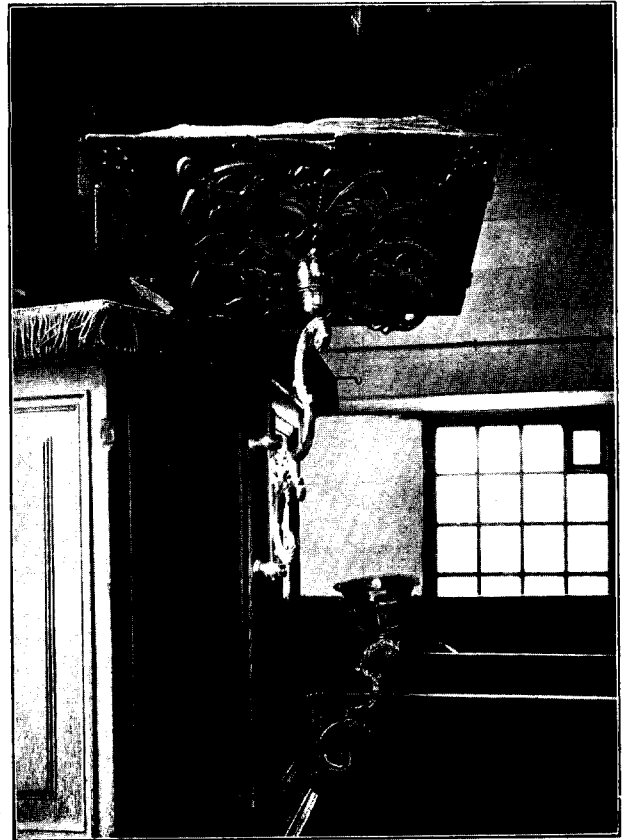
kerkje, waar tot in het midden der vorige eeuw is gepredikt. Toen de gemeente verliep, werd het met het meubilair door de broederschap te koop geboden en in 1865 door de Gereformeerde gemeente aldaar aangekocht.

Deze was gelukkiger en nam zoodanig in ledental toe, dat het bescheiden kerkje te klein werd en kortgeleden werd de nieuwe kerk ingewijd, half achter de oude, en werd tevens tot afbraak van het oude gebouw besloten, dat het uitzicht op de nieuwe kerk belette en den toegang daartoe belemmerde.

Het kerkmeubilair werd te koop geboden en het gelukte mij dit voor het Leidsche museum te verwerven, dank zij den krachtigen geldelijken steun van enkele Remon-

Kansel, doophek en banken.

Koperen lezenaar.

strantsche belangstellenden. Reeds bij de opheffing der Remonstrantsche gemeente in 1865 was het orgel door de Remonstrantsche gemeente te Nieuwkoop overgenomen en waren de psalm- en gezangboeken aan die te Oude Wetering en de kussens aan die te Boskoop geschonken. Ook de koperen kronen vonden later een koper, maar er bleef toch nog genoeg bewaard om een aardig geheel te vormen en een beeld te geven van een eenvoudig dorpskerkje in de 17de eeuw.

De oude preekstoel heeft een achtkante kuip met eenvoudig paneelwerk, op een kruisvoet met een middenstijl en vier kleinere stijlen op de hoeken van het kruis. Een eenvoudig rugstuk verbindt kuip en klankbord. De koperen lezenaar en de koperen doopbekkenhouder bleven gelukkig nog gespaard en zijn van de gewone vormen; de bijbel met koperen klampen en hoeken vertoont echter maar al te zeer het langdurig gebruik.

De preekstoel is geplaatst in een tuin, waarvan de twee zijden gevormd worden door banken met boogpaneelen en met hekwerk aan de voorzijde, de voorkant wordt afgesloten door een houten hekje met geprofileerde spijlen. Op den rand zijn het jaartal 1660 en de letters; I H V S en L H V S ingesneden, waarschijnlijk als monogram van de vervaardigers.

Het museum verkreeg ook een gedeelte van de tonvormige zoldering, die men zal trachten pasklaar te maken, en twee 18de eeuwsche psalmbordjes, die wel uit lateren tijd dateeren dan preekstoel en tuin, doch op zich zelf toch aardig snijwerk vertoonen. De hierbij gevoegde afbeeldingen zijn gemaakt naar foto's van het Rijks monumentenbureau en de clichés zijn ontleend aan een artikel van Ds. N. Blokker in: Uit de Remonstrantsche Broederschap, waaraan eenige bijzonderheden betreffende de oude Remonstrantsche gemeente zijn ontleend. Gaarne breng ik mijn dank aan de redactie, die de clichés welwillend ter beschikking stelde, en aan den Heer

Psalmbord.

W. Huisman, architect te Bleiswijk, die zoo vriendelijk was zijne medewerking te verleen bij de onderhandelingen en later bij afbraak en verzending.

J. C. OVERVOORDE.

KORTE MEDEDEELINGEN.

PAUSELIJKE BEPALINGEN IN ZAKE GEWIJDE KUNST.

Ter nadere uitvoering van de circulaire No. 34215 van de Staatssecretarie van Z. H. werd eene Pauselijke centrale commissie ingesteld voor de Gewijde Kunst, welke 1 December 1925 nadere bepalingen vaststelde, die in het bijzonder voor Italië gelden, maar ook als richtsnoer voor andere landen kunnen strekken en als zoodanig ook voor ons land van groot belang te achten zijn.

De bepalingen sluiten aan bij die, welke reeds vroeger voor handschriften, archivalia en zeldzame drukken zijn gegeven en betreffen:

„de verstandige bescherming van geheel den overigen schat, die is als het uiterlijk kleed en het stoffelijk spoor van het bovennatuurlijk leven der Kerk: gewijde gebouwen, liturgische meubelen, kelken en reliekschrijnen, gewaden voor den eeredienst en schilderijen. In deze stoffelijke uitrusting heeft de Kerk als een afglans van haar eigen geestelijke schoonheid weerspiegeld, zoodat alles, wat in het verloop der eeuwen op eenigerlei wijze daartoe behoorde, door Haar in de kunst liefelijkheid en adel verkreeg”¹⁾.

De H. Stoel stelt eene centrale commissie voor Italië in, die de werkzaamheid der Diocane en Regionale commissies zal ordenen en, zoo noodig nieuwe commissies zal instellen. Als bijzondere taak wordt aan de Plaatselijke commissies opgedragen:

„a. het samenstellen van de inventarissen der kunstwerken;

b. het samenbrengen en ordenen van de diocesane musea;

c. het onderzoek der plannen van nieuwe gebouwen, vergrootingen, versieringen, herstellingen enz.

d. het ontwikkelen, door middel van boeken, conferenties, voorlezingen, van den smaak en de kunstzinnige beschaving in het Diocees of in de streek, vooral bij hen, die door hun ambt

¹⁾ De aangehaalde tekst is gevolgd naar de vertaling gegeven in het Gildeboek van Dec. 1926.

(zooals de kerkbesturen), door hun fortuin, of door andere persoonlijke eigenschappen meer dan anderen nuttig kunnen werken voor de goede zaak der religieuze kunst; en het bevorderen door geschikte middelen (b.v. door „Vereenigingen van Vrienden der Kunst”, van het verkrijgen, ook door kleine bijdragen, der noodzakelijke middelen om de onvoldoende inkomsten, die aan de kerken overgebleven zijn, aan te vullen.”

Deze commissies treden op als correspondenten van de Centrale Commissie, die in § 26 wordt gesteld:

„ter beschikking van de Plaatselijke Commissies voor alles wat betreft hulp en raad bij ontwerpen, herstellingen, regelingen, ook voor inspecties en voor propaganda, welke het verspreiden van de wezenlijke beginselen van kunstzinnige en technische kennis ten doel heeft.”

Voor zooverre de Oude Kunst betreft worden in de bijgevoegde „Regels en raadgevingen” bepaald:

§ 2. Om behoorlijk te voorzien in de bescherming en de goede bewaring van het bezit van oude kunst is het noodzakelijk te beschikken over nauwkeurige beschrijvingen en inventarissen, beter nog zijn wetenschappelijke catalogi — van alle roerende en onroerende, onder kunstzinnig opzicht belangrijke goederen, welke tot het bezit der Kerk behooren.”

In het bijzonder noemt categorie E ook de miniaturen, teekeningen en prenten. Voor de beschrijving der verschillende voorwerpen worden uitvoerige formulieren gegeven.

Volgens § 5 zal het:

„niet geoorloofd zijn in welke kerk ook, noch in andere gewijde gebouwen, over te gaan tot herstellingen, wijzigingen of verplaatsingen zonder schriftelijke goedkeuring van de Plaatselijke Commissie.”

en moet, wat de gebouwen betreft, volgens § 7 „volstrekt belet worden, dat regenwater in de constructie binnendringt, of dat op andere wijze

vocht insijpelt. Verder — vooral als zich scheuren of beschadigingen vertoonen — moet geregeld nauwkeurig inspectie gehouden worden om zich zekerheid te verschaffen over de soliditeit van het gebouw. In dringende en ook in eenvoudige gevallen is er geen bezwaar tegen met behulp van een bekwaam metselaarsbaas voorzieningen te treffen.

Voor de kunstwerken (categorie B), voor de heilige-vaten, sieraden en weefsels (categorie C), voor de mechanismen, instrumenten (categorie D), en voor de miniaturen, teekeningen, prenten enz. (categorie E) kunnen nooit genoeg worden aanbevolen waakzaamheid, reinheid en voorzichtigheid, opdat alles goed bewaard, goed bewaakt en goed beschermd zij zoowel tegen vergaan als tegen het gevaar van onvoorziene ongevallen, zoowel tegen weersinvloeden als tegen de heiligschennende roofzucht van dieven."

De achtste paragraaf geeft voorschriften voor de fresco's:

„§ 8. — Zoo mogelijk moeten de fresco's, het stucwerk enz., om de vier of vijf jaar stofvrij gemaakt worden en alle twee jaren de altaarschilderijen, de beelden en andere beeldhouwwerken in marmer, in hout enz.; en zoo dikwijls het noodig is, de sieraden, de weefsels enz. Dit moet echter gedaan worden door practische en voorzichtige personen met plumeau, penseelen, zachte borstels, vossestaarten en dergelijke," waarbij verder steeds het gebruik van „echte vakmensen" wordt bevolen.

Terecht herinnert § 10 aan de onherstelbare schade, welke dikwijls door goed bedoelde, doch slechte herstellingen aan de kunstwerken zijn toegebracht.

§ 17 wijst op het ongepaste om ex-voto's aan beelden, schilderijen of lijsten te hangen, al blijft het behoorlijk bewaren der ex-voto's plicht.

Voor waardevolle voorwerpen, die niet meer in gebruik zijn, wordt het overbrengen naar musea, het bisschoppelijk paleis of een seminarie aanbevolen.

Met groote belangstelling en erkentelijkheid tegenover den H. Stoel zullen allen van deze nieuwe bepalingen kennis nemen en in het bijzonder zij, die in de gelegenheid waren om na te gaan, hoe, ook in ons land, oudere aanschrijvingen en bepalingen niet steeds zoo krachtig

werden nageleefd, als in het belang van het behoud der kunstwerken wenschelijk ware geweest.

Ook voor niet katholieke kerkbesturen kunnen, mutatis mutandis, de hier gegeven regelen tot voorbeeld strekken.

J. C. OVERVOORDE.

BOEKBESPREKINGEN.

Arthur M. Hind. Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish Artists preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum. Vol. III. Dutch Drawings of the XVII Century (A.-M.). — Printed by Order of the Trustees. London 1926.

In 1923 verscheen het tweede deel van dezen catalogus der Nederlandsche teekeningen, bewaard in het Prentenkabinet van het Britsch Museum. De assistant-keeper van deze afdeling, dr. A. M. Hind, Slade-Professor of Fine Arts aan de Universiteit te Oxford, heeft zijn beschrijvingswerk daarna met groote voortvarendheid vervolgd en thans, drie jaar later, ligt opnieuw een deel ervan gereed. In 1915 kwam het eerste, gewijd aan Rembrandt en zijn school, van de pers. De voorbereiding daarvan was reeds door den oorlog belemmerd, toen buitenlandsche verzamelingen niet meer geraadpleegd konden worden. De voltooiing van het bovengenoemde tweede deel, beschrijvend de teekeningen van Rubens en Van Dyck met hun scholen alsmede van de overige zeventiende-eeuwsche Vlamingen, moest wachten tot lang na sluiting van den wapenstilstand. Het werd eenigen tijd na zijn verschijnen aangekondigd door Prof. Martin in dit Jaarboek, aflevering van December 1923 (bl. 222—225).

Overeenkomstig de rangschikking der Nederlandsche teekeningen in het Britsch-Museum, was de indeeling van den catalogus ervan gedacht: de Hollanders en Vlamingen vóór de XVIIe eeuw, vereenigd, doch die van jongeren datum afzonderlijk gehouden; de XVIIe-eeuwsche teekeningen in drie groepen gescheiden, namelijk: A. Rubens, Van Dyck en de Vlaamsche School; B. Rembrandt en zijn school; C. Andere Hollandsche kunstenaars.

Konden A. en B. elk in één deel beschreven worden, voor afdeling C. bleek de stof te om-

vangrijk. Deel III kon niet meer dan de helft ervan bevatten. Het overige zal, met de registers, dus deel IV vormen. In het voorbericht waarin ons dit wordt medegedeeld, vernemen wij ook, dat de ontworpen catalogus van de Nederlandsche teekeningen der XV en XVI eeuwen, als deel V zal worden uitgegeven en inmiddels de voorbereiding daarvan goed is gevorderd.

Hoewel dit derde deel in geen enkel opzicht van de beide voorgaande afwijkt naar uitvoering en samenstelling, verschilt het er toch aanmerkelijk van door den inhoud. Hier niet weer de centrale figuren als de genoemde groote meesters die hun tijd, of een grooten kring, beheerschten. Voor onze overige schilders en teekenaars uit deze periode zou elke andere groepeerding dan de nevenschikkende, welke hier door prof. Hind werd gevolgd, minder verkieslijk zijn geweest. In het voorafgaande deel zijn de Vlamingen, die staan buiten de scholen van Rubens en Van Dyck, op gelijke wijze geordend, namelijk alfabetisch op den naam der kunstenaars.

Bij de korte levensbeschrijvingen wordt voorts datgene vermeld, wat de betekenis van de gecatalogiseerde teekeningen in het kader van een oeuvre beter doet voelen. De methodische beschrijving, in deel II op een der vóórpagina's toegelicht (welke toelichting ook aan dit derde deel voorafgaat) geeft steeds groote voldoening. De korte opmerkingen, door den catalogus verspreid, vormen te samen een levendig betoog ter staving van de toeschrijvingen. Aan oude overleveringen en benamingen wordt alle aandacht gewijd. Ook al lijken zij op andere gronden niet aannemelijk, dan worden zij toch zorgvuldig aangehouden, tot zich een betere oplossing mocht voordoen. Hind houdt zich trouw aan dezen regel, al verzuimt hij nooit om op nieuwe mogelijkheden te wijzen. Zoodoende wint zijn werk er door aan rust en geeft vertrouwen in de nieuwe toeschrijvingen, waaraan zijn catalogus overigens rijk is.

Een groot aantal teekeningen draagt geen ander kenmerk van zijn afkomst dan de vormen de eigenschappen van zijn maker. De gebruiker van den catalogus zal, dit overwegend, beseffen hoeveel arbeid het gekost heeft om in zooveel onzekers klaarheid te brengen. Vele der hier beschreven teekeningen werden door den bewerker verdoopt, onder meer: van Bakhuisen (op de

Vlieger); van Van Batten (op Elsheimer); van Beerstraeten (op Jan Wils); van Vroom (op Beresteyn); van Calvert, van Dyck en Van der Ulft (op Jan de Bisschop); van Van der Does (op J. Both); van Jos. de Grave (op Jan van der Heyden); van Saenredam (op Lamsweerde); van Th. Wyck (op D. Maas); van Bol en Ter Borch (op F. van Mieris I); van Moucheron (op Rademaker); van Bega (op P. de Hooch).

Hoe moeilijk het overigens is, in vele gevallen, om uit te maken van welken teekenaar men werk vóór zich heeft, wordt duidelijk uit de beschouwingen die prof. Hind laat volgen na de beschrijving van de op Buytewech's naam gestelde nrs. 7, 8 en 10, teekeningen die in lijn en bouw en allerlei nauwelijks te beschrijven kleinigheden zoo zeer gelijken op werk van tijdgenoten, als Elsheimer, de Van de Veldes, Vischer, den Uyl.

Waar de catalogus zich van commentaar onthoudt, mogen wij aannemen dat een toeschrijving de instemming van den bewerker heeft. Onder Asselijn worden zoo een reeks ongesigneerde teekeningen van Italiaansche landschappen en stadsgezichten (Rome) genoemd, die vermoedelijk van oudsher op dezen naam hebben gestaan. Zoover ik weet zijn de gemerkte teekeningen van Asselijn weinige in aantal.

Toen in den zomer van 1926 een tentoonstelling in het Prentenkabinet van het Britsch Museum werd gehouden van de schitterende verzameling teekeningen naar de natuur, door Claude Lorrain in Italië gemaakt (de grootste die bestaat), waarvoor prof. Hind een voortreffelijken catalogus samenstelde, was mede tentoongesteld een leerzame verzameling van teekeningen door Hollanders, Vlamingen en anderlandsche kunstenaars die onder den invloed van den grooten Franschman zijn gekomen. Daarbij waren ook Asselyn, Breenbergh en vele andere der in het thans besproken deel van Hind's grooten catalogus voorkomende meesters vertegenwoordigd. Ik kreeg toen, zoo min als nu, bij het bestudeeren van Hind's werk, of bij de bestudeering van de teekeningen der genoemde artisten, die in Italië vertoefden, de overtuiging, dat hun werk reeds voldoende vast omljnd voor ons staat. Juist in zulk een geval als 't onderhavige waar de invloed van één grooten meester het werk van zijn volgelingen zoozeer beheerscht,

zal het inzicht over elk afzonderlijk nog verdiept moeten worden.

Voor de bestudeering van de veranderende teekentrant van sommige meesters is de hier beschreven verzameling zeer leerrijk; vooral geven de teekeningen van Bakhuysen, Berchem, Breenberg, Cuyp en Everdingen hiertoe gelegenheid. Van den laatstgenoemde bezit het Britsch Museum alle teekeningen ter verlichting van een uitgaaf van den Reinaert, (Amsterdam 1752).

Ook op het gebied der iconographie behelst deze catalogus belangrijke bijdragen, die wij, nu het register nog ontbreekt, niet willen nalaten aan te wijzen. Zij zijn beschreven onder Bakhuysen, Blooteling, de Bisschop, de Bray, van Bronchorst, van Campen, Du Jardin, Everdingen, Gole, van der Hagen, Helmbreker, van der Helst, Honthorst, van der Kooghen, Mierevelt en van Mieris I.

Voorts zijn topografische bijdragen te vinden onder Asselijn, de Bisschop, Bakhuysen, Beerstraten, Breenbergh, Cuyp, van der Haagen van der Heyden, Huygens, de la Tombe enz.

Voor de studie van onze oude cultuur is ook dit deel dus een uitgaaf van het allergrootste belang. Het behandelt ruim honderd teekenaars. Velen daarvan zijn beroemd als schilder, terwijl de helft óók, of uitsluitend, als graveur werkzaam is geweest.

Bijna zeven honderd teekeningen worden hier beschreven en 231 daarvan zijn in voortreffelijke reproducties afgebeeld op 80 bladzijden, slechts aan één kant bedrukt.

De illustratie van dit werk met kleine autotypiën, waarin de fijne nuanceering van toon en licht zoo helder is uitgedrukt, beantwoordt glansrijk aan het doel.

Mogen wij spoedig in de gelegenheid zijn over de verschijning van het vervolg der uitgaaf te berichten.

J. J. DE GELDER.

J. H. der Kinderen-Besier, *De kleding onzer Voorouders 1700—1900*. De kostuumafdeeling in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam; met 50 teekeningen van de schrijfster en 5 photo's; uitg. Amsterdam S. L. van Looy, 1926.

Voor de kostuumafdeeling van het Ned. Mu-

seum heeft Mevrouw der Kinderen in opdracht van den vroegeren Directeur, den Heer van Notten en met welwillenden steun van den tegenwoordigen Hoofd-Directeur, den Heer F. Schmidt Degener, een uitvoerigen gids geschreven en daaraan een algemeene beschouwing over de modes van 1700—1900 vastgeknoopt. Het materiaal voor het boek was zeer begrensd, alléén de costuums van het Museum konden besproken worden en deze zijn bijna alle uit Nederland afkomstig, op één japon na (No. 59), die te Parijs werd vervaardigd. Mannencostuums zijn in de minderheid, na 1815 bevinden er zich geene meer in de collectie. Bijkomstige voorwerpen als hoeden, schoenen, parasols en stokken, toch ook attributen der mode, zijn alleen bij uitzondering tentoongesteld en worden in den tekst hier en daar slechts even vermeld. Het boekje is dus een bescheiden bijdrage voor het veel omvattende thema der costuumgeschiedenis. Door de beperking echter aan haar opgelegd, was de schrijfster in de gelegenheid den lezer een goed, hoewel niet volledig, overzicht te geven van dit tijdvak van 200 jaar, zooals het zich in Nederland openbaarde. Zij doet dit met een historische en met een technische beschrijving; het uit elkaar houden van deze rubrieken is een praktische in-deeling, zij werd met voorbedachten rade gemaakt, opdat het vakonderwijs er zijn voordeel uit zou kunnen trekken, en zij, die zich niet in den technischen kant willen verdiepen, behoeven de costuumbeschrijvingen niet door te lezen. Deze laatste evenwel zijn met groote zorg en geduld geschied en zeer begrijpelijk omdat zij door knippatronen en costuumteekeningen, door Mevr. der Kinderen zelf ontworpen en geteekend, worden toegelicht.

Het Nederlandsch Museum herbergt sedert eenigen tijd de hier beschreven verzameling costuums, die door de zorgen van vindingrijke vrouwen, Mejuffrouw C. J. Hudig zij hier met name genoemd, wel het bekijken waard is. Aan weinigen is het bekend, hoeveel moeilijkheden opgelost moesten worden, eer een pop, volledig opgetuigd in de vitrine haar plaats kon innemen. Men zou niet licht van zelf op de gedachte komen, dat een beeldhouwer den „kern" van het kledingstuk pasklaar moet maken. Het korte kijkje, dat de schrijfster in de werkplaats van de costuum-afdeeling toestaat, openbaart veel

beleid en volharding. Geen wonder, dat de lezer daarna wordt aangespoord om oude costuums aan het Museum af te staan. In een particulier huis kan men ze niet exposeeren en het einde is, dat zij vergaan of verknipt worden voor amateur-tooneelvoorstellingen en zoo gaat een cultuur-historisch document verloren; Balzac zegt immers „La toilette est l'expression de la société”, het motto der schrijfster.

Mevrouw der Kinderen begint haar beschouwing op het tijdstip, waarop het kledingmateriaal zelf onderzocht kan worden en men behalve dat ook mode tijdschriften kan raadplegen. Dat maakt een groot verschil met het bestudeeren der costuumgeschiedenis van vroegeren tijd. Vóór de 18e helft der 18e eeuw zijn er slechts zeer weinig tastbare bewijsstukken over, een landsknechtencostuum in Zurich, twee Louis XIV costuums in het Musée Carnavalet, de overblijfsels zijn te tellen. Men heeft voor dien tijd dus alleen afbeeldingen en literaire bronnen als studiemateriaal. Mocht er ooit nog eens een gecostumeerde „Pandora” te voorschijn komen, dan zou dat een kostbare vondst zijn. Voor het tijdvak van 1700-1900 daarentegen heeft de schrijfster betrouwbare gegevens tot haar dispositie gehad en het is haar gelukt daarnaar juiste beschrijvingen te geven. Deze ontbreken gewoonlijk in de handboeken der costuum geschiedenis. Dat is ook wel te begrijpen, als men bedenkt, dat gewoonlijk de historicus een dergelijk boek samen stelt en niet iemand, die van de techniek van knippen en naaien op de hoogte is. Bijna alle boeken over de costuumgeschiedenis zijn door mannen geschreven, die wellicht nooit bewust gedacht hebben over de constructie en het dragen van kledingstukken en zij bekommeren zich niet om de menschelijke figuur, die zich daarbinnen moet bewegen. Er bestaan lijvige handboeken, die in dit opzicht minder geven, dan het boekje van Mevrouw der Kinderen. Een doeltreffende behandeling der costuumgeschiedenis staat nog aan het begin. Enkele uitgaven van den laatsten tijd gaan in de goede richting, zooals die van von Boehn, waarin veel betrouwbare afbeeldingen zijn bijeengebracht; Mützel geeft goede beschrijvingen van kledingstukken en toont gevoel voor stof en model. Jonkvr. Dr. C. de Jonge behandelt uitvoerig een kort tijdvak der mannenkleding naar afbeeldingen en lite-

raire bronnen. In La storia della moda van Rosa Genoni zijn zeer veel afbeeldingen naar kunstwerken, echter op te kleine schaal en eenige knippatronen, die evenwel niet duidelijk genoeg zijn ¹⁾.

Was de schrijfster van de kleding onzer voorouders niet zoo beperkt geweest in den omvang van haar werk, dan zou zij ons zeker meer nog van de psychologie der mode hebben verteld. Ook nu had zij het historisch-anecdotische nog wel wat kunnen bekorten en meer nadruk kunnen leggen op het essentiele van de mode. Zij toont begrip te hebben voor stoffen en voor variaties in model, kleur en ornament, zij voelt de figuur, die in het costuum leeft van het kapsel af tot de schoenen toe en zou daarover meer te zeggen hebben dan de weinige opmerkingen waartoe zij zich nu beperkt. Ook andere vraagstukken worden maar even aangestipt. Nadere toelichtingen zou men willen hebben bij het betoog op p. 15 „de conservatieve aard der gilden was zeker mede van invloed, dat de mode in haar hoofdvormen minder variabel was.” In hoever zou de mode, die zich nooit eenigen dwang laat opleggen, zich door de gilden hebben laten beïnvloeden; de andere motieven, die de schrijfster voor haar meening had, zou men ook willen hooren. Op den zelfden grond lijkt het een gevaarlijke veronderstelling op p. 132 te schrijven, dat de Fransche Empire mode in Holland betrekkelijk vroeg werd ingevoerd, omdat de eenvoudige vorm der luxeuse Parijsche japonnen den naaak in goedkoopere stoffen mogelijk maakt. Goedkoopte is waarschijnlijk nooit een reden geweest tot het navolgen van een mode, waarschijnlijk gaf de verfranschte smaak den doorslag. Zeer goed is op p. 80 de overgang van de mannenkleding van de Louis XIV stijl naar den Régence stijl beschreven, ook in verband met het interieur uit dien stijl en de architectonische

¹⁾ Von Boehn, Menschen und Moden im 17e-19e Jahrhundert uitg. Bruckmann, München; von Boehn, Bekleidungskunst und Mode, uitg. Delphin Verlag, München; Mützel, Kostümkunde für Sammler, uitg. Schmidt, Berlin; de Jonge, Bijdrage tot de kennis van de Noord-Nederlandsche costuumgeschiedenis in de eerste helft van de 16e eeuw, Mannenkleding, uitg. Oosthoek, Utrecht; Genoni, La storia della moda attraverso i secoli, dalla preistoria ai tempi moderni, vol. I, uitg. Istituto italiano d'Arti Grafiche, Bergamo.

ruimte, waarin men zich bewoog. De groote vleugeldeuren, die wijd geopend moesten worden om de draagster van den panier door te laten, illustreeren de belangrijkheid van dit kledingstuk. Hier had de schrijfster nog kunnen ingaan op de „modehouding”, die elk costuum met zich brengt en die verder bepaald wordt door allerlei modevoorwerpen, zooals stok, snuifdoos, waaier en zakdoek. Hoewel bij den overgang van Louis XIV naar Régence de aandacht op het silhouet van het costuum wordt gevestigd, werkt de schrijfster dit thema verder niet voldoende uit. Toch is het silhouet van groote betekenis, zijn verandering geeft een nieuwen stijl in de mode te kennen. De verandering gaat echter ook in lateren tijd niet sneller dan bij de contourlijn van andere gebruiksvoorwerpen; kleine onderdeelen van het costuum varieren evenwel voortdurend, maar deden dat waarschijnlijk ook in vroegere eeuwen, doch deze details zijn in den loop der tijden voor ons verloren gegaan. Hoe meer men costuums uit een zelfde periode vergelijkt, hoe meer komt men tot de conclusie, dat de mode eigenlijk nooit stabiel is geweest voor hen, die haar in alles wilden navolgen, maar waarschijnlijk was er vroeger door de maatschappelijke toestanden een veel grooter contingent menschen, dat ouderwetsch gekleed was en is die categorie na de Revolutie, na 1870 en ook na 1914 hoe langer hoe kleiner geworden, vandaar dat de veranderingen meer opvallen.

Het is jammer, dat de Engelsche mode, die in de 18e eeuw interessant begint te worden, niet wat meer tot haar recht kon komen en dat de beschrijving der mannenkleeding, bij gebrek aan materiaal, in dien tijd slechts even aangestipt wordt en later zelfs geheel vervalst. Over de geschiedenis van den hoed en den boord, over de revers van de jas zou heel wat te vertellen zijn. Waarschijnlijk had de schrijfster dan ook eens het raadsel op kunnen lossen, waarom bij vrouwenkleeren de knopen links zijn aangebracht, bij mannenkleeren echter rechts. Een door haar zelf geteekend mannencostuum (No. 7) vertoont aan een Régence jas, de bovenste knopen aan den rechter kant, de onderste aan den linker.

Door de beknoptheid van het werk mist men vergelijkingsmateriaal; afbeeldingen althans van eenige Fransche en Engelsche kledingstukken, zooals van een carico en een spencer zouden

niet buiten het kader gevallen zijn. Het ondergoed, een voorname factor voor de bovenkleeding, kon slechts even aangehaald worden, hoewel het depôt van het Museum over verschillende modellen beschikt. Daarin zijn ook eenige corsetten; een tekening van een dezer kledingstukken, in verband met het geraamte van den hoepelrok zou een intressant gegeven zijn voor de studie van het costuum, want zeer zelden, vermoedelijk door gebrek aan materiaal, wordt er toelichting gegeven over de kleeding, die onder het zichtbare costuum gedragen wordt. Er is nog een andere thema, waaraan gewoonlijk niet genoeg aandacht geschonken wordt en dat de schrijfster evenwel hier en daar terloops vermeld, n.l. het kapsel. Sommige kapsels zijn zeer goed beschreven en men zou haast in staat zijn de coiffure à la girafe na te maken. Op het verband tusschen kapsel en costuum had echter nog meer nadruk gelegd kunnen worden; wel wordt de aandacht er op gevestigd, dat de haardracht in de Romantiek als de barometer voor de geestesgesteldheid beschouwd kan worden, deze opmerking zou ook kunnen gelden voor andere tijdperken, zooals b.v. den Revolutietijd. De schrijfster wijst wel meer terloops op den invloed van de politiek op de mode, vooral van de politiek van den dag, waardoor allerlei mode-hobby's ontstaan.

Een enkele keer wordt de binnenkant van een japon behandeld; het blijkt, dat de voering belachelijk grof is, ten opzichte van de kostbare bovenstof. De steken van het naaiwerk zijn zoo groot, dat elk naaimeisje zich er tegenwoordig voor zou schamen. Door haar technische kennis komt mevrouw der Kinderen tot eenige conclusies, die voor dateeringen hun waarde hebben; op p. 149 bespreekt zij het verschil tusschen het ruitvormig rugpand van 1800 en 1820; op p. 26 geeft zij de literaire bewijzen, dat de platte panier in 1732 werd ingevoerd, in Frankrijk kende men hem reeds in 1720. Alle galajaponnen in het Ned. Museum hebben dezen paniervorm, maar de ouderwetsche ronde, koepelvormige panier wordt ook na 1732 in ons land nog veel gedragen. Achterlijkheid geeft een zeer bepaald kenmerk aan de Nederlandsche kleeding, soms is er een verschil van 20 of 30 jaar met de Fransche mode waar te nemen. Het is echter juist gezien dateeringen te plaatsen naar de Fransche mode, totdat men met zekerheid weet op welken tijd

bepaalde variaties voor Nederland hebben plaats gehad. Men zou voor de dateering van kleding bijna tot de conclusie komen van Dr. Plantenga in zijn Verzamelde Opstellen, n.l. dat er wegens de voortdurend verandering moeilijk een datum vast te stellen is.

Over de samenstelling van het boek zou nog het volgende op te merken zijn. Bij een werk als dit, met veel vreemdsoortige termen mag een woordenregister met omschrijvingen zelfs, niet ontbreken. Aangezien de namen der kledingstukken bij het bestudeeren van de costumegeschiedenis een groot struikelblok zijn, zou een vaste terminologie haar nut kunnen hebben; men moet echter voorzichtig zijn met het maken van eigen woorden, „rok” alleen zou inplaats van „heerenavondrok” (p. 117) duidelijker zijn. Verwarringen die veroorzaakt kunnen worden door de termen rok, onderrok, overrok en overjapon (b.v. op p. 18, 50 en 51) zijn niet te vermijden, tenzij men zich voor hetzelfde begrip aan dezelfde bewoordingen houdt. Behalve het woordenregister moest er ook een register van de gebruikte literatuur zijn. Een schematisch geschiedkundig overzicht, waarbij men kan zien welke kledingstukken, gelijktijdig gedragen werden, zou niet overbodig zijn om de bruikbaarheid van het boekje te bevorderen. In den tekst kon dan elk nieuw te bespreken kledingstuk vet of cursief gedrukt worden; verschillende rubrieken aangegeven in de marge zouden bij het opzoeken een goed hulpmiddel zijn.

Deze opmerkingen, waartoe vooral de beknoptheid van den tekst aanleiding geeft, doen echter geen afbreuk aan de waardeering, die men voor het werk van Mevrouw der Kinderen moet hebben. Zij heeft een breeden kijk op het onderwerp gehad en weet door haar levendigen stijl een langdradige beschrijving van de kledingstukken te voorkomen en tevens merkt men, dat zij aan de mode een diepere beteekenis hecht dan alleen de uiterlijke. Het boekje, hoe klein ook van omvang, is klaarblijkelijk de vrucht van veel studie en ervaring.

C. E.

Jaarboekje van „De Nederlandsche Molen”
1923—1926.

De vereeniging heeft hare verslagen over 1923—1926 samengevoegd tot een bundeltje met enkele gegevens betreffende de vereeniging

en hieraan eenige artikelen toegevoegd over de molens in Nederland, de gevaren, die het voortbestaan bedreigen, en het voordeel, dat deze ook onder de gewijzigde omstandigheden nog kunnen opleveren. Het boekje is versierd met een aantal afbeeldingen van molens, om hier voor de belangstelling te wekken, en van onttakelde rompen hiervan als afschrikwekkend voorbeeld; het eindigt met een overzicht van de berichten in de pers aan het molenvraagstuk gewijd. J. C. O.

Old Master Drawings. A Quarterly Magazine for Students and Collectors. Volume One. London. June 1926—March 1927.

Sedert kort is de eerste jaargang gereed gekomen van Old Master Drawings, een driemaandelijksch tijdschrift, dat wellicht nog niet of niet voldoende aan alle lezers van het Jaarboek bekend is. Hier is nu eindelijk het eerste en lang gewenschte tijdschrift, dat uitsluitend aan de studie van oude teekeningen is gewijd. Om den rijken en afwisselenden inhoud der afleveringen verdient het zoowel de warme belangstelling en medewerking van allen, die zich hier te lande met soortgelijke studie, met het verzamelen van schilderijen, prenten en teekeningen bezighouden, alsook mag het eenige bijzondere aandacht van de leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond voor zich vragen wegens de beteekenis van een groot aantal der bijdragen voor de geschiedenis van onze Noord- en Zuidnederlandsche kunst.

De vier afleveringen, die voor ons liggen, van vorm ongeveer even hoog, maar iets minder breed dan dit Jaarboek, bevatten 69 bladen (slechts aan één zijde bedrukt) met voortreffelijke autotypieën naar oude teekeningen, terwijl in iedere aflevering aan de afbeeldingen een aantal bladzijden tekst (in fraaie heldere letter) voorafgaat, waarin korte zakelijke inlichtingen over het afgebeelde worden gegeven. Bij de laatste aflevering is een titelblad gevoegd, alsmede een beknopt, volledig en practisch register, aanwijzend de kunstenaars, de verzamelingen, de schrijvers en de onderwerpen, in den jaargang vertegenwoordigd.

Onder de 69 afbeeldingen van dit eerste jaar zijn er ongeveer twintig naar teekeningen van

Nederlandsche meesters, meerendeels in het buitenland bewaard, terwijl de collecties in ons eigen land 10 teekeningen (5 ervan Nederlandsch) hebben geleverd.

Redacteur van Old Master Drawings is de heer K. T. Parker, werkzaam aan het Prentenkabinet van het Britsch Museum. Hij wordt terzijde gestaan door een uitvoerend comité, waarin de heer Campbell Dodgson, Directeur van genoemd Prentenkabinet prof. Hind en anderen zitting hebben. De zooveel gezag hebbende bezetting van dit comité is verder nog versterkt met een raadgevend comité, waarin onder anderen worden aangetroffen Max J. Friedländer, de groote kenner van onze vroeg-nederlandsche schilderkunst, Joseph Meder, schrijver van het meeste volledige handboek op het gebied der teekeningen-studie, enz., Ook twee onzer landgenoten, de heeren F. Schmidt Degener, hoofd-directeur van het Rijksmuseum en Frits Lugt, die reeds geruimen tijd bezig is met de uitvoering van de eervolle taak, het bezit aan Hollandsche teekeningen van den Louvre wetenschappelijk te beschrijven. Dank zij het toezicht van deze schare van deskundigen en den goeden smaak der uitgeverfirma B. T. Batsford, 94 High Holborn te London nam de uitgaaf terstond bij het verschijnen voor zich in. Mogen velen zich door intekening van zulk een uitgelezen materiaal bij hunne studie verzekeren. Het abonnement bedraagt 21 shilling per jaar.

J. J. DE GELDER.

„Haerlem; Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het vijf en twintigjarig bestaan.” Haarlem, De Erven Bohn, 1926.

De vereeniging „Haerlem” — „welks doel is de geschiedenis van oud Haarlem te doen kennen en liefhebben” — heeft gejubileerd en voor deze gelegenheid een gedenkschrift uitgegeven, waarin een aantal bijdragen betreffende Haarlem en omgeving in den loop der eeuwen, door leden gegeven worden. Deze bijdragen zijn zeer verschillend van onderwerp en het geheel maakt een bonten indruk, die niet alleen getuigt van den vroegeren rijkdom en eerwaardigheid der oude Spaarnestad, maar ook blijk geeft van een levendige belangstelling der leden dezer vereeniging.

Allereerst schetst de secretaris, de Heer J.

L. Tadema, de geschiedenis van „Haerlem”. de oprichting en het doel, dat men beoogde. Hiertoe behoort o.a. het laten fotografeeren van oude gebouwen van aesthetisch belang, die afgebroken of verminkt dreigen te worden. In den loop der jaren zijn talrijke foto's gemaakt en de portefeuilles met deze documenten zijn zeer belangrijk en omvangrijk geworden. Dan wordt herinnerd aan de Statuten, die als doel noemen „het publiceeren van geschriften” en de lijst der uitgaven, die volgt, vermeldt bijdragen en namen, die ver buiten Haarlem bekendheid en faam hebben verworven. Trotsch kan de vereeniging zijn op de lange reeks van oude bouwwerken en gevels, die met haar steun gerestaureerd of behouden zijn (welke bouwwerken alle opgesomd worden). Met name zij slechts genoemd het ranke, laat-middeleeuwsche torentje, dat sinds een 13-tal jaren wederom het Raadhuis siert. De meeste steden in ons land, die nog veel schoons te verliezen hebben, kunnen zich spiegelen aan Haarlem en het goede voorbeeld navolgen.

De kortelings overleden oud-archivaris Gonnet leverde een opstel vol interessante bijzonderheden over „Drie Buitenplaatsen” (Saxenburg, Het Hof te Aelbertsberg, later genoemd 't Huys te Bloemendael, en het Huys te Vogelenzang). De beide laatstgenoemde behooren tot de oudste jachtsloten in ons land en waren gesticht in de 12e en 13e eeuw en bewoond door de Graven van Holland. De beide eerste behooren geheel tot de geschiedenis, van de laatste bestaan nog gedeelten uit veel lateren tijd.

Mr. Miedema zond een wat lange bijdrage over het Wapen van Haarlem, waarin echter aardige historische bijzonderheden staan, die ons een denkbeeld geven van de doorluchtige en grijze historie van dit blazoen.

Hierna volgen eenige opstellen, waaronder een levendig geschreven stukje van Mr. H. Visser 't Hooft over „Lourens Coster en de Ridders van Democriet”, dat een wel getroffen beschrijving biedt van het leven onzer voorouders in het begin der 19e eeuw en een even zeer te waardeeren stuk van Dr. J. F. Sterck over „Een schrijfboekje van een Haarlemsche jongedame uit 1584”, waarin ons een blik gegeven wordt op de calligrafische schrijfoefeningen der jeugd op het eind der 16e eeuw.

Men ziet: een bonte mengeling van veel, wat schoon, gewichtig en wetenswaardig is en deze feestbundel leert hoe tegenwoordig te Haarlem de belangstelling leeft en bloeit voor schoonheid en cultuur uit ouden tijd.

M. J. SCHRETLEN.

Verschenen is deel VIII van de Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De Provincie Limburg, in twee stukken ingenaaid, te zamen tellende 642 bladzijden. „Voor dit achtste deel is nage„noeg geheel de stof in de jaren 1918—1923 „bijeengebracht door de te Maastricht woonachtige Afdelingsleden Dr. J. W. H. Goossens, „Ir. L. A. J. Keuller en J. H. A. Mialaret, en „voor zoover het de schilderijen betreft, grooten„deels door het afdelingslid Dr. C. J. Hofstede „de Groot”. Het voorwoord vermeldt verder welk aandeel elk der medewerkenden meer in het bijzonder aan dit omvangrijke werk heeft gehad. Ook Dr. E. J. Haslinghuis, en Jhr. E. van Nispen tot Sevenaer brachten materiaal aan. Met de heeren Mialaret, Haslinghuis en van Nispen zorgde de heer F. Vermeulen mee voor het persklaar maken. De heeren Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Dr. E. J. Haslinghuis lazen in hun kwaliteit van voorzitter en secretaris van de afdeling A der Rijkscommissie de drukproeven nog eens over. Velen is de Commissie en zijn de bewerkers erkentelijk voor hun welwillende hulp. Voorts wijst de voorrede er op dat „bij het „kennismemen van de dagteekening der monu„menten in de provincie Limburg de lezer er „rekening mee moet houden, dat de bewerkers „hier een, in het bijzonder ten aanzien van „voortbrengselen van den gothischen stijl heer„schend archaïsme hebben opgemerkt; afgezien „van de bouwwerken in Maastricht en Roer„mond, bleek een voorwerp veelal een halve „eeuw jonger te zijn dan zijn stijlkenmerken „lieten vermoeden”. Een verschijnsel, dat men meer in streken die eenigszins buiten het centrum liggen aantreft. Op het voorwoord volgen in het 1e stuk de plaatsen Amby-Meer en het 2e stuk gaat van Meerloo-Zwalmen, waarachter toevoegsels en verbeteringen, onvermijdelijk bij zoo een uitgebreid werk; (men zal goed doen vóór het gebruik van het deel zoo niet alle over

te brengen op de betreffende pagina's, dan toch op die bladzijden een verwijzing in te voegen). Registers als: Chronologisch overzicht der voornaamste bouwwerken, Register van Kunstenaars en ambachtslieden, van de overige persoonsnamen en een topographisch register besluiten als gewoonlijk de twee stukken, die samen deel VIII vormen.

Wat bij het ter hand nemen van het nieuwe deel der „Voorloopige Lijst” onmiddellijk treft is het aangename van een beter lettertype; grooter, zwarter van inkt zijn de letters en ruimte is er niet mee verloren gegaan, doordat men de bladspiegel zonder bezwaar iets langer heeft genomen.

Meer is er, dat het zoekende oog tegemoet komt. Reeds in vroegere deelen werd het naslaan gemakkelijk gemaakt, doordat boven elke bladzijde de naam van de betreffende gemeente werd herhaald, waarmede het verdwalen dat men in de oudere deelen zoo vaak doet, wanneer andernamige dorpen, gehuchten of kasteelen, tot één gemeente behooren, wordt voorkomen. Thans is een nog grootere verbetering ingevoerd. Men heeft de gevels van particuliere huizen nu binnen een eenigszins ruim genomen stijlgroep — met een klein offer aan de systematische indeeling — in alphabetische volgorde der straatnamen geplaatst en de vele gevels van één gracht of straat, die ongeveer denzelfden stijl vertoonen nu ook niet meer volgens dateering maar in de volgorde der huisnummers gegroepeerd. Wat dit deel van de voorloopige lijst met deze indeeling, welke vroeger alleen voor kleinere groepen, bijv. in deel V en VI is toegepast, aan bruikbaarheid heeft gewonnen, zal een ieder beseffen, die wel eens een wanhopige poging heeft gedaan met een der oudere deelen van de „Voorloopige lijst” in de hand naar een bepaald huis in een bepaalde straat te zoeken in een hem niet al te goed bekende stad met zeer vele huizen van niet zeer uiteenlopend stijltype op een en dezelfde gracht of in een lange straat met aan beide zijden eveneens zeer vele oude huizen uit ongeveer dezelfde periode. Ook na afloop van de wandeling gelukte het vaak ternauwernood het bedoelde huis in de lijst te vinden en meestal had men, voordat het zoover was gekomen, het boek reeds met een moedeloos gebaar aan zijn hand laten ontglippen.

Opgemerkt zij verder dat in dit deel reeds profijt kon worden getrokken van onderzoekingen, die verder strekken dan gewoonlijk voor de „Voorloopige lijst” mogelijk is, namelijk van de bestudeering van de monumenten in de stad Maastricht.

Men zal de verslaggeefster ten goede houden wanneer zij in zulk een uitgebreid en verdienstelijk werk als dit deel wederom is, niet gaat zoeken of ook ergens een fout of vergissing zou kunnen worden aangewezen. Trouwens zij kent Limburg alleen van korte bezoeken, heeft er nooit langen tijd vertoefd en dus die provincie niet door en door leeren kennen. Zij wil alleen dankbaar aanvaarden wat wordt geboden, wetende hoe nuttig, ook buiten den nauweren kring van de monumentenbescherming, de deelen der „Voorloopige lijst” zijn. Dit nieuwe deel wekt weer het verlangen op naar meer. Dat wordt vooral gevoeld door wie in het noorden van ons land nog naar geen deel der lijst kan grijpen.

E. N.

MUSEA EN VEREENIGINGEN.

De Rijksc ommissie van Advies in zake de musea, ontvangt meer en meer hetzij rechtstreeks, hetzij via het departement van onderwijs, kunsten en wetenschappen, aanvragen van beheerders van plaatselijke en gewestelijke musea om voorwerpen van geschiedenis en kunst in bruikleen te mogen ontvangen. Langzamerhand schijnt de meening te hebben post gevat, dat de rijksmusea beschikken over een schier onuitputtelijken voorraad overcomplete museumobjecten. Reeds deed zich het geval voor, dat een commissie van voorbereiding van een nieuw plaatselijk museum, dat zelf nagenoeg geen materiaal bezat, haar plannen vrijwel geheel baseerde op een veronderstelden rijkssteun in den vorm van afstand van een ruime collectie schilderijen enz.

Hoewel nog niet een juist overzicht verkregen is van wat inderdaad uit de rijksverzamelingen gemist kan worden, staat wel vast, dat slechts in enkele gevallen hulp van eenige beteekenis geboden zal kunnen worden met goeden raad en misschien met afstand van een enkel stuk ter aanvulling van het aanwezige.

Ter voorkoming van teleurstelling vestigt de rijkscommissie hierop de aandacht.

N. R. Ct. 5 Jan. 1927.

's-Gravenhage. — Gemeente museum. — Wijlen de heer W. S. A. van Eck, te 's-Gravenhage heeft aan de gemeente gelegateerd twee schilderijen in olieverf van Fabius en van Van der Haeghen.

N. R. Ct. 22 Jan. 1927.

Groningen. — Museum van Oudheden. — De raad besloot met grooten dank aan den milden gever, te aanvaarden een tweede schenking van den oud-stadgenoot dr. C. Hofstede de Groot te 's-Gravenhage. Zij bestaat uit een stilleven van den Haarlemschen schilder Willem Claesz Heda, een landschap van Meindert Hobbema, en eenige penteekeningen van Rembrandt.

N. R. Ct. 25 Jan. 1927.

Maastricht. — Museum. — Het museum heeft ten geschenke ontvangen een gaaf Romeinsch wrijfschaaltje met een versleten bronzen keizersmunt, afkomstig uit een Romeinsch brandgraf, dat ongeveer 12 jaar geleden was aangetroffen in de gemeente Schinveld, aan den hollen weg naar 't Raath. Al de vondsten van pastoor Kengen van Caberg op de terreinen der praehistorische nederzetting bij Belvédère zijn overgebracht naar het Museum. Daaronder bevinden zich prachtig gepolijste steenen bijlen, vuursteenen messen en krabbers, een keurcollectie „percuteurs” of kloppers, talrijke maalsteenen en nog eenige fragmenten van aardewerk.

Zooals reeds vroeger is medegedeeld, heeft het Rijksmuseum van Leiden het praehistorisch aardewerk, dat door pastoor Kengen en den heer Paul Marres voor het Museum was verzameld, in Augustus van verleden jaar ter reparatie en ter bestudeering ontvangen. Volgens een bericht van den directeur kan dat aardewerk binnen een paar weken terug worden verwacht. Met het oog op die uitgebreide en belangrijke aanwinst moesten nieuwe kasten worden aangeschaft. Ofschoon de financiën niet schitterend zijn, ging het bestuur daartoe over in de hoop flinken geldelijken steun van leden en openbare lichamen te verkrijgen. Nu de prachtige grafvondsten te Stein, welke met behulp van een provinciaal subsidie waren verworven, door dr. Beckers zijn

beschreven, hebben zij hare plaats ingenomen in het Museum. Dr. Beckers zelf heeft ze met alie zorg overgebracht en opgesteld.

N. R. Ct. 22 Febr. 1927.

Rotterdam. — Museum Boymans

De verzameling van achttiende-eeuwsche kunst in het Museum Boymans is door een geschenk van Mr. A. C. Bicker Caarten te Baarn verrijkt met een portret door Pompeo Batoni te Rome geschilderd in 1778. Het conterfeitsel stelt den Rotterdamschen koopman Pieter Caarten voor. Voor het prentenkabinet mocht het museum ten geschenke ontvangen van den Heer J. M. Hudig alhier een teekening „Driekoningen” van Jacob de Gheyn.

N. R. Ct. 22 Jan. 1927.

Vereeniging tot behoud van gevelsteenen. — In de te Amsterdam gehouden algemeene ledenvergadering is op voorstel van het bestuur tot opheffing der vereen. besloten. In de laatste jaren ging er op het gebied der gevelsteenen te weinig om, om een speciale vereeniging tot hun behoud en verzorging langer te kunnen motiveeren. Geenzins evenwel worden de steenen thans aan hun lot overgelaten. Alvorens tot opheffing van de vereeniging een voorstel aan de leden te doen, heeft het bestuur overleg gepleegd met het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en daarmede de regeling getroffen, dat het bestuur der vereeniging als commissie in het genootschap de belangen der gevelsteenen zal blijven behartigen. Naast het behoud van een veertigtal gevelsteenen heeft de thans ontbonden vereeniging bereikt, dat zij de belangstelling in deze oude cultuur-documenten zool niet heeft gewekt dan toch in niet geringe mate versterkt heeft.

Nu het vervangen van oude huizen door nieuwe in normaler tempo geschiedt dan kort na den oorlog heeft zij haar bestaansreden verloren en kunnen de belangen van de oude monumentjes op de boven aangegeven wijze voldoende verzekerd worden geacht.

N. R. Ct. 23 Febr. 1927

Internationaal Museum bureau van den Volkenbond. — De Volkenbondsraad heeft verleden jaar, overeenkomstig

den wensch van de Volkenbondscommissie voor intellectueele samenwerking en in het bijzonder van haar ondercommissie voor de schoone kunsten, besloten tot het stichten van een Internationaal Museum bureau in verbinding met het Parijsche Volkenbonds instituut voor intellectueele samenwerking. Een commissie van deskundigen heeft thans onder leiding van den Belgischen oud-minister van Kunsten en Wetenschappen, Jules Destrée, voorzitter der subcommissie voor schoone kunsten, eenige dagen te Genève vergaderd, om het program van werkzaamheden van dit nieuwe Volkenbonds bureau te ontwerpen. Behalve voorzitter Destrée waren aanwezig vertegenwoordigers van de Zwitsersche commissie voor schoone kunsten, van het Musée du Cinquantenaire te Brussel, van het Prentenkabinet te Berlijn, van het Louvre te Parijs, van het Prado te Madrid, alsmede de inspecteur-generaal der Schoone Kunsten in Italië. De directeur van het British Museum en die van het Museum van Oudheden te Boekarest waren eveneens uitgenoodigd, doch hadden bericht van verhinderd gezonden.

De commissie van museum-vertegenwoordigers heeft in de eerste plaats haar groote voldoening uitgesproken, zoowel over de oprichting van het internationale museum bureau, als over het in October j.l. door de vertegenwoordigers van de officieele chalcografische instituten genomen besluit tot het organiseren van een tentoonstelling van etsen, reproducties van etsen, enz. gelijktijdig te Parijs, Rome en Madrid. De commissie heeft tevens den wensch geuit, dat een dergelijke tentoonstelling zou herhaald worden in September a.s. alhier tijdens de achtste Volkenbondsvergadering. Zij sprak voorts de hoop uit, dat andere officieele kunstinstellingen, bijvoorbeeld die voor afdrukken in gips („moulages”), het voorbeeld der chalcografische instituten mogen volgen.

Het volgende programma van werkzaamheden werd vervolgens voor het internationale museum bureau ontworpen. Het bureau zal zijn aandacht moeten besteden aan mogelijke door te voeren verbeteringen met betrekking tot de catalogi van kunstmusea en van belangrijke openbare kunstveilingen; het zal de samenstelling moeten overwegen van een catalogus van kunstwerken, waarvan gedeelten over meer dan één

museum verspreid zijn; het bureau zal zich hebben bezig te houden met de kwesties van museum-architectuur en van de inwendige organisatie der musea; het zal de uitwisseling van inlichtingen en van documenten tusschen de musea onderling moeten bevorderen; het zal moeten bestudeeren, hoe men de opvoedende taak der musea zooveel mogelijk tot haar recht kan doen komen, daarbij natuurlijk rekening houdend met de in dit verband reeds in Amerika, Frankrijk en andere landen opgedane ervaringen; en eindelijk zal het museumbureau de organisatie van gemeenschappelijke kunsttentoonstellingen in den boven reeds besproken zin trachten te bevorderen.

N. R. Ct. 20 Jan. 1927.

JAARVERSLAGEN.

Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome 6e dl. In zijn jaarverslag stelt de directeur, dr. G. J. Hoogewerff, met voldoening vast, dat de reeds zeer bevredigende belangstelling voor de werkzaamheden van het instituut in den verstreken cursus nog aanmerkelijk is toegenomen en zich over nieuwe kringen van personen heeft uitgebreid. Het bezoek aan de bibliotheek bleef over het geheel toenemen. De boekerij werd zooveel mogelijk op peil gehouden, ook door schenkingen o.a. van kardinaal Van Rossum en prof. Blok. Het aantal buitenlandse instellingen te Rome van niet-kerkelijken aard werd in Januari uitgebreid door de stichting van het Zweedsche Archaeologische Instituut. Dr. Hoogewerff bespreekt de onderzoekingen, door hem ten eigen bate en voor anderen in verschillende Italiaansche archieven en bibliotheken ingesteld. Hij rapporteert daarbij o.a. over de rijke archieven van Livorno, dat in de zeventiende eeuw het centrum en hoofdkwartier was van den Nederlandschen handel in de Middellandsche Zee.

Over de werkzaamheden der historische afdeling brengt Dr. J. Cornelissen rapport uit. Een omvangrijk materiaal ligt gereed voor den druk eener publicatie van kerkelijke documenten uit de jaren 1592 tot 1651. Ook nog niet

onderzochte archieven werden dit jaar nagevorsch, zooals dat van de congregatie van het H. Concilie, waar relaties en andere stukken over de geschiedenis van de Nederlandsche bisdommen aanwezig waren. In Florence bestudeerde dr. Cornelissen de uitgebreide Terroni-correspondentie, het archief van een Florentijnsch koopman, die in het midden der zeventiende eeuw vele jaren in Amsterdam heeft gewoond. Verschillende vragen om inlichtingen kwamen bij de historische afdeling binnen.

Dr. Hoogewerff zelf brengt verslag uit over de studiën en werkzaamheden op het gebied der kunstwetenschap. De zeer tijdroovende onderzoekingen in het staatsarchief te Rome vorderden niet altijd bevredigend en moesten zelfs eenige maanden onderbroken worden om redenen, waaraan dezerzijds niets te veranderen viel. Kunst-historische onderzoekingen van voorloopigen aard te Genua ondernomen, hadden een vrijwel negatief resultaat. Daarentegen beloven nadere studiën te Napels zeer goede uitkomsten. Voor Florence zijn de groote lijnen, welke bij het onderzoek gevolgd moeten worden, reeds bekend. Zeer veel voldoening gaf een excursie naar Castel Sant'Elia bij Nepi, waar de oude kloosterkerk uit de tiende eeuw werd onderzocht.

Over de archaeologische onderzoekingen brengt dr. H. M. R. Leopold verslag uit. Herinnerd wordt aan het initiatief van Paus Pius XI ter stichting van een instituut voor christelijke archaeologie, waarvoor te Rome zeker alle aanleiding bestaat. Van de in het vorig verslag aangekondigde uitbreiding en reorganisatie van de musea is alleen een gedeelte tot stand gekomen. Dr. Leopold knoopt daaraan eenige beschouwingen vast over de inrichting der Romeinsche musea, waar vele belangrijke kunstwerken bij gebrek aan expositieruimte voor het publiek verborgen blijven in de propvolle magazijnen. De regeering gaf eindelijk gevolg aan haar herhaaldelijk uitgesproken voornemen om op verschillende plaatsen van de stad zooveel mogelijk de oude monumenten zichtbaar te maken.

Wat de wetenschappelijke studiën in dezen bundel betreft, prof. A. W. Bijvank opent de rij met een studie over Phidias en de sculpturen van het Parthenon. Dr. G. van Hoor n bespreekt het lentefeest te Athene. De heer C. C. van Essen stelt de chronologie der latere

Etruskische kunst vast door vergelijking van de voorstellingen op de sarcophagen. De haven en de oudste bruggen van Rome worden onderzocht door dr. H. M. R. L e o p o l d. Dr. G. A. S. Snijder onderzocht het beeldhouwwerk van den boog van Trajanus te Beneventum. M g r. dr. J. W i l p e r t beschrijft den oorsprong en den toestand van het sculptuurmuseum van San Callisto. De zeer oude en merkwaardige muurschilderingen in de kerk van Castel Sant' Elia bij Nepi worden door dr. H o o g e w e r f f beschreven en toegelicht. Dr. D. J. S t r u i k bespreekt het leven van den astronoom Willem Gillesz. van Wissekerke. P r o f. G i u s e p p e C a r a c i beschreef vijf onbekende Hollandseche zeekaarten, in het begin der zeventiende eeuw te Edam gedrukt en thans in de nationale bibliotheek te Florence ontdekt. Dr. J. C o r n e l i s s e n geeft een studie over consolatieliteratuur. Ten slotte beschrijft dr. T. H. F o k k e r Noord- en Zuid-Nederlandsche kunstwerken in kerken van het voormalig koninkrijk der Beide Siciliën.

G e s c h i e d - e n O u d h e i d k u n d i g G e n o o t s c h a p „L i m b u r g”. -- Dank zij de tegemoetkomende houding van het gemeentebestuur van Maastricht zijn er eenige lokalen bij het Museum gekomen voor het bewaren der steenen voorwerpen. Door een ruime subsidie van de provincie heeft het museum een groote kast en een aantal vitrines kunnen aanschaffen, die in den loop van het jaar werden geplaatst. Ze dienen hoofdzakelijk ter bewaring van de historische en Romeinsche voorwerpen, welke in de laatste jaren zeer talrijk zijn binnengekomen. Als het zoo blijft doorgaan, is het te voorzien, dat binnen korten tijd weer gebrek aan bergruimte zal ontstaan.

Verder werd gewerkt aan de rangschikking en de nummering der voorwerpen.

Het museumbezoek nam zeer toe in 1925. Vooral groot was het gratis-bezoek door de scholen en werkliedenverenigingen van Maastricht en omgeving. Ook uit het buitenland kwam veel bezoek.

Het verslag besluit met een opwekking aan de corresponderende leden om vooral den Conservator tijdig te waarschuwen als er bodemvondsten gedaan worden. Vooral in dezen tijd,

nu voortdurend gebouwd wordt en druk gewerkt aan het Juliana-kanaal, is het zaak te zorgen, dat zoo min mogelijk voor de Limburgsche geschiedenis verloren gaat.

KORTE BERICHTEN.

M o n u m e n t e n z o r g. -- De minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen heeft de volgende aanschrijving gericht aan de gemeentebesturen. Meermalen, laatstelijk bij circulaire van 27 Mei 1918, hebben vorige ministers van binnenlandsche zaken door tusschenkomst van de commissarissen der Koningin in de provincies tot de gemeentebesturen het verzoek gericht kennis te willen geven van voorgenomen slooping, verbouwing of herstelling van oude gebouwen, die als monument van geschiedenis of kunst kunnen worden aangemerkt, alsmede van eventuele besteigering van zoodanige gebouwen, opdat desgewenscht van de steigers gebruik kan worden gemaakt om het bouwwerk van rijkswege op te meten en in tekening te brengen.

De ondervinding leert, dat verschillende gemeentebesturen aan deze aanschrijving niet steeds aandacht zijn blijven schenken. Herhaaldelijk komt het voor, dat aan dit verzoek niet of niet tijdig genoeg wordt voldaan, zoodat van rijkswege geen gelegenheid bestaat pogingen tot behoud der bedreigde monumenten in het werk te stellen of daarvan afbeeldingen te maken. Ook zijn er gemeentebesturen, die, hoewel de monumentenzorg sinds 1918 onder het toen ingestelde ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen ressorteert, nog steeds hunne kennisgevingen richten tot den minister van binnenlandsche zaken en landbouw. Deze kennisgevingen worden weliswaar steeds aan mij doorgezonden, maar het is duidelijk, dat tijdverlies daardoor het gevolg is.

Ik verzoek u daarom nog eens met nadruk om, zoodra u ter oore mocht komen, dat er ten aanzien van monumentale gebouwen of andere gedenkteekenen van geschiedenis op kunst plannen als hierboven bedoeld bestaan, daarvan onmiddellijk aan mij mededeeling te doen.

Voor het geval bij u twijfel mocht bestaan,

of een gebouw kan worden gerekend tot de gedenkteekenen van geschiedenis en kunst, verzoek ik u mij uw bericht niet te onthouden. Het kan nuttig zijn, uw kennisgeving, wanneer zulks althans niet te veel tijd vordert, vergezeld te doen gaan van een foto, een prentbriefkaart of eenige andere afbeelding.

Ik vestig er nog de aandacht op, dat mijn verzoek niet alleen geldt gebouwen, die niet aan uwe gemeente toebehooren, maar ook gemeentelijke eigendommen.

D e v e n t e r. — Er zijn plannen gemaakt om, na de uitwendige restauratie aan de Grootte of *Lebunuskerk*, deze ook inwendig te restaureren. Bij de inzameling van gelden tot dat doel is van iemand die onbekend wenschte te blijven, een bedrag van f 1000 ontvangen.

N. R. Ct. 18 Jan. 1927.

G r o n i n g e n. — Een aantal organisaties, hebben bij den Raad geadresseerd tegen de voorgenomen afbraak van het *Poortershuisje*. Naar aanleiding van een advies in gelijken geest van den Directeur van het Rijks Bureau voor Monumentenzorg heeft de Gemeenteraad besloten niet tot afbraak over te gaan, maar het gebouwtje door restauratie althans voorloopig te behouden.

K o o g a. d. Z a a n. — De Gemeenteraad heeft gisteravond besloten, dat het *Huis met de ijzeren brug* zal worden verplaatst naar het Westen van het park over de sloot. Het zal behalve als parkwachterswoning dienen als museum voor de vereeniging „de Zaanse Molen.” De benoodigde f 10.000 zijn door de commissie, die deze taak op zich genomen had, zoo goed als geheel bijeengebracht.

N. R. Ct. 9 Febr. 1927.

L e i d e n. — Het *St. Anna-hofje* aan de Hooigracht met de merkwaardige kapel en priesterwoning, is aan eene zijde door de bewoonsters verlaten, wegens ernstige verzakking. Die huisjes staan nu gespalkt door balken,

schoren en trekstangen. Men schrijft het gebeurde toe aan het feit, dat achter de huisjes een diepe bouwput is gegraven, alvorens de noodige voorzorgen waren getroffen. Het hofje en ook de kapel zullen echter geen schade onder vinden.

N. R. Ct. 14 en 15 Jan. 1927

U t r e c h t. — Ten behoeve van de restauratie werken van den *Domtoren* te Utrecht hebben aan de Zuidzijde van den toren gedurende de laatste weken ontgravingen plaats gehad. Ten zuiden van den Domtoren, ter plaatse van de scheiding van de tegenwoordige steenhouwerswerkplaats en de woning van den bewaker van den toren, bleek in den grond het ondergedeelte van een ronden traptoren aanwezig te zijn, waarvan de middellijn ongeveer zeven meter bedroeg. In het midden van dezen traptoren bevindt zich een spil (middellijn ongeveer 1.10 meter), welke, evenals de wanden van den toren, van tufsteen vervaardigd is. De toegang naar den traptoren werd vermoedelijk bereikt van het pad uit, dat zich tusschen den traptoren en den Zuidelijken wand van den Domtoren bevond. Daar men vermoedt, dat de traptoren een onderdeel van een aldaar gesticht Romaansch gebouw is geweest, wordt het ontgraven van den grond in de omgeving en ook ter plaatse van de steenhouwerswerkplaats voortgezet.

N. R. Ct. 7 Febr. 1927.

B a t a v i a. — Ingevolge de gebleken noodzakelijkheid om aan de *Portugeesche Buitenkerk* alvorens de definitieve overdracht van het gebouw aan den Kerkeraad kon plaats hebben, eenige aanvullende herstellingen aan den kap, in het inwendige van de kerk en de consistorie-kamer uit te voeren, werd in November 1925 aan het Algemeen Ingenieurs- en Architecten-Bureau opdracht hiertoe gegeven, terwijl de Architect der *B. O. W. Ir. Baumgartner* zich met het toezicht belastte. De herstellingen zouden omstreeks April van het volgende jaar beëindigd zijn.

Oudheidk. Verslag 3e en 4e kw. 1925.

M o l u k k e n. — Bij Gouvernementsbesluit van 24 December werd de Directeur van Onderwijs en Eeredienst wederom gemachtigd om: voor het nemen van de noodzakelijkste maatregelen tot behoud van de Hollandsche oudheden in de M o l u k k e n gedurende het jaar 1925 te beschikken over een bedrag van ten hoogste f 900.

Oudhk. Verslag 3e en 4e kw. 1925.

C h i n s u r a (Br. Ind.) was eertijds de voornaamste Hollandsche vestiging in Bengalen. In 1656 hadden de Hollanders er een factorij gesticht. In 1795 werd de plaats door de Britten in bewaring genomen, doch in 1814 kwam zij aan Nederland terug. In 1825 werd Chinsura geruimd tegen Britsche vestigingen op Sumatra. Tegen den muur van de kerk te Chinsura waren in den Hollandschen tijd de w a p e n s c h i l d e n aangebracht van toenmalige notabelen, die er begraven waren of op andere wijze met Chinsura in verband hadden gestaan. Thans zijn door de goede zorgen van den conservator van de Victoria Memorial te Calcutta, Harrington, die wapens gerestaureerd. Op Zondag 9 December 1.l. heeft Harrington een en ander getoond aan de Nederlandsche kolonie uit Calcutta, vóór de borden werden herplaatst in de kerk. Ook de Nederlandsche consul-generaal was daarbij aanwezig. Later kwam de Nederlandsche kolonie, op uitnodiging van den heer Johan van Manen, secretaris van de Asiatic Society of Bengal, bijeen om een lezing bij te wonen van den heer F. G. Dikkers over de Hollandsche kolonie te Chinsura in den ouden tijd.

N. R. Ct. 1 Febr. 1927.

NIEUWE UITGAVEN.

B o u w k u n s t, Nederlandsche kerkelijke bouwkunst uit vroegeren tijd, voorrede door L. Th. W., met 65 afbeeldingen; uitg. De Waelburg, Blaricum.

B r o m, G. — Romantiek en Katholicisme in Nederland. dl. I Kunst; dl. II Wetenschap en Staatkunde.

G i d s, voor de Voorhistorische afdeling van 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden; Oud-Europa: zaal I, Palaeolithicum; zaal II, Neolithicum; zaal III, Bronsculptuur; zaal IV, IJzertijd; zaal V, Romeinsche overheersching; zaal VI, Goten en Franken.

G i d s, van het Museum Bredius te 's Gravenhage, met beknopten geïll. catalogus, door G. Knuttel.

P l a n t e n g a, J. H. — Verzamelde opstellen, met 125 illustraties en één titelplaat; uitg. Amsterdam, H. J. Paris.

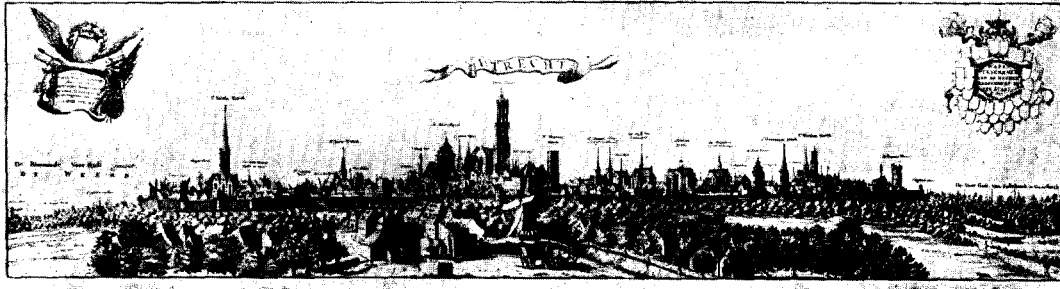
R a c k h a m, Bernard. — Early Netherlands Majolica; uitg. Londen, Geoffrey Bles.

R ü m a n n, A. — Rembrandt, der Radierer; uitg. München, Delphin Verlag.

S c h n e i d e r, A. v o n. — Van Dyck; uitg. München, Delphin-Verlag.

V e r m e y l e n, Aug. — Geschiedenis der Europeesche plastiek en schilderkunst in middel-euwen en nieuweren tijd, 3 dln., geïll.; uitg. Amsterdam, Wereld-bibliotheek, Mij. v. G. en G. lectuur, 1921—1925.

W y n g a a r d e n, W. D. v a n. — Beschrijving van de Egyptische Verzameling van 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden, XIII de monumenten van het Nieuwe Rijk en van den Saïtischen tijd, lijkvazen en lijkvazenkisten, met 62 afb. en 75 fig. in den tekst; uitg. 's Gravenhage Martinus Nijhoff.

UTRECHT.

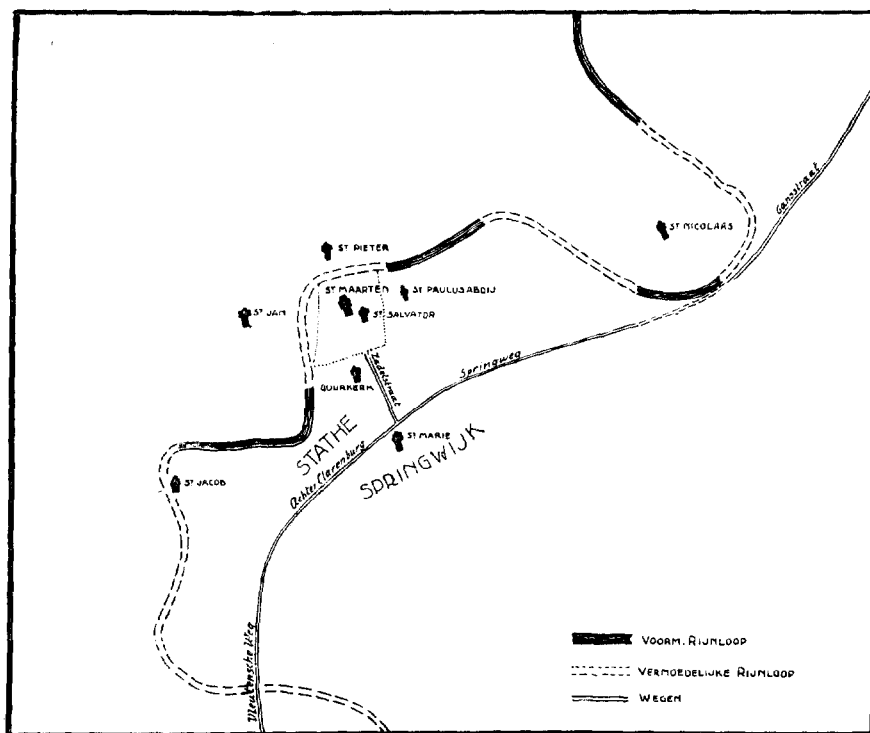
DE STAD EN HAAR OUDE MONUMENTEN.

Hoe gelukkig gevoelden zich onze oude stadsbeschrijvers, wanneer ze een aanduiding meenden gevonden te hebben, waaruit men kon afleiden, dat hun stad eens door de Romeinen was gesticht! Het is echter gebleken, dat zich in werkelijkheid heel wat minder Nederlandsche steden uit een Romeinsche legerplaats hebben ontwikkeld, dan men vroeger wel meende. Wat Utrecht betreft: het is niet waarschijnlijk, dat de Romeinsche veroveraars hier, een uur stroomafwaarts van hun vlootbasis Fectio, — het tegenwoordige Vechten — nog een tweede castellum zouden hebben gebouwd. De burcht Trecht — het Castellum Trajectum, zooals het in oude oorkonden herhaaldelijk wordt genoemd — is vermoedelijk van jonger datum. In zijn oudsten vorm moet het een Merovingische vesting zijn geweest, een vooruitgeschoven post der Franken in het heidensche Friezenland.

Reeds in het begin der 7e eeuw moet er binnen de muren van Trecht een kerkje, de Thomaskapel, hebben gestaan, waaraan Theodebert II en Clotharius II het immuniteitskarakter gaven; later werd het door de Friezen verwoest. Terzelfder plaatse bouwde Willebrord bij zijn komst uit Engeland de H. Kruiskapel, die eerst in 1826 is gesloopt. Ook de St. Salvator, de kathedraal, die Willebrord tegen het einde der 7e eeuw, — kort na zijn terugkomst uit Rome, waar hij tot aartsbisschop was gewijd — liet bouwen, lag binnen de burchtwallen. Dit schijnt echter niet het geval te zijn geweest met de als Frankische rijkskerk eveneens door Willebrord gestichte St. Maarten. Op de oudste geschiedenis van deze beide kerken, St. Salvator en St. Maarten, die beurtelings bisschoppelijke kathedraal zijn geweest, kunnen we hier niet nader ingaan, aangezien het onderzoek hierover nog niet ten einde is. Intusschen valt het ons te gemakkelijker de netelige quaestie der Stichtsche kathedralen te laten rusten, omdat niet alleen de prioriteit, maar ook de ligging van elk der beide kerken in het eerste millennium onzer jaartelling van betrekkelijk weinig belang is geweest voor de latere ontwikkeling der Middeleeuwsche stad. Toch willen we even memooreen, dat terwijl Mr. S. Muller, de bekende archivaris, steeds van de onderstelling is uitgegaan, dat beide kerken van het begin af aan binnen de muren van den burcht Trecht hebben gelegen, Dr. Tenhaeff ¹⁾ de mogelijkheid heeft geopperd, dat de St. Maarten, in tegenstelling met de St. Salvator, oorspronkelijk buiten het castellum stond en eerst na den

¹⁾ Diplomatische Studiën over Utrechtsche oorkonden. Bijdr. Inst. M. G. 1913.

laatst overval der Noormannen, waarbij zij werd verwoest, door bisschop Adelbold in 1023 binnen de burchtwallen werd herbouwd. Van de oude St. Maartenskerk wordt in een oorkonde van 23 Mei 723 gezegd: „quae est constructa in vico, qui dicitur Traiecto super fluvium Reno”; ze zou dus vóór haar verwoesting aan de overzijde van de rivier in een rechts-Rijnsch buurtschap hebben gelegen. Van dit buurtschap is ons niets naders bekend, al mogen we aannemen, dat in de vroegste periode van Utrechts bestaan op de hooge gronden tusschen

Voormalige Rijnloop en ligging der kerken.

den Rijn en de noordelijk om- buigende Oude Vecht, in „Oud- wijk”, zooals het sinds on- heugelijke tij- den wordt ge- noemd, bij de St. Maartens- kerk inderdaad wel een woon- wijk zal hebben gelegen. Burcht en buurtschap zijn herhaalde- lijk door de Noormannen verwoest. Toen in het begin der 11e eeuw de burcht en de beide collegiale kerken werden

hersteld, schijnt het vrij onbeschermd gelegen Over-Rijnsche land, voorloopig voor vestiging niet in aanmerking te zijn gekomen. De nederzettingen, waaruit in den loop der 11e en 12e eeuw de burgerstad is gegroeid, lagen althans geheel of nagenoeg geheel op den linkeroever van de rivier. Inmiddels had het castellum zich van een Frankischen burcht tot een twee- voudige geestelijke immuniteit ontwikkeld. Naast de door bisschop Ansfried herstellde St. Salvator verrees de St. Maarten van bisschop Adelbold, in 1023 gewijd en van dien tijd af bij voortdoring: bisschoppelijke Kathedraal.

Destijds lag de Rijnovergang echter niet meer bij de burcht. De groote weg van West- phalen naar Holland nadert de rivier wat verder stroomopwaarts, zoo ongeveer bij de Tol- steeg en kruist haar vermoedelijk eerst ten westen van den burcht, ergens bij het begin van van den Vleutenschen weg. Van het weg-gedeelte tusschen deze beide punten moeten de straten Springweg en Achter-Clarenburg nog rudimenten zijn. De verbinding van den burcht

met den heirweg zal onze Zadelstraat geweest zijn, die reeds in een charter van 1196 Via Lapidea wordt genoemd. De Steenweg is dus niet de oudst bestrate weg en heette in 1339 dan ook nog Nijwe Steenwegh. Tusschen den recht op den burcht aanlopende Via Lapidea en de rivier ontwikkelde zich het buurtschap Stathe. Het is de in 1127 voor het eerst genoemde, in de rivierbocht gelegen havenwijk, met een aan Maria gewijde parochiekerk, de Buurkerk, wier naam in 1131 voor het eerst wordt vermeld.

In lengterichting van den grooten heirweg was de Springwijk gelegen; mogelijk is deze ontstaan uit aan de Westzijde van den burcht gelegen versterkingen, een soort vóórwerk en was het buurtschap oorspronkelijk een soort militaire kolonie, die door de Saksische keizers aan den bisschopsburcht was toegevoegd.

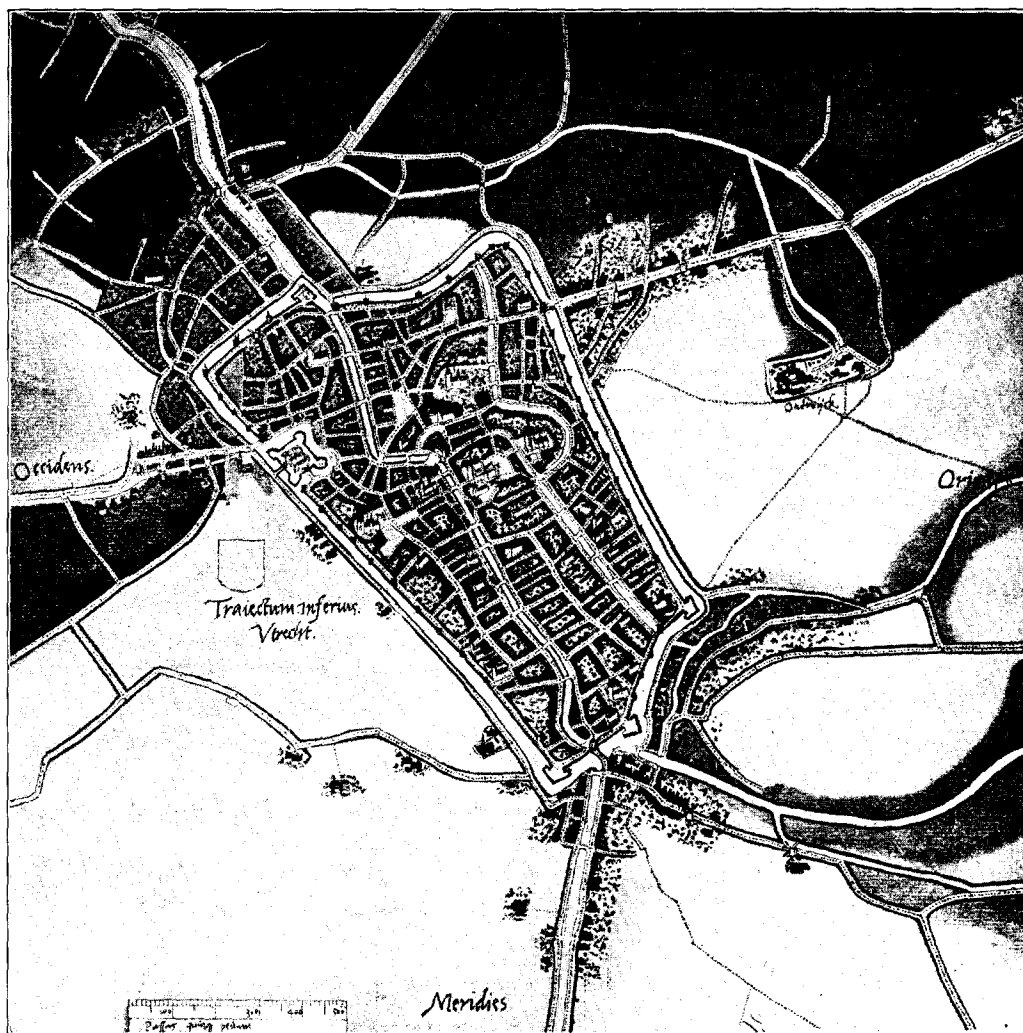
Met dat al gelooven we niet, dat men in het burgerlijk Utrecht van vóór de ommuring het zuivere type van een burchtstad moet onderstellen. De langgerekte stadsplattegrond wekt veeleer een vermoeden, dat er in het begin van de 12e eeuw al meer moet zijn geweest, dat voor ommuring in aanmerking kwam, dan de vijf immuniteiten der Utrechtsche kapittelen en de burgerwijken Stathe en Springwijk. We hebben zoeven reeds twee punten genoemd, waar de groote weg bij de rivier kwam. Zulke punten, waar land en waterweg elkander naderen, nooden gewoonlijk tot nederzetting uit. Wel wordt de parochiekerk van St. Jacob eerst in 1173 vermeld en valt van den oorspronkelijken bouw van de St. Nicolaaskerk slechts te zeggen, dat ze 12e-eeuwsch moet zijn geweest, maar daarom kunnen de kerkwijken van St. Jacob en St. Nicolaas er reeds zijn geweest vóór de omwalling tot stand kwam.

Trouwens een juiste dateering van de ommuring der stad blijft moeilijk. We weten, dat met den aanleg der stadswallen in 1122 werd begonnen en dat de Smeetoren in 1145 aan den Westkant moet zijn gebouwd; maar we weten niet, wanneer het geheele werk voltooid werd. Het zegel aan een oorkonde van 1196 is dat van een ommuurde stad. Het meest aannemelijke is wel, dat reeds dadelijk twee op eenigen afstand van den burcht gelegen buurtschappen, de kerkwijken van St. Jacob en St. Nicolaas, mede in de ommuring zijn opgenomen. Uitgesloten is echter niet, dat eerst een kleiner stadsdeel ommuurd is en later zoowel aan de Noord- als aan de Zuidzijde een uitlegging heeft plaats gehad. Voor de eerste onderstelling pleit echter de wijze, waarop niet lang na 1127 de Oude Gracht, als afsnijding van de groote rivierbocht, is aangelegd.

In lengterichting wordt de vorm der Middeleeuwsche stad dus bepaald door de ligging der buurtschappen, waaruit zich geleidelijk de burgerstad ontwikkelt; in de breedte moest rekening worden gehouden met de geestelijke immuniteiten. De stadsmuur volgt den Westelijken rand van het claustraal gebied van St. Marie en buigt zich aan den Oostkant om de immuniteiten van St. Pieter en St. Jan. Binnen de stadsmuur lagen dus de vijf immuniteiten, eenige kleine buurtschappen en verder nog groote stukken onbebouwd terrein. Uit de reeds genoemde buurtschappen groeit de profane stad tot een langgerekte en dichtbebouwd stratencolplex, zoodat ten slotte de aaneengesloten burgerstad reikt van Tolsteeg tot Weerd; het duurt echter nog heel lang vóór de verschillende wijken ook organisch één geheel vormen.

Een zeer bijzonder karakter draagt het door de geestelijkheid bewoond gebied:

de immuniteiten der kapittelkerken en de zich daarbij aan den Zuidkant aansluitende St. Paulus-abdij. Sinds het midden van de 13e eeuw wordt dit stadsdeel allengs door een aantal binnen de wallen gebouwde conventen en andere geestelijke stichtingen vergroot, die gaandeweg alle nog beschikbare ruimte vullen. Speciaal in het ommuurde gedeelte

Utrecht naar den plattegrond van v. Deventer.

rechts van den Rijn is in de 13e eeuw nog ruimte te over voor kloosterbouw. In de 15e eeuw zijn de conventen zóó in aantal toegenomen, dat de groei der burgerstad in verschillende richtingen er door belemmerd wordt.

Toch blijft er nog plaats genoeg, om verderen stadsuitleg overbodig te maken. Tot

Panorama der stad; op den voorgrond Domtoren en Domkerk.

het einde der middeleeuwen behoudt de profane stad, die dan overal door clerikaal gebied is ingesloten, haar langgerekten vorm. De Neude en de „Plaets” (de latere Stadhuisbrug) zijn dan de centra van het municipale leven. Van den zich in wijde bochten slingerenden Rijn kunnen we ook op de oudste stadsplattegronden niet veel gewaar worden. Het gedeelte Oude Gracht van Ganzenmarkt tot Jacobibrug en vermoedelijk ook Achter Twijnstraat zijn overblijfsels van de vroegere rivier. Het rechte gedeelte van Gaard- tot Vollerbrug werd na 1127 gegraven om de rivierbocht af te snijden. Ook het riviergedeelte voorbij de Jacobibrug — we laten in het midden of de Waterstraat dan wel de Oranjestraat de juiste richting van den verderen loop aangeeft — is verdwenen, toen de rechtstreeksche verbinding met de Vecht tot stand kwam. Dit geschiedde in 1148, toen een nieuwe en betere waterweg van de Lek naar de Zuiderzee langs Vaartschen Rijn, Oude Gracht en Vecht voltooid werd. Ook de Westelijke burchtgracht (het water tusschen Gaard- en Stadhuisbrug) maakte deel uit van deze verbinding. Bijna twee en een halve eeuw jonger is de Nieuwe Gracht, gelegen in het Oostelijk stadsdeel. Het middenstuk hiervan is de voormalige ringsloot van St. Pieter, thans Kromme Nieuwe Gracht, vroeger Regenboogh geheeten. Het zuidelijk gedeelte zal wel ten deele door de reeds lang verzande Rijnbedding zijn gegraven, terwijl het Noordelijke stuk, de Drift, dwars door de immuniteit van St. Jan naar de Singelgracht terugvoerde.

Al hebben we getracht in korte trekken de vermoedelijke ontwikkeling van de stad tijdens de Middeleeuwen te schetsen, toch zou er nog genoeg te vragen overblijven. Het Utrechtsche stadsplan is verre van overzichtelijk. De bekende volksbuurt Wijk C bij de St. Jacobskerk heeft nog de nauwe en bochtige straatjes van een oude stadskern; maar hoe moet de kerkwijk van St. Nicolaas er oorspronkelijk hebben uitgezien? Waarom werd Utrechts vierde kerspelkerk, de St. Geertruida, niet mede in de ommuring opgenomen? Deze werd immers eerst in 1259 naar haar tegenwoordige plaats overgebracht. Hoe was eertijds de verbinding van den thans op het Geertekerkhof eindigenden Springweg met de Gansstraat, die het aansluitende stuk van den handelsweg langs Utrecht vormde?

Op al deze vragen en nog andere moeten we vooralsnog het antwoord schuldig blijven. De stad Utrecht is nu eenmaal uit heterogene elementen ontstaan en betrouwbare gegevens uit de belangrijkste periode van haar ontwikkeling zijn schaarsch.

Ook na de reformatie is er geen behoefte aan stadsuitleg. Immers het onderscheid tusschen clerikale en profane stad, blijft na 1581 niet langer gehandhaafd. De kloosters worden reeds gedeeltelijk geconfiskeerd; de kapittels, ofschoon niet opgeheven, verarmen. Daardoor komt er in de volgende eeuw een overvloed van bouwterrein beschikbaar voor de deftige huizen van den Stichtschen landadel, die prijs stelt op een winterverblijf in de stad. Toch verandert het aspect slechts langzaam. Utrecht maakt den verrassenden opbloei der Hollandsche en Zeeuwsche handelssteden niet mede. Holland is reeds lang het politiek centrum der Noord-Nederlandsche gewesten geworden; Amsterdam het brandpunt van commercieel en cultureel leven. Utrechts glorie-tijd als bisschoppelijke residentie is voorgoed voorbij; in de dagen der Republiek is 't nog maar net iets meer dan een rustige provincieplaats. Het heeft drukke markten, eenige plaatselijke nijverheid en een bloeiende Hooge-

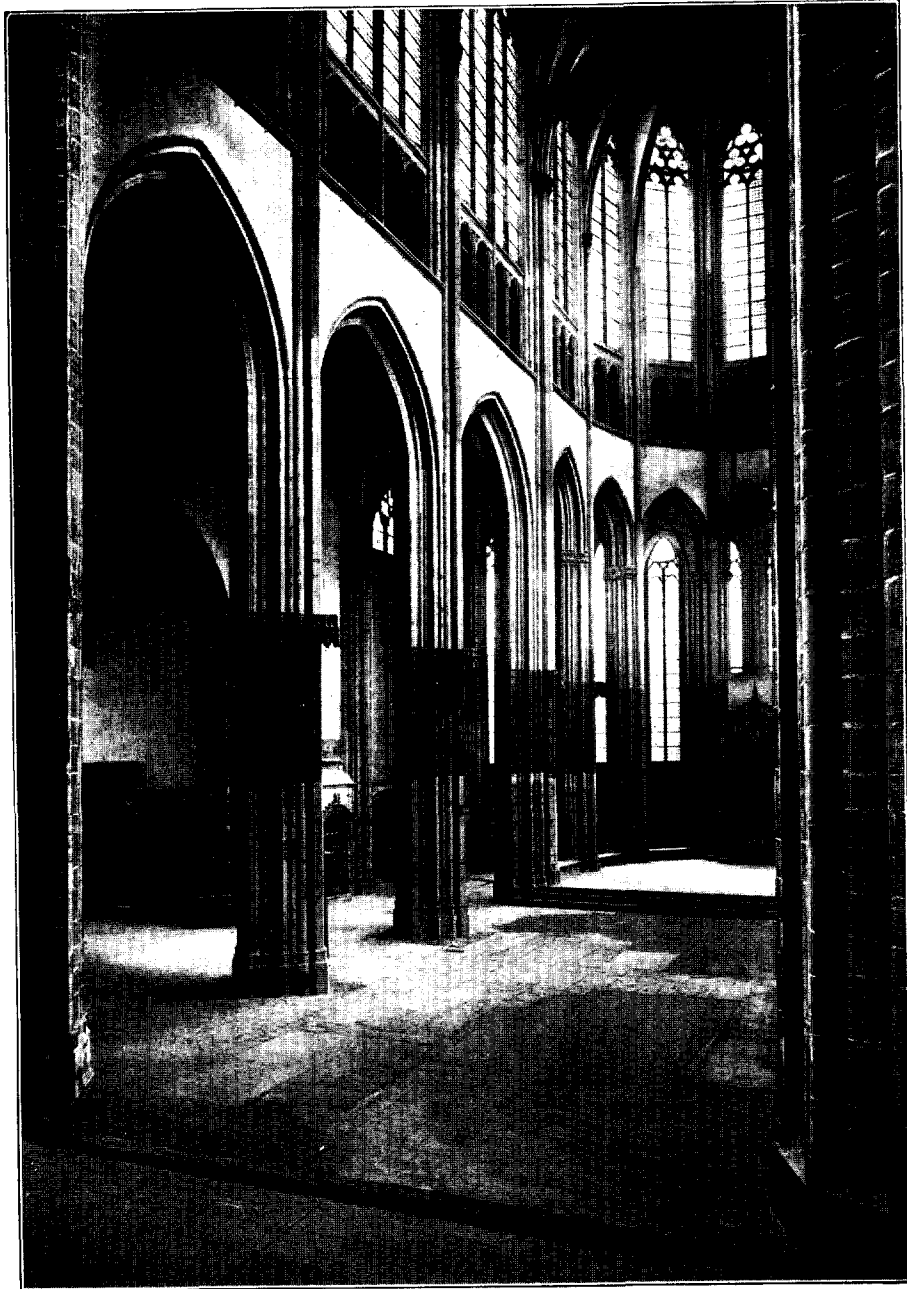
school, maar met dat al te weinig vertier voor een opgewekt stadsleven. Daarom behoeft het ons niet te verwonderen, dat Utrecht zich ook tot het begin der 19e eeuw in zijn middeleeuwschen mantel gelukkig heeft gevoeld. In de 17e en 18e eeuw verzezen er deftige heerenhuizen op het Janskerkhof en aan de Nieuwe Gracht en werden er nieuwe straten aangelegd dwars door de voormalige immuniteiten en ander tot nog toe voor het doorgaand verkeer gesloten terrein, dat in de middeleeuwen aan de geestelijkheid had behoord: de Pieterstraat (1644), de Boothstraat (1659), de Agnietenstraat (1651), enz. Voor het doorgaand verkeer gesloten terreinen worden langzamerhand in het stedelijk stratenplan opgenomen. De regelmatige bebouwing van het Zuidelijk stadsgedeelte laat duidelijk zien, hoe de erfscheidingen van de kloosters en de rechte grachten het stramien van den 17e-eeuwschen stadsaanleg hebben gevormd. Evenals trouwens reeds in de Middeleeuwen werd er hier en daar buiten de stadspoorten gebouwd, maar aan een nieuwen uitleg, zooals burgemeester Moreelse (1664) zich aan den Westelijken kant heeft gedroomd, bestond waarlijk geen behoefte.

In de jaren tusschen 1821 en 1843 werden de toen reeds danig vervallen stadswallen gesloopt en werden naar den toenmaligen smaak aan de binnenzijde van den singel plantsoenen aangelegd. Utrecht is echter als knooppunt van spoor- en waterwegen, weldra ook als industrie-centrum eerst in de tweede helft der 19e eeuw tot grooter ontwikkeling gekomen. Thans is de nieuwe stad al heel wat grooter en volkrijker dan het oude Utrecht binnen de singelgracht. Bij dezen groei bleef ook de oude binnenstad niet onveranderd; er is te Utrecht gedurende de 19e eeuw heel wat gesloopt en veel oud schoon noodeloos vernield. Wanneer de moderniseering destijds oordeelkundiger en piëteitvoller ware geschied, had menig brokje Middeleeuwsch stadsschoon bewaard kunnen blijven. Wat de stad thans nog aan historische monumenten bezit, moge misschien weinig zijn in vergelijking met andere steden, het verdient niet te min onze belangstelling ten volle.

DE KERKEN.

De Frankische burcht Trecht, bij den Rijnovergang, heeft zich in de 10e en 11e eeuw langzamerhand tot een dubbele immuniteit ontwikkeld. In de volgende eeuwen werd het niet al te ruime terrein tusschen de voormalige burchtwallen gevuld door beide kapittelkerken, Dom en Oud-Munster, elk met haar bijgebouwen en haar krans van kanunnikenhuizen — en door de bisschoppelijke residentie aan den Westkant. De St. Salvator of Oud-Munsterkerk, eenmaal de rivaal van de jongere St. Maarten, is reeds lang verdwenen. Ze werd in 1587 gesloopt, slechts enkele jaren, nadat de stad in den strijd tegen Spanje de Staatsgezinde partij had gekozen. Ook de Romaansche Dom van bisschop Adelbold bestaat niet meer, geleidelijk werd hij verbouwd tot een Gothische kathedraal, onze tegenwoordige Domkerk, waaraan echter het langschip, dat zooals men weet, in 1674 door een cycloon werd vernield, ontbreekt.

De Utrechtsche Kathedraalbouw heeft vooral in den eersten tijd geen al te vlot verloop gehad. Eeuwen is er aan den Dom gebouwd, alvorens men iets bereikte, dat eenigszins op een voltooiing geleek. De machtsverhoudingen in het Sticht

Koor van den Dom (tijdens de restauratie).

en het gezag der Utrechtsche bisschoppen in hun eigen stad waren er trouwens niet naar, dat op een eensgezinde samenwerking van geestelijkheid en burgerij bij den kathedraalbouw kon worden gerekend. Ook het kapittel van Oudmunster zal — en waarlijk niet zonder reden — weinig lust hebben gevoeld zijnerzijds bij de uitvoering der grootsche plannen van de zusterkerk de noodige medewerking te verleen. Eerst als in den Bourgondischen tijd het centraal gezag in het Sticht aanmerkelijk is versterkt, komt er schot in den bouw. Al heeft ook in de woelige jaren van 1481—1485 het werk, door David van Bourgondië zoo krachtig voortgezet, wederom stilgelegen, de grijze bisschop heeft ten minste de voldoening kunnen smaken in Januari 1492 den dienst in den Dom te kunnen bijwonen, gezeten in zijn loge aan het Westelijk einde van het schip.

Drie bouwperiodes kunnen worden onderscheiden: 1e de bouw van het koor (uitgezonderd de laatste travee) met de aanliggende kapellen in de 2e helft van de 13e en het begin van de 14e eeuw; de torenbouw van 1321 tot 1382; 3e de bouw van het transept en het lange schip in den Bourgondischen tijd.

Het Utrechtsche Domkoor vertoont niet den rijken aanleg van de sanctuaria der groote Fransche katedralen; het bezit noch den dubbelen kooromgang, noch een krans van polygonale kapellen. Alleen is de buitenwand van de vijf traveeën van den omgang achter het hoogkoor lichtelijk buitenwaarts uitgebogen om zodoende plaats te winnen voor eenige nevenaltaren. De architectuur van het Domkoor vertoont al de kenmerken van den volontwikkelden stijl, bundelpijlers met van den voet tot aan den gewelf-aanzet reikende schalken, een hoogopgevoerde lantaarn, aan de buitenzijde door ranke luchtbogen geschoord en het tot een smallen doorloop saamgetrokken triforium. Al moge de hoogte van koor en kruisbeuk niet overmatig zijn (pl.m. 32 Meter tot den gewelfkruin) toch maakt de ruimte, mede door de betrekkelijk geringe breedte van het koor (pl.m. 10 Meter) een zeer rijzigen indruk, die door het lage triforium niet weinig wordt versterkt.

Het koor is, zooals we reeds opmerkten, het oudste gedeelte van de kathedraal. In 1254 werd door bisschop Hendrik van Vianden de eerste steen gelegd, maar eerst onder het bewind van den elect Jan van Nassau schijnt de eigenlijke bouw begonnen te zijn met de uitvoering van het koor. Toch moet er in twee tempo's gewerkt zijn, het langkoor is van iets jonger datum dan de koorsluiting. In het jaar 1317 moet echter het Gotische koor met de (op de laatste travee na) aansluitende zijbeuken gereed zijn geweest, al is het niet onmogelijk, dat ook toen de lantaarn nog niet ter volle hoogte was opgetrokken.

Het dwarsschip is anderhalve eeuw jonger dan het koor. Met den bouw werd begonnen, kort nadat bisschop David van Bourgondië den bisschoppelijken zetel verwierf (in 1456); het kwam in 1479 gereed. Uit de zelfde bouwperiode zijn ook de laatste travee van het langkoor en de grafkapel van bisschop Rudolf van Diepholt (gest. 1455). De daarachter gelegen Domproostenkapel (gesticht door Domproost Simon v. d. Sluijs 1477—1499) is er later aan toegevoegd. Beide kapellen sluiten aan bij den Oostelijken wand van het Zuidertransept; beide hebben reeds netgewelven en den door blindboog-traceeringen gedeelden wand. Vertoonen in het transept slechts enkele details de kenmerken van stijlverval, typisch laat-gotisch

zijn de beide nog bestaande Zuider-zijkapellen van het schip en het gedeelte van den zijbeuk, waar ze bij aansluiten. Dit zijn de kapellen gesticht door Jan van Montfoort en Ludolf van Veen, beide dateerend uit het begin der 16e eeuw; de derde kapel aan de zelfde zijde van het schip, die van Gerrit en Hendrik Zoudenbalch is helaas in 1847 gesloopt. Hier vindt men flamboyantvormen in de venstertraceeringen, kantige profileering van de pijlers en van de ribben der netgewelven, met onlogischen, weinig rationeelen aanzet.

Koor van den Dom (na de restauratie).

Het interieur van het pas gerestaureerde kerkruim kenmerkt zich door fraaie verhoudingen, een boeiend spel van bogen en pijlers, hier en daar doorzichten van verrassende perspectivische werking! Het gezicht van de kapel van Montfoort uit wordt verlevendigd door de roode baksteenbogen van de ruime kapel van Frederik van Sierck; uit den noordelijken kooromgang heeft men een prachtigen kijk op den blindboogwand van de grafkapel van Rudolf van Diepholt.

In vergelijking met het interieur stelt het uitwendige der kerk te leur. De veertiende-eeuwsche ornamentiek met de zich telkens herhalende conventionele

vormen van kruisbloemen, wimbergen en hogels is al niet zeer belangrijk en 19e eeuwse restauraties zijn over het algemeen aan de architectuur niet ten goede gekomen. Het meest interessant is het bouwwerk van den N. O. kant, waar de lage sacristie met de librye zich tegen het hooge koor aanvleien. Ook op grooten afstand kan het door forsche contraforten en luchtbogen geschraagde koor nog wel boeien.

Aan de Zuidzijde van de kathedraal bevindt zich de kruisgang, waaromheen de gemeenschappelijke vertrekken van het kapittel: het secretariaat, de Domschool, het Choraalhuis, de kleine en de groote kapittelzaal waren gelegen. De kruisgang werd in het midden der 15e eeuw gebouwd; haar Westelijke arm in het jaar 1460 voltooid. Tegen het einde der vorige eeuw is ze onder leiding van Dr. P. J. H. Cuijpers naar de toenmalige opvattingen gerestaureerd. De groote kapittelzaal, waar de vijf Utrechtsche kapittels in vereenigde zitting bijeenkwamen, waar in 1579 ook de Unie van Utrecht werd geteekend, dient sedert 1684 als aula der Universiteit.

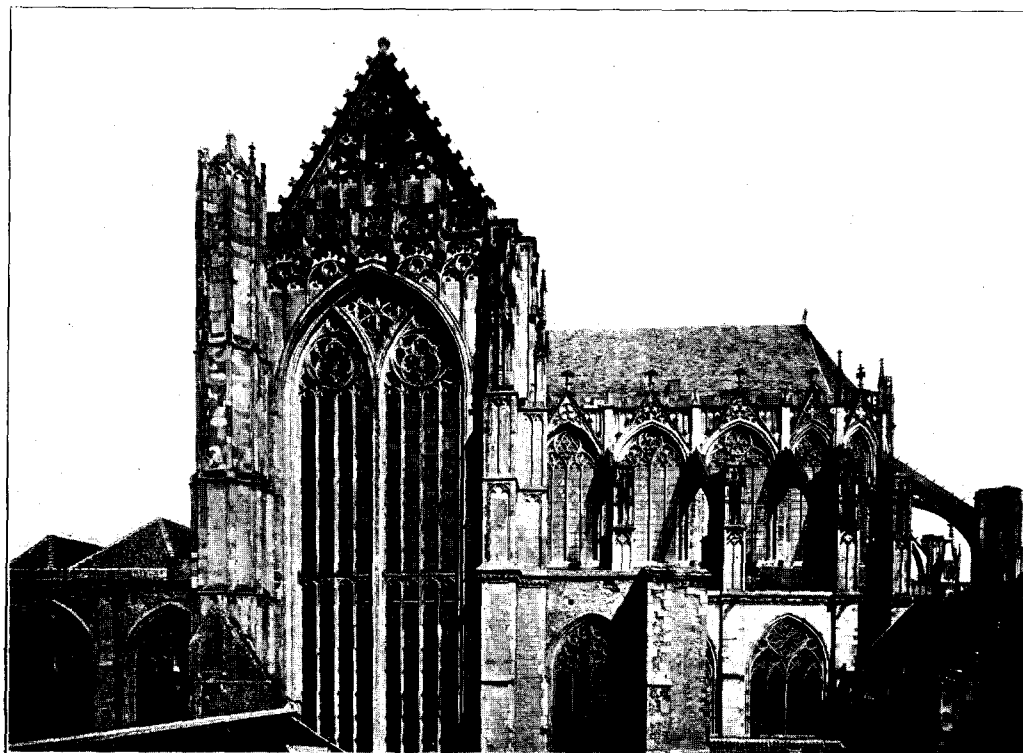
Het ware ondoenlijk in het kader van dit artikel de noodige aandacht te schenken aan de kunstwerken, die het Dominterieur nog bevat en die toch gezamenlijk nog maar een schamel overschot vormen van hetgeen de bisschoppelijke kathedraal aan kerkelijke kunst heeft bezeten. Daartegenover staat, dat het interieur van den Dom juist in den allerjongsten tijd verrijkt werd met belangrijke hedendaagsche kunstwerken: het moderne, maar zich voortreffelijk bij de gotische entourage aanpassend meubilair van Penaat en het monumentale evangelistenraam van Roland Holst.¹⁾

Wat de oude kunst betreft, van het vele bezienswaardige noemen we: de gebeeldhouwde sluitstenen van het koorgewelf (de symbolen der evangelisten), de tapijtbeschildering der koorpijlers, ter plaatse waar onder gedeeltelijk nog aanwezige

Transcept en koor van den Dom van de kapel van Montfoort uit.

baldakijnen de apostelfiguren hebben getroond; de ornamentale muurschilderingen tegen den Oostelijken wand van het zuidertransept en in de kapel van Ludolf van Veen. Verder het ragfijne sacristie-poortje in den Noordelijken kooromgang; het Heilige Graf in de koor-sluiting, dat in 1501 daar werd opgesteld en waarvan het beeldhouwwerk zwaar beschadigd is; de cenotaaf van George van Egmond (gest. 1559), waaraan de staande en liggende bischopsfiguur ontbreken. In het bijzonder dient genoemd te worden een rijk gepolychromeerd zandsteen retabel van pl.m. 1500 in de kapel van Jan van Arkel en een muur-

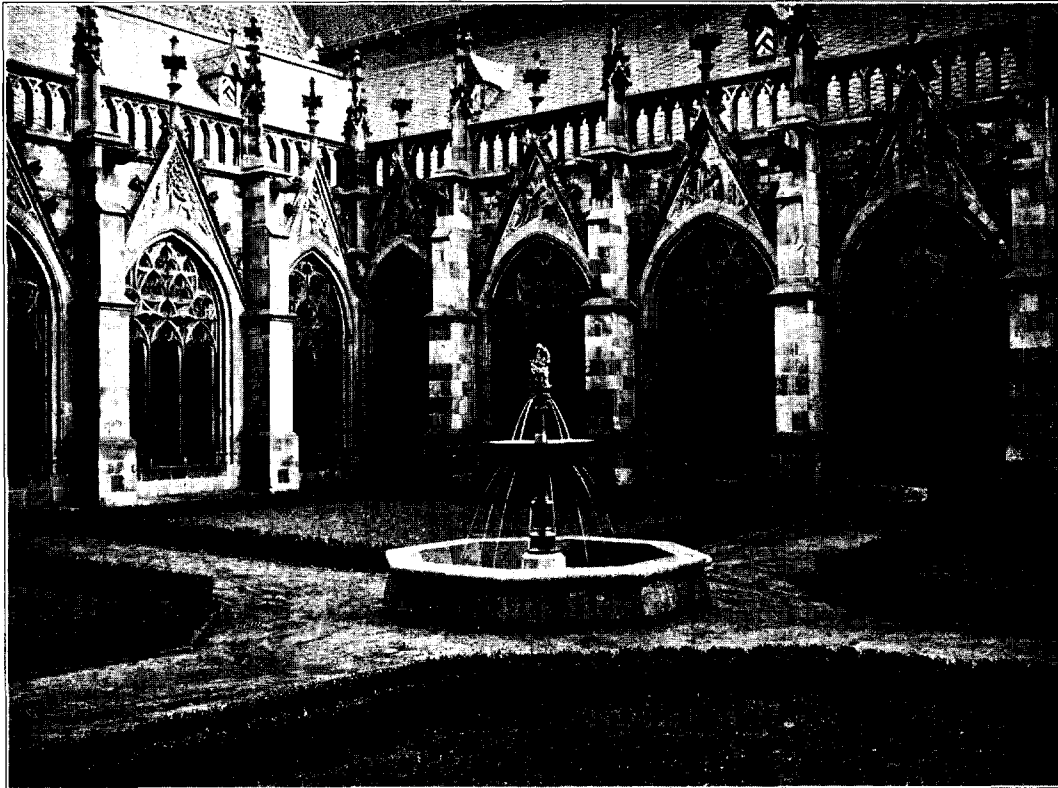

Dom. Zuidertransceptgevel.

schildering, behoorend bij het altaar van St. Margriet, dat eens in de kapel van Guy van Avesnes heeft gestaan; deze schildering van omstreeks 1430 — een kruisiging — munt uit door de voor dien tijd buitengewone expressieve kracht in de gelaatsuitdrukking der figuren. De blindbogen in de grafkapel van Rudolf van Diepholt zijn gesierd door engel-figuren, die de martelwerktuigen des Heeren dragen en in het hogere wandgedeelte kan men fragmenten van een calvarieberg opmerken. Vijf prachtige beeldjes van de tombe van bisschop Rudolf, die in diens grafkapel heeft gestaan, worden nog in het Centraal Museum bewaard. In de beide reeds genoemde Zuiderzijkapellen van het schip kan men nog prachtige laatgotische kraagsteentjes bewonderen. Behalve de sombere, in zwarten

steen gehouwen tombe van Guy van Avesnes in diens grafkapel bezit de Dom nog een aantal andere merkwaardige grafteekens, zerken en gedenktafels, die niet alle afzonderlijk vermeld kunnen worden.

Het grafmonument van Admiraal van Gent, op zich zelf een verdienstelijk werk van Rombout Verhulst, maakt vooral door z'n centrale plaats een wel zeer zonderlingen indruk in de Middeleeuwsche entourage.

Kloostergang van den Dom.

De Domtoren werd, zooals we reeds opmerkten, in de veertiende eeuw gebouwd. Van de Gotische Kathedraal moet destijds alleen het Koor, dat aansloot bij het transept van den Romaanschen Dom van bisschop Adelbold, voltooid zijn geweest. De torenbouw geschiedde in een periode, waarin de kerkbouw niet vorderen kon. Het meer dan 100 meter hooge gevaarte werd op bisschoppelijk terrein — waar men geen moeilijkheden met het kapittel van Oud-Munster te duchten had —, op 30 Meter afstand van den Westgevel van Adelbolds Dom gebouwd. In ruim zestig jaar kwam het bouwwerk gereed. Men moet den Domtoren dus in zekeren zin als een op zich zelf staand bouwwerk beschouwen; eerst in het begin der zestiende eeuw werd hij met het toen gereed gekomen schip verbonden. Daarbij

moest echter een smalle doorgang tusschen toren en kerk als toegangsweg tot de St. Salvator vrijblijven. De verbinding was dus alleen mogelijk door een overbouw. Nadat deze was tot stand gekomen, konden de bisschoppen van hun paleis uit door de St. Michaëls-kapel in den toren, hun loge aan het Westelijk einde van het schip bereiken; hoe de toren en de kerk destijds verbonden waren is op een ets van S. van Lamsweerde (1660) nog goed te zien.

De Utrechtsche Domtoren heeft nog niet de rijke en vrije compositie van de gotische torens, die in de volgende eeuw in de Nederlanden gebouwd werden. De strakke, ietwat zwaarmoedige hoofdvorm bestaat uit drie geledingen: een zwaren, gesloten onderbouw, een tusschenbouw van lichter structuur en een à jour bewerkte achtkante lantaarn met traptoren aan de Zuidzijde. Al te brute overgangen worden door sierlijke in Fransche

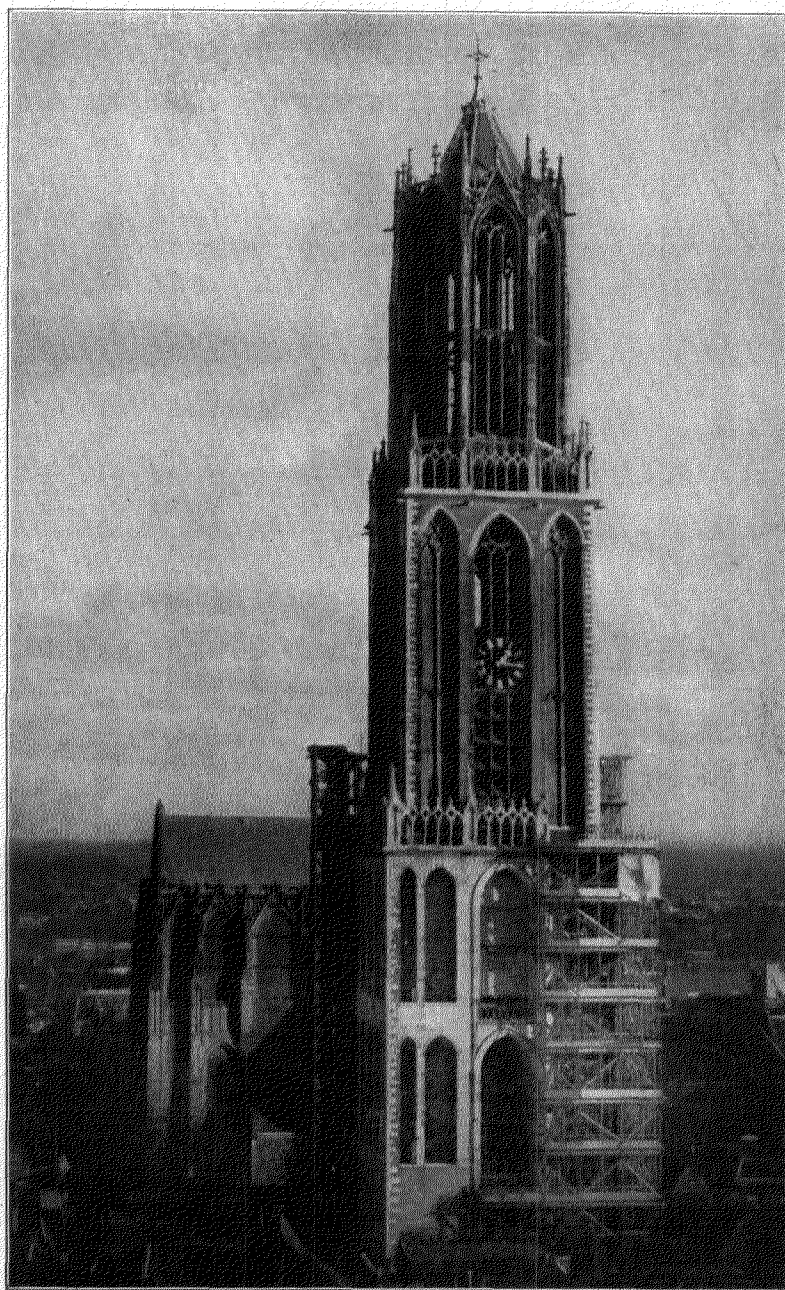

Beeldhouwwerk, afkomstig van de tombe van Rudolph van Diepholt (thans in het Centraal Museum).

kalksteen uitgevoerde balustraden verzacht. De lantaarn is met een laag tentdak gedekt.

De herstelling, in 1901 onder den toenmaligen Directeur van Gemeentewerken F. J. Nieuwenhuis begonnen, nadert thans haar voltooiing. Hoewel in later jaren niet van het oorspronkelijk restauratieplan kon worden afgeweken, is toch bij het herstel van den onderbouw zooveel mogelijk aan nieuwe opvattingen te gemoet gekomen en b.v. bij de uitvoering van de balustrade van den eersten omloop een meer met den aard van het materiaal overeenstemmende steenbewerking toegelaten; voorts deed men in den torenwand de verscheidenheid van materiaal zooveel doenlijk tot zijn recht komen en werden de ontbrekende borstweringen van de arcaden op hoogst eenvoudige en ten opzichte van de oude architectuur neutraal gehouden wijze opgelost. Meer nog kan men de nieuwere werkwijzen volgen bij de restauratie van de boven den doorgang gelegen St. Michaëls-kapel, een vierkante, door vier gewelfde nissen met breede natuursteen bogen tot een Grieksch

kruis verwijde biddenruimte, die straks een waardig ontvangverrek voor den Utrechtschen magistraat belooft te worden. Ook in de sculpturale versiering volgt men nieuwe wegen, al past men zich bij den geest van het oude werk aan. In tegenstelling met de St. Michaëls-kapel is de daarbovengelegen Egmonds-kapel niet overwelfd, maarslechts van een houten zoldering voorzien. Boven deze kapel bevindt zich de klokkenkamer waarin de zeven luidklokken hangen, die in 1505/6 door Gerard van Wou zijn gegoten; de kleinste van het zevental heeft vroeger gehangen in het vieringstorentje van den Dom. De klokkenkamer is met een tentdak gedekt en door galmgaten in de buitenarchitectuur geaccentueerd. In de lantaarn bevindt zich sinds 1666 een carillon, waarvan de klokkenstoel tijdens de restauratie werd gemoderniseerd. De vervaardiging van het Dom-carillon werd in 1664 aan François Hemony opgedragen. Het werd in 1670 voltooid. Dit klokkenspel moest een ouder „beyerwerck”, dat

Domtoren, van het Westen uit gezien.

diging van het Dom-carillon werd in 1664 aan François Hemony opgedragen. Het werd in 1670 voltooid. Dit klokkenspel moest een ouder „beyerwerck”, dat

uit 21 klokken bestond en reeds met een speeltrommel werd bespeeld, vervangen.

Aan de 34 Hemonyklokken werden later 7 kleine klokjes van Melchior de Haze toegevoegd en in onzen tijd nog drie moderne (waarvan een in 1888 en twee in 1906).

Van de vijf Utrechtsche kapittelkerken hebben we de St. Maarten en de St. Salvator

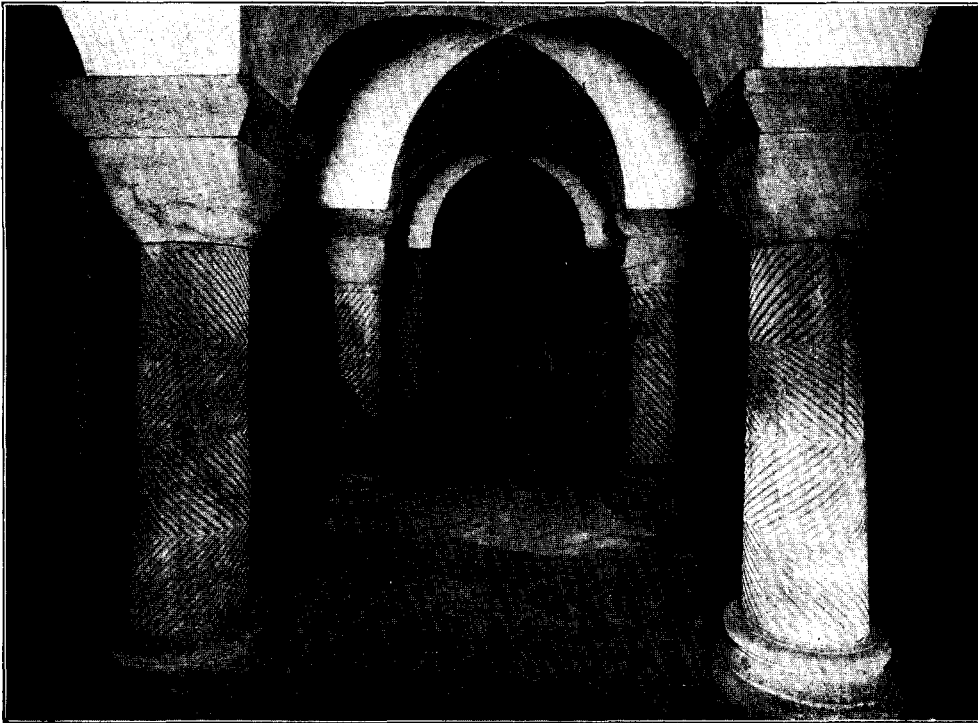

Domtoren, Doorgang.

of Oud-Munster reeds genoemd. Beider geschiedenis gaat tot de 7e eeuw terug. De drie overige kapittelkerken zijn van jonger datum. Bisschop Bernulf stichtte in het midden der 11e eeuw twee kapittelkerken op den rechter-Rijnoever. St. Pieter werd in 1048 voltooid, St. Jan slechts een paar jaar later (vermoedelijk 1051). Bisschop Koenraad (1076—1099) maakte het vijftal vol met den bouw van de St. Marie, ten zuiden van den burcht in het buurtschap Springwijk gelegen, ongeveer waar nu het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen staat.

St. Pieter en St. Jan waren in hun oudsten vorm driebeukige, tufsteenen kruiskerken. Het grondplan had den vorm van een latijnsch kruis met een langwerpig koor, ter weerszijden waarvan zich een ruime zijkapel bevond en dat van het transept door een oxaal was afgesloten. Beide waren platgedekte basilieken met twee torens aan den Westkant. Opmerkelijk is echter, dat de St. Jan als pijlerbasiliek, de St. Pieter daarentegen als zuilbasiliek is gebouwd.

Van de beide kerken heeft de St. Pieter nog het meest haar oorspronkelijk karakter behouden. De vele veranderingen gedurende haar reeds bijna 900 jarig bestaan hebben aan

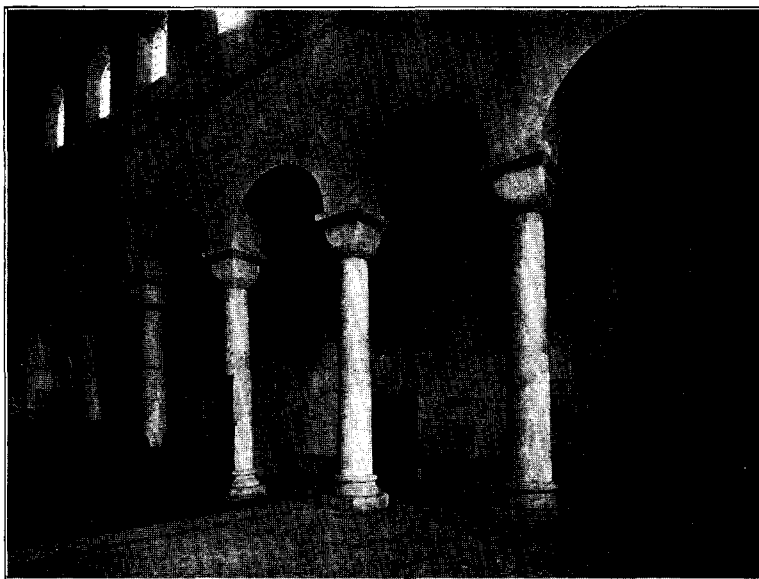
Krypt van de St. Pieterskerk.

haar architectonische schoonheid geen goed gedaan. Op het bericht van het verraad van Rennenberg (1580) had er een beeldenstorm plaats en sedert werd er in de Pieterskerk geen katholieke eeredienst meer gehouden. Dientengevolge bleef er van den eertijds zoo fraaien koor-aanleg weinig bewaard. Het laagkoor, enkele treden hooger dan het schip en vóór het oksaal gelegen, werd in 1656 bij in gebruikneming als Waalsche kerk afgegraven: het gewelf van het hoogkoor gaat thans achter het orgel schuil. Onder dit hoogkoor bevindt zich echter nog de krypt, waarvan de overwelling door zes gedrongen zuiltjes met getordeerde schacht wordt gedragen. De torens aan den Westkant vielen evenals het schip van den Dom en de torenspits van de St.

Jacob aan den orkaan van 1674 ten offer. Nadien is de kerk aan die zijde ingekort.

Het schip met zijn zware, op korten afstand van elkaar geplaatste, ronde zuilen met teerling-kapiteelen en den slechts door kleine boogvensters doorbroken bovenwand heeft nog het meest van den Romaanschen bouw bewaard; echter valt thans door het groote Westvenster al te overvloedig licht naar binnen; daardoor wekt het ruim van de St. Pieter bij ons niet dat sterke gevoel van afgeslotenheid, dat ons in andere Romaansche kerken soms bevangt.

De St. Jan moet in haar oudsten vorm in menig opzicht overeenkomst met de St. Pieter hebben vertoond. In de eerste helft van de 16e eeuw onderging ze een groote verandering. Tusschen de jaren 1508 en 1537 werd ter vervanging van het Romaansche een

St. Pieterskerk: Langschip.

aanmerkelijk grooter Gotisch koor gebouwd; ook de beide zijkoren werden in Gotischen stijl herbouwd. Ongetwijfeld heeft het in de bedoeling van het kapittel gelegen ook het transept en het schip te vernieuwen, maar in de woelige jaren, die volgden, is daar niet van gekomen.

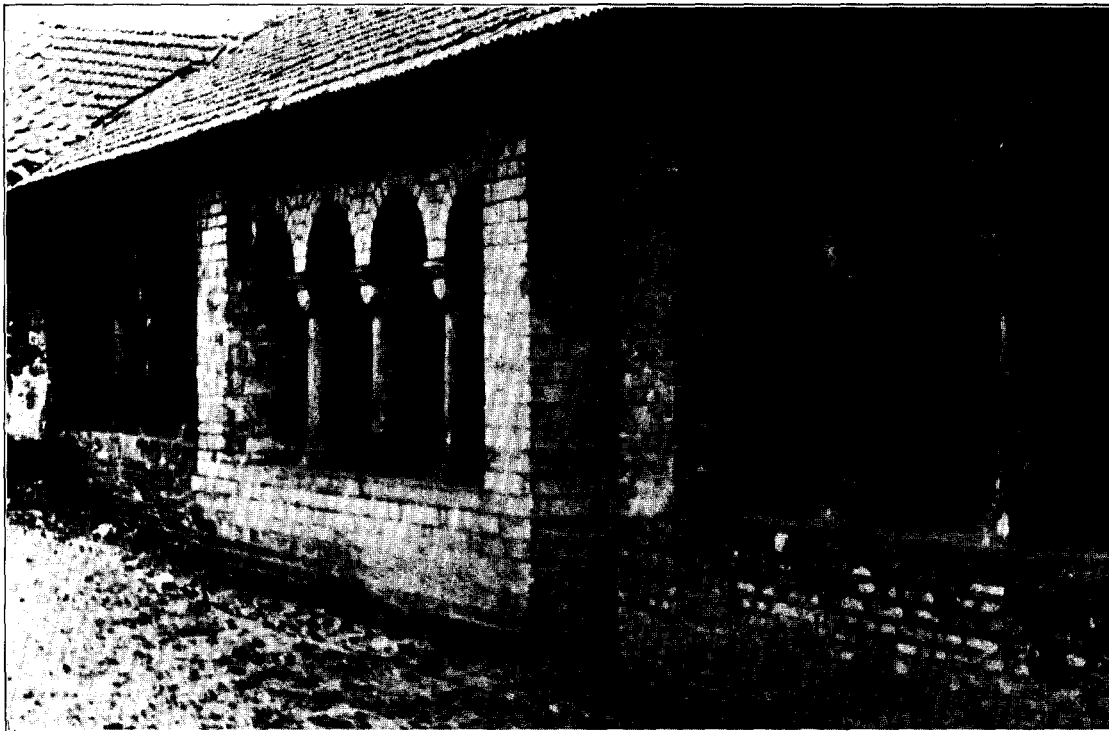
Hoe het interieur er gedurende de eerste helft van de 17e eeuw heeft uitgezien, toont ons de teekening van Pieter Saenredam van 1636. Destijds deed het gebouw reeds als protestantsche kerk dienst; de inventaris

was reeds algeheel, de architectuur echter nog niet noemenswaard gewijzigd. Jammer genoeg werden in 1656 aan weerszijden in het schip drie pijlers uitgebroken om het uitzicht op den kansel vanuit de zijbeuken te verruimen. Daardoor werd het meest essentieele element in de architectuur van het Romaansche schip prijsgegeven en den logischen samenhang tusschen de kleine rondboogvensters van den bovenwand en de pijleropeningen verbroken.

Nog eenmaal onderging het oude gebouw een ingrijpende verbouwing, ditmaal aan de westzijde. De voormalige St. Anthonius-kapel, de zeer ruime Noorderzijkapel van het schip, werd in de jaren 1681-1683 verbouwd tot Hoofdwacht. Gelijkertijd werd de Westelijke voorbouw „de Caets”, waarvan de oorspronkelijke bestemming niet bekend is, gesloopt, evenzoo de zware vierkante toren met hooge spits, die men op menig panorama der stad uit de vele andere torens dadelijk herkent. Het vertrek, achter de St. Anthonius kapel, dat ook

nu nog den naam van kapittelkamer draagt, heeft in de 18e eeuw den hervormden kapittelheeren tot vergaderzaal gediend; de middeleeuwsche kapittelzaal heeft echter aan de kruisgang gelegen.

De kruisgang van St. Jan heeft aan de Noordzijde, die van St. Pieter aan de Zuidzijde der kerk gelegen. Van deze beide kruisgangen en de omliggende gebouwen is niets meer over. Daarentegen bleven er van de monumentale kapittelkerk van St. Marie, die in het begin der 19e eeuw onder sloopershanden viel, juist twee vleugels van de kruisgang gespaard. Voor een Noord-Nederlandsche stad is een Romaansche kruisgang een niet genoeg

Kloostergang van St. Marie.

te waardeeren bezit. Die van St. Marie met haar zandsteen colonnetten, breede baksteenbogen en forsich overstekend pannendak geeft ons de zoo vaak herhaalde compositie wel in allersobersten vorm te zien. Maar bij allen eenvoud heeft toch deze oude Utrechtsche kruisgang haar bekoring. Als bij fel zonlicht de kartellijn van het pannendak zich scherp afteekent en de bogen hun zware schaduwen werpen, dan valt er in het onaanzienlijk hoekje bij de Mariaplaats, waar het laatste overblijfsel van Utrechts' schoonste kapittelkerk te droomen staat, nog een heerlijk spel van licht en schaduw te genieten.

De vier parochiekerken van de burgerlijke stad zijn alle tot in onzen tijd bewaard

gebleven. Gedurende de Middeleeuwen zijn ze herhaaldelijk verbouwd; de eenvoudige Romaansche kruiskerkjes van de verschillende buurtschappen zijn geleidelijk in laat-gotische hallenkerken herschapen.

De grootste en vermoedelijk wel de oudste van het viertal is de aan Maria gewijde Buurkerk, het langgerekte gebouw met den zwaren, zonderling gehelmden toren in het centrum der stad; met haar gedeeltelijk vijschepigen aanleg geeft ze ons van een hallenkerk wel het zuiverst beeld. De hoogte (middenschip 15 Meter, zijschepen 11.60 M. en 12.20 M.) is gering in verhouding tot de respectabele lengte en breedtematen van het ruim (64.20 M. bij 40 M. à 28 M.). Dientengevolge is het aspect van het interieur heel anders als bij een basilikale, gotische kapittelkerk met hoogopgevoerden lichtbeuk. Echter heeft ook de hallenkerk haar eigenaardige schoonheid. Zoo vaak men in de Buurkerk vertoeft, kan men

Kloostergang van St. Marie.

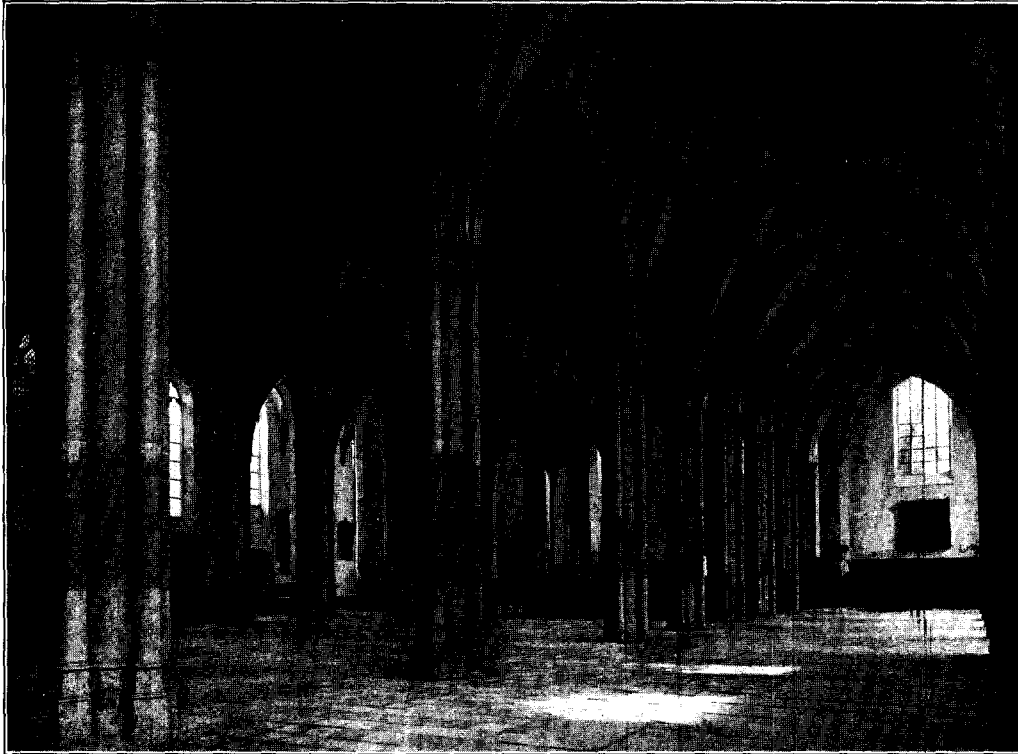
genieten van de wijsche doorzichten en de op sommige tijden frappante belichtingen! Dan doet het er minder toe, dat de detaillering nog al iets te wenschen overlaat, de bladkapiteelen van de bundelpijlers vrij poover zijn en de aansluiting van de gewelfribben bij het zuilprofiel weinig rationeel is.

Van den Romaanschen bouw is niets meer over. Tot de oudste deelen van de tegenwoordige kerk behooren de zes paar pijlers van het middenschip, waarvan de basementen bij latere ophooging geheel onder den vloer kwamen. Deze dateeren uit de helft der 13e eeuw, toen de kerk nog den basilikalen vorm moet hebben gehad. In het midden der 15e eeuw werd de Buurkerk tot hallenkerk verbouwd en later, in het begin der 16e eeuw tot een gedeeltelijk vijschepigen aanleg verwijd. De toren is vermoedelijk, ter vervanging van den ouderen, meer westwaarts geplaatst en, omstreeks 1400 gebouwd; de achtkante lantaarn, waarvan de aanzet aanwezig is, kwam nimmer tot voltooiing. De houten helm, die den steenen romp dekt, werd herhaalde malen vernieuwd; de tegenwoordige afdekking is vermoedelijk uit het begin der 19e eeuw. Het koor der kerk is na de reformatie — in 1586, toen de Choorstraat werd aangelegd, — afgebroken. Overigens kunnen we, wat de bouwgeschiedenis der Buurkerk betreft, verwijzen naar het kort geleden verschenen artikel van Dr. Haslinghuis.

Van de muurschilderingen is alleen die tegen den Zuidelijken torenwand, de boom

van Jesse (uit 1451), nog te zien; enkele fragmenten van beschildering in het dwarschip, een paar jaren geleden blootgelegd, werden sedert weer afgedekt. Jammer genoeg ging een zeer fraaie muurschildering (de H. Christoffel) een dertig jaar geleden bij het maken van een orgeltrap verloren. In den N. O. hoek van het transept zijn nog overblijfselen van een 16e eeuwsehen retabel.

Wat het eikenhouten meubilair (laat-16e en 17e eeuwseh), de gildeborden en gedenktafels betreft zij een enkele aanduiding te dezer plaatse voldoende! De Buurkerk heeft in

Interieur Buurkerk.

het municipale leven een belangrijke rol gespeeld. In haar toren hangt nog de banklok, de eenige, die aan de stad toebehoorde (gegoten in 1471 door Steven Butendiic); de beide laatste traveeën van den Noorderzijbeuk vormden de „Raedskapel”, waarin de „buerspraken” werden gehouden.

De bouwgeschiedenis van de St. Jacobskerk loopt vrijwel parallel met die van de Buurkerk. Ook hier oorspronkelijk een klein, Romaansch kerkje in een volkrijker buurtschap, waarvan echter in den lateren bouw niets bewaard bleef. Het Romaansche kerkje in de Noordelijke stadswijk moet tegen het einde der 13e eeuw door een Gotische basiliek vervangen zijn, die op haar beurt weer in de 15e eeuw tot een laat-gotische hallenkerk is ver-

bouwd. Loopen in de Buurkerk de zijbeuken langs de torenwanden door, de St. Jacob heeft bovendien een achterkerk; deze staat echter thans niet meer met het overige kerkruim in verbinding.

Architectonisch valt het interieur in zijn huidigen vorm niet mee. In tegenstelling met de zusterkerk in het centrum der stad is de St. Jacob echter nog in het bezit van haar koor, met de beide, bijna even groote zijkoren gebleven. Ook het geelkoperen koorhek bleef behouden, een fraai voorbeeld van 16e-eeuwsche geelgieterskunst. De Noorder- en zuiderkoorafsluiting zijn van Jan van Ende uit Mechelen (1516—1519);

St. Jacobskerk: Koorhek.

terwijl het middenstuk door Johan de Clerck uit Antwerpen werd vervaardigd (1566).

Aan de in deze parochiekerk gehouden gildesamenkomsten herinneren de hardstenen tegels met heiligenattributen; ook het gildebord der hoedemakers is nog aanwezig (1635). De zeven koperen kronen hebben vroeger in de St. Nicolaaskerk gehangen.

Wat het nog aanwezig oud meubilair, de grafmonumenten, de gedenktafels en muurschilderingen betreft, verwijzen we naar de Voorloopige Lijst der Ned. Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De toren verloor zijn slanke spits, die noode in het stadsbeeld gemist wordt, in den storm van 1674; ook het klokken-

spel (van 1669) werd daarbij vernield. De beide luiklokken bleven echter gespaard.

Als historisch monument is de St. Nicolaaskerk in het Zuidelijk stadsdeel ongetwijfeld van meer belang dan de Buur- en de Jacobikerk. Immers de dichtbegroeide Westgevel van het schip met de beide torens behooren nog tot de tufsteenen basiliek van vóór 1200. De Zuidelijke toren werd echter in 1581 verhoogd en met een Renaissance-koepel bekroond. Het eenvoudig speelwerk in dezen koepel werd in 1663—64 door een volledig klokken-spel, bestaande uit 24 Hemony-klokken — een geschenk van de omwonenden aan de stad — vervangen. De zoo even genoemde verhooging van den Zuidertoren moge aan de stijletheid afbreuk doen, het silhouet wordt er niet weinig door verrijkt; de speeltoren van de „Klaaskerk” is een der aantrekkelijkste motieven in het Utrechtsche stadsbeeld! Maar de Noordertoren met zijn breede gekoppelde galmgaten en laag tentdak heeft het Romaansch karakter toch heel wat beter bewaard.

Ook de pijlers van het middenschip zijn nog uit den Romaanschen tijd. Oorspronkelijk moeten er tusschen de nog bewaard gebleven hoofdpijlers in ver-

St. Nicolaaskerk vanuit het Z.W.

band met de smallere zijbeuken van de Romaansche basiliek, lichtere tussensteunpunten hebben gestaan. Bij een onderzoek naar den oorspronkelijken bouw der kerk, dat eenige jaren geleden vanwege het Rijksbureau voor Monumentenzorg plaats had, bleek het mogelijk, uit het nog bestaande, de Romaansche basiliek in hoofd-trekken terug te construeeren. Het koor werd vermoedelijk reeds in de twaalfde eeuw met een travee verlengd en later bij den gotischen herbouw meer naar het Oosten verlegd. Het koepelgewelf achter den kansel heeft eens de Oostelijke koortravee van de

Romaansche kerk overhuifd; het gewelf van de Westelijke travee van het Romaansche koor zal, toen er in 1718 een pijler bezweek, wel zijn ingestort. Bij het herstel heeft men ook den overstaanden pijler gesloopt en de geheele ruimte vóór den kansel van muur tot muur met een stucgewelf gedekt. Dergelijke radikale veranderingen, die in geenen deele met de structuur der kerk rekening houden, maken, dat het thans voor den oningewijde niet gemakkelijk is zich in de St. Nicolaaskerk te orienteeren.

Speeltoren van de St. Nicolaaskerk.

Wie zich in bijzonderheden voor de bouwgeschiedenis van de St. Nicolaaskerk interesseert, worde naar het in dit Jaarboek verschenen artikel van Dr. Haslinghuis verwezen, waarbij ook diens reconstructie van de Romaansche parochiekerk is gereproduceerd.

Evenals aan de andere parochiekerken zijn er ook aan de St. Nicolaas in de 15e en 16e eeuw enkele bid- en grafkapellen toegevoegd. Twee 16e-eeuwsche kapellen flankeren de torens; de sacristie met polygonale bidkapel echter is 15e-eeuwsch; de ribben van het dubbele netgewelf worden door geestige kraagsteenen gedragen.

Van den inventaris noemen we in het bijzonder de vijf koperen kronen van 1661.

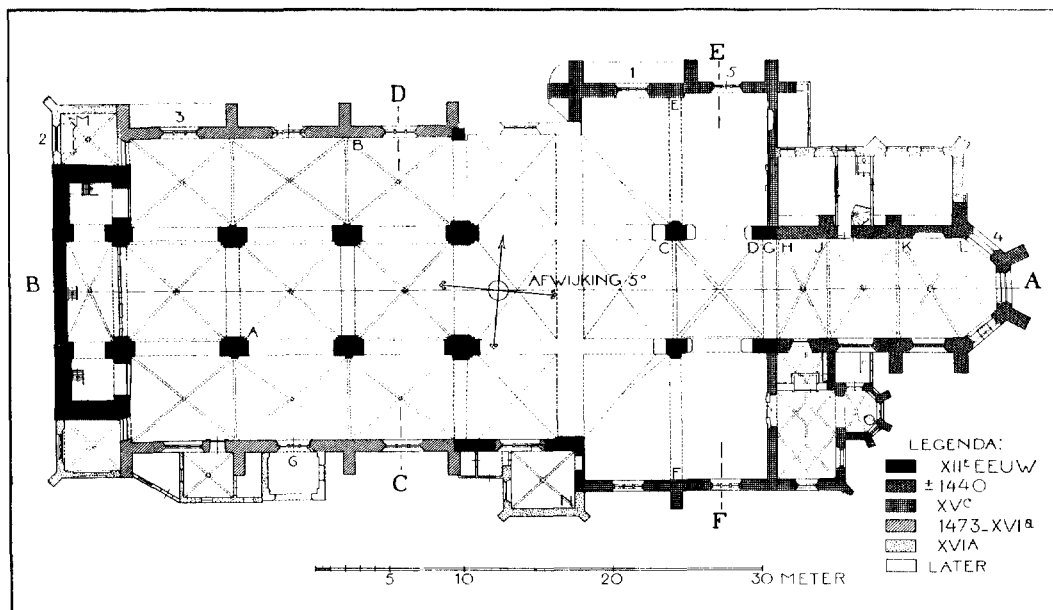
Ware het interieur van de kerspelkerk van St. Geertruida, de kleinste van het viertal, bij een onoordeelkundige verbouwing in 1860 niet zoo onherstelbaar verknoeid, dan zou ze hier niet onvermeld mogen blijven. Thans doen we beter niet voor het gebouw zelf, maar voor de rijke collectie afbeeldingen van het

interieur der Geertekerk in den Topografischen Atlas der stad eenige aandacht te vragen.

DE KLOOSTERS.

Wat Utrecht nog aan oude kloostergebouwen bezit, is niet veel en dat weinige is nog een zeer bont allegaartje. De Utrechtsche kloosters werden, voor zoover ze niet vroeg of laat onder sloopershanden vielen, bij veranderde bestemming vaak zoo ingrijpend ge-

wijzigd, dat er van de oorspronkelijke kloosterarchitectuur maar heel weinig bewaard bleef. Voorbeelden daarvan zijn bijv. het huis van de Duitsche orde, dat thans als Militair Hospitaal dienst doet en een gedeelte van de voormalige St. Paulus-abdy, nu arrondissementsrechtbank. Ook zal men niet licht in de Evangelisch-Luthersche kerk, in de 18e eeuw naar de zijde van de Hamburgerstraat vergroot, de kapel van het Ursulinen-klooster herkennen en het feestelijke Renaissance-poortje op hoog stylobaat van het voormalig Minrebroeder-klooster, heeft de Minoriten, die zich reeds in 1244 te Utrecht vestigden, nimmer tot kloosteringang gediend. Beter heeft de in 1916 gerestaureerde kapel van St. Agnes, een laat-gotische dubbelkapel, die thans als expositiezaal voor kerkelijke kunst een onderdeel van het Centraal Museum uitmaakt, wat van haar oorspronkelijk karakter behouden.

Plattegrond van de St. Nicolaaskerk.

Van de nog bestaande kloostergebouwen dienen echter in het bijzonder genoemd te worden het Catharijne-convent en het St. Nicolaasklooster.

In 1468 stichtten Karmelieter monniken hun klooster op grond van het St. Agathagasthuis aan de Nieuwe gracht. Ze toefden er ruim zestig jaar; in 1529 echter betrokken de Johanniters, die hun eigen convent nabij de Catharijne-poort in verband met den bouw van de citadel Vredenburg moesten verlaten, het Karmelieter klooster, voltooiden de kerk door bouw van een driebeukig schip en vestigden in het klooster hun hospitaal. De Catharijne kerk heeft het langgerekte koor van een collegiale kerk. Na 1581 werd de kerk aan den Katholieken eeredienst onttrokken. In 1612 lagen er Fransche soldaten in de kerk. Na 1635 diende de Catharijne kerk als Hervormd kerkgebouw. Uit deze periode is de fraaie teekening van P. Saenredam (1636). Later werden kerk en convent weer voor de meest uiteenlopende doeleinden gebruikt, voor gismalen en voor troepenmonstering en algeheel verwaarloosd.

Na 1815 deed ze als garnizoenskerk voor Roomsch-Katholieke militairen dienst, maar in 1840 werd ze definitief aan de Katholieken hergeven. Sedert is ze Metropolitaan-kerk van het Aartsbisdom. Het interieur werd naar de inzichten der 19e-eeuwsche kerkdecorateurs beschilderd; aan den Westkant werden in het begin der 20e eeuw een doopkapel en een klokketoren bijgebouwd. De decoratieve top van den Westgevel in de zwierige vormen van den flamboyantstijl uit het begin der 16e-eeuw is een vrij getrouwe copie van de vroegere façade, die aan Rombout Keldermans wordt toegeschreven.

Poortje van het voormalig Minrebroederklooster op het Janskerkhof.

stadsarmhuis). De grauwe, gesloten buitenwand geeft ons heel even een indruk van het zwaarmoedig aspect der Middeleeuwsche stad, waarin de kloosters nog talrijk waren. De kloosterhof echter, in tweeën gedeeld door een dichtbegroeide baksteen-arcade met overloop, is een en al gemoedelijkheid. Trouwens de vensters zijn aanmerkelijk vergroot sinds de zusters Franciscanessen er woonden en sinds het daarna in de dagen der Republiek als tuchthuis dienst deed. Nu ademt alles er vrede en rust en de speeltoren van de Klaaskerk komt geestig boven de daken uitkijken. Het sobere Renaissance-poortje met z'n curieuse baksteendetails, dat tot de binnenplaats toegang geeft, verdient meer aandacht dan er gewoonlijk aan wordt geschonken.

De voormalige kloostergebouwen, waarin nog geruimen tijd ná 1581 het St. Jans-Hospitaal gevestigd bleef, liggen aan de Zuidzijde van de kerk en omsluiten aan drie zijden den kloosterhof. Langs West- en Zuidzijde loopt nog de met baksteen kruisgewelven overhuifde kruisgang, thans gedeeltelijk gerestaureerd. Bidkapel en traptoren vormen op den Z.-O. hoek een interessante partij, die den bruten overgang tusschen de haaks op elkander staande vleugels eenigszins verzacht.

Kenmerkt zich de gevelarchitectuur van den kloosterhof van het St. Catharijne convent door een zekere levendigheid in het coloriet van roode baksteenmuren en blanke zandsteentraceeringen, grooter eenvoud spreekt uit den bouw van het St. Nicolaas-klooster (thans

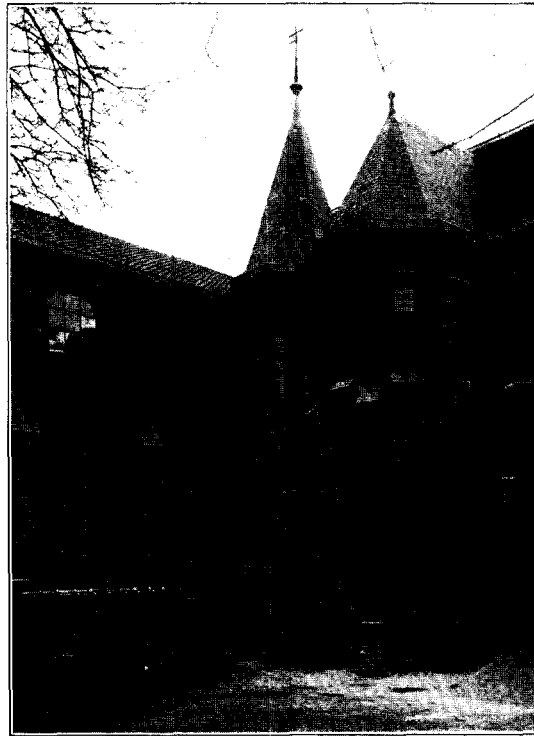
PROFANE GEBOUWEN.

Over den Utrechtschen profaanbouw kunnen we betrekkelijk kort zijn. Mogelijk is er hier ter stede, vooral in het begin der 19e eeuw meer gesloopt dan elders, maar een rijken schat van openbare gebouwen en voorname huizen, waarop zoo menige eenmaal bloeiende handelsstad kan bogen, heeft Utrecht toch nimmer bezeten. Bovendien bleef er van hetgeen in vroeger eeuwen de burgerlijke stad tot sieraad strekte, tot in onzen tijd slechts weinig bewaard. Zoowel het Schoonhuis op den Steenweg, als het pittoreske huis Hasenbergh op de „Plaets”

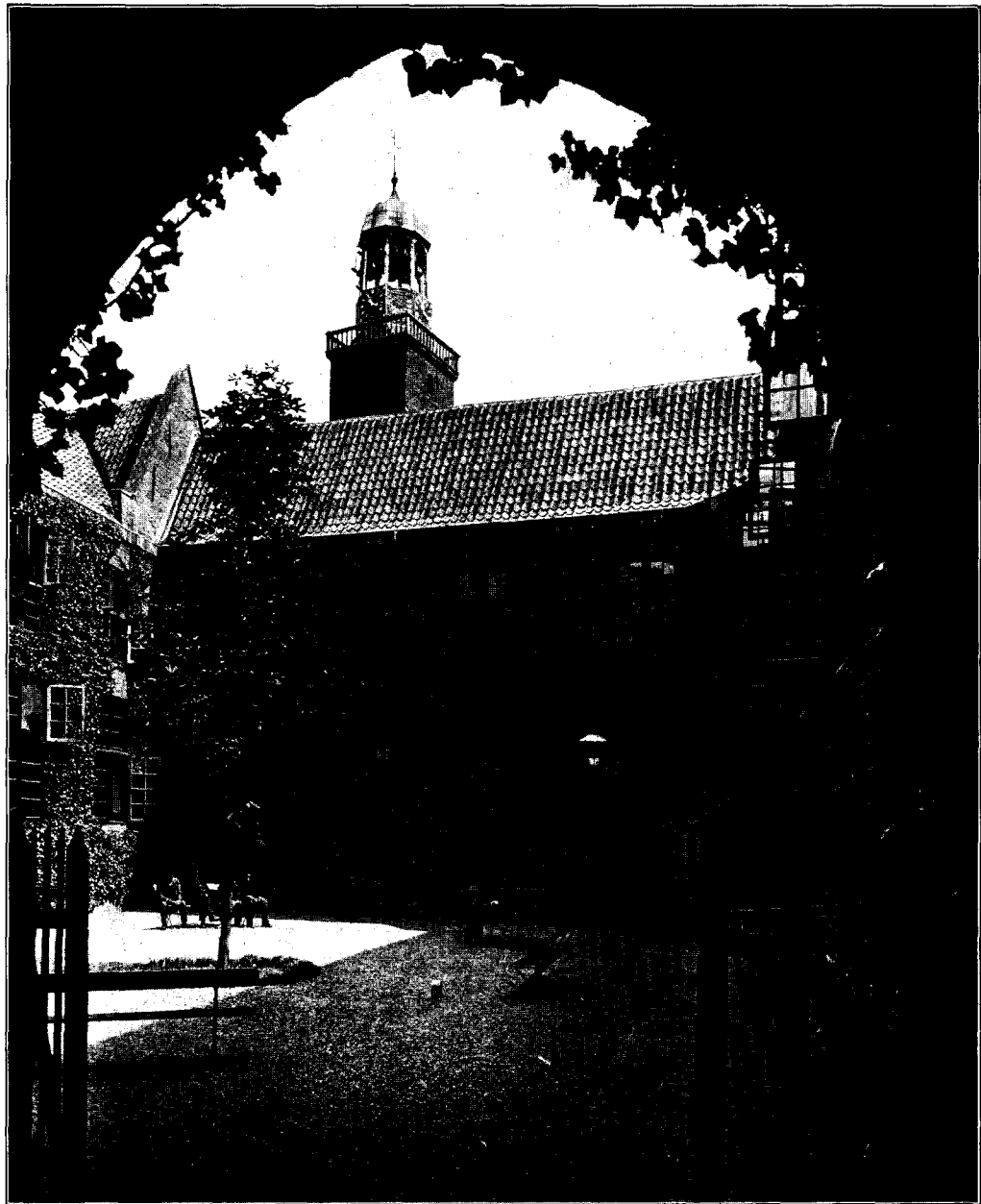
(thans Stadhuisbrug), elk te zijner tijd zetel van het stadsbestuur, zijn gesloopt. Hasenbergh moest plaats maken voor een neoklassieken bouw van Zocher, het tegenwoordige Stadhuis. Utrecht is geen Waaggebouw rijk; het bezit geen gildehuizen en Schuttersdoelen, die de herinnering van een glanstijdperk van stedelijken bloei elders levendig houden! Van de stadspoorten bleef er geen bewaard, evenmin als van de vele torens, die het silhouet van den Utrechtschen stadswal verrijkten. Van de vele houten vakwerkhuizen — oude afbeeldingen toonen ons b.v. een zeer interessante groep aan de Vischmarkt — is er geen meer over. Ook de meest merkwaardige monumenten van Oud-Utrechts stadsleven, de stamhuizen der patriciërsge-slachten langs de Oude Gracht, die in de historie der woelige en tegen zichzelf verdeelde stad zoo'n groote rol hebben gespeeld, zijn op een enkele uitzondering na verdwenen. Voorzoover ze niet geheel zijn gesloopt, werden de markante gevels met kanteelenfries en gevechtstoren door stijllooze winkelpuien vervangen. Slechts het huis Oudaen bij de Jansbrug reeds vermeld in 1333 heeft nog iets van zijn feodaal karakter behouden, al ziet het er, medegevolg van z'n veranderde bestemming, lang niet meer zoo grimmig uit als nog in 1576.

toen van zijn trans en van die van de nabijgelegen huizen Blankenburgh en Fresenburgh door de opstandige burgerij de mortieren op de gehate Spaansche citadel werden gericht.

Tot de laat-middeleeuwsche profane architectuur behooren nog het huis Loenersloot aan de Runnebaan en Paushuize, hoewel beide door latere verbouwing veel van hun oorspronkelijk aanzien hebben verloren. Den besten indruk van een Middeleeuwsch patriciërshuis geeft ons echter de gevel van het huis Zoudenbalch aan de smalle Donker-

Binnenplaats van het Catharijne Convent.

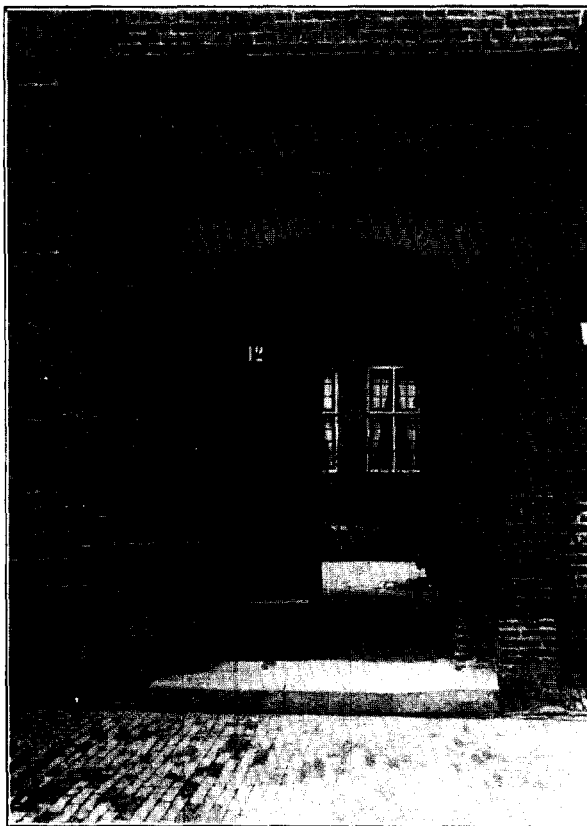
Binnenplaats van het voormalig St. Nicolaas-klooster.

straat, dus in het hartje van de oude stad. Het werd in 1467 gebouwd door Evert Zoudenbalch, thesaurier van den Dom en Proost van St. Servaas te Maastricht, een der vele vermogende geestelijken, die het Utrecht der 15e eeuw onder zijn inwoners telde. Door geleidelijken aankoop had deze zich in het bezit gesteld van een ruim terrein, dat doorliep tot de Mariastraat. Het woonhuis verrees aan de Donkerstraat; aan de Mariastraat werden het zomerhuis en de Tuinpoort gebouwd. Deze laatste bestaat nog, al is ze ook tot winkel verbouwd.

De acht en twintig Meter lange gevel van Huize Zoudenbalch is echter slechts een reconstructie van de oorspronkelijke, die in 1903 door brand werd vernield. In haar architectuur paart zich de ruigheid van den feodalen tijd aan de pronkzucht van den Bourgondischen eeuw. De over de heele gevelbreedte voortlopende raamreeksen met drie-deelige blindbogen geven aan de architectuur een karakter van blijde openheid, terwijl het massieve kanteelenfries, dat hier uitsluitend decoratief bedoeld kan zijn, den gevel fors afsluit. De compositie vertoont dus de kenmerken van een overgangstijd in de profane bouwkunst, zooals we die trouwens aan andere gebouwen uit denzelfden tijd — men denke b.v. aan het Tanzhaus Gürzenich te Keulen — terugvinden.

Ook wat Utrecht nog aan 17e en 18e eeuwse architectuur bezit, is in verhouding tot andere steden slechts weinig. Schilderachtige Renaissance-

trapgeveltjes met luifels, zooals het huis „De koning van Portugal” aan de Voorstraat zijn er te Utrecht slechts enkele. Toch valt er te Utrecht met wat goeden wil hier en daar nog wel eens wat aardigs op te merken en kan men bijv., gaande langs de Oude Gracht boven de gemoderniseerde winkelpuien een enkel geestig topgeveltje ontdekken of een karakteristieken gevelsteen in het vizier krijgen. Een overvloed aan Oud-Hollandsch stadsschoon moet men echter te Utrecht niet zoeken. Ook de deftige heerenhuizen zijn er over het algemeen niet bijster belangrijk. Het klassicistisch gevelschema met de over de volle hoogte doorgevoerde pilasterverdeling

Poortje van het voormalig St. Nicolaas-klooster.

op arduinsteenen sokkel komt vrij veel voor. Enkele van deze gevels geven zeker blijk van het goed ontwikkeld gevoel voor proporties bij hun ontwerper. We denken b.v. aan de Provinciale Griffie (Achter St. Pieter 20) en het kantoor van Notaris

Het Huis Zoudenbalch.

Snellen (Muntstraat 4); het beste voorbeeld in dien geest, Janskerkhof 11, werd eenige jaren geleden, toen er een zaak in dit pand gevestigd werd, hopeloos verknoeid.

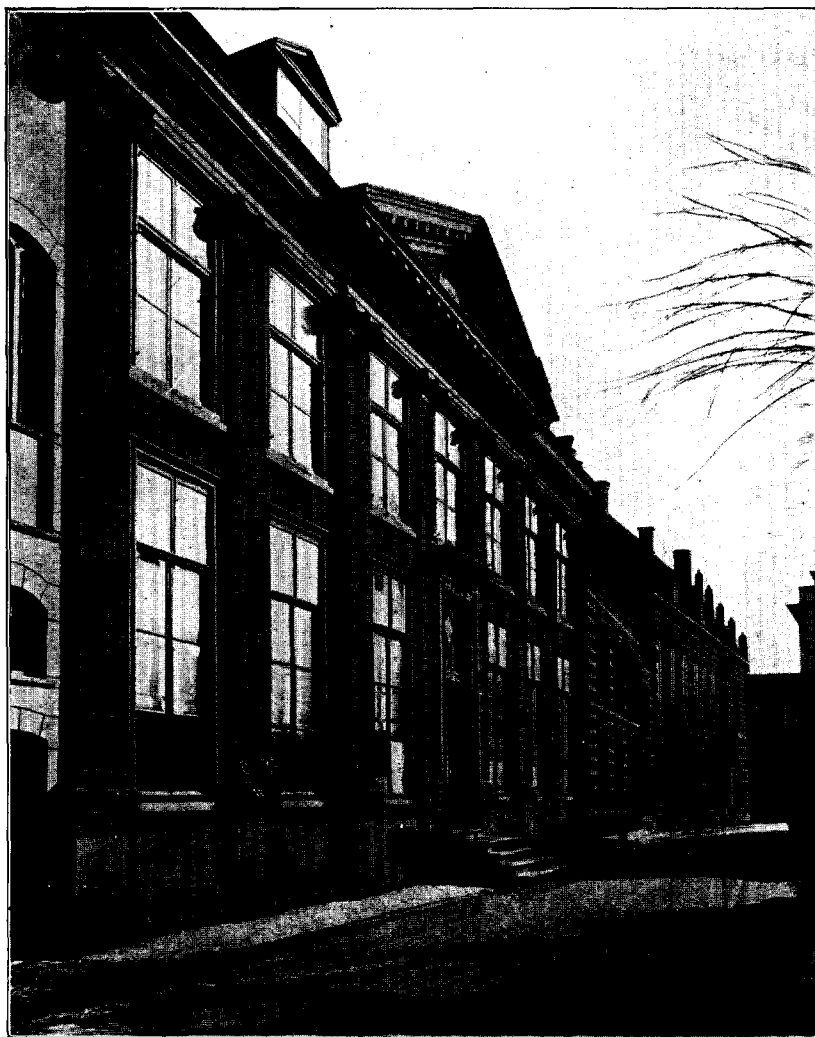
Over het algemeen ontbraken te Utrecht de factoren, die in de Hollandsche en Zeeuwsche handelssteden in onzen Gouden Eeuw de bouwkunst deden bloeien; bovendien lag het in 't geheel niet in den aard van den zelfgenoegzamen

Utrechtschen aristocraat, de pronkzucht van het snel rijk geworden handels-patriciaatna te volgen. Slechts een enkele maal komt in de gevelarchitectuur van een Utrechts heerenhuis eenig verlangen naar meerder vertoon en rijker bouwtrant tot uiting. De voorbeelden daarvan liggen meendeels rond het Janskerkhof bijeen. Niet zoozeer voor het sterk gerestau-

reerde huis, gebouwd door den Utrechtschen griffier Gilles van Ledenberg (1595/1644), waarin thans de kantoren der Utrechtsche Hypotheekbank zijn gevestigd, dan wel voor twee andere 17e eeuwse heerenhuizen willen we meer in het bijzonder aandacht vragen.

Het deftige heerenhuis, waarin de kantoren der Geldersche Credietvereniging

zijn gevestigd, moet omstreeks 1640 gebouwd zijn; men lette slechts op de dubbele pilasters en de accoladen bogen boven de vensters. Op een oude prent van de feesten bij het sluiten van den vrede van Utrecht (1713) zien we het huis in zijn oorspronkelijken staat

Achter St. Pieter 20 (thans Provinciale Griffie).

met decoratieve topgevels en den ingang aan de zijde van de Drift. Omstreeks 1723 is het grondig verbouwd. Toen werden de topgevels gesloopt en werd in de plaats daarvan een zware kroonlijst als afsluiting aangebracht. Uit dien tijd dateert ook de inposante ingang aan de zijde van het Janskerkhof met de breede, noodende trap. De architectuur van deze middenpartij vertoont al de kenmerken van den Regencestijl. In de zware consoles en balustrade van het balkon, de pompeuze raamomlijsting voelen we nog den nabloei, van het Louis XIV, in de lichte balconplaat en de verfijnde profilee-

ringen, niet het minst in het sierlijke smeedwerk van de lantaarn boven den ingang, den overgang naar een stijlperiode van uiterst raffinement in den vorm. Deze portiek vormt wel een waardige omlijsting van de in prachtig snijwerk uitgevoerde eikenhouten deuren, die helaas toegang geven tot een jammerlijk verminkt interieur.

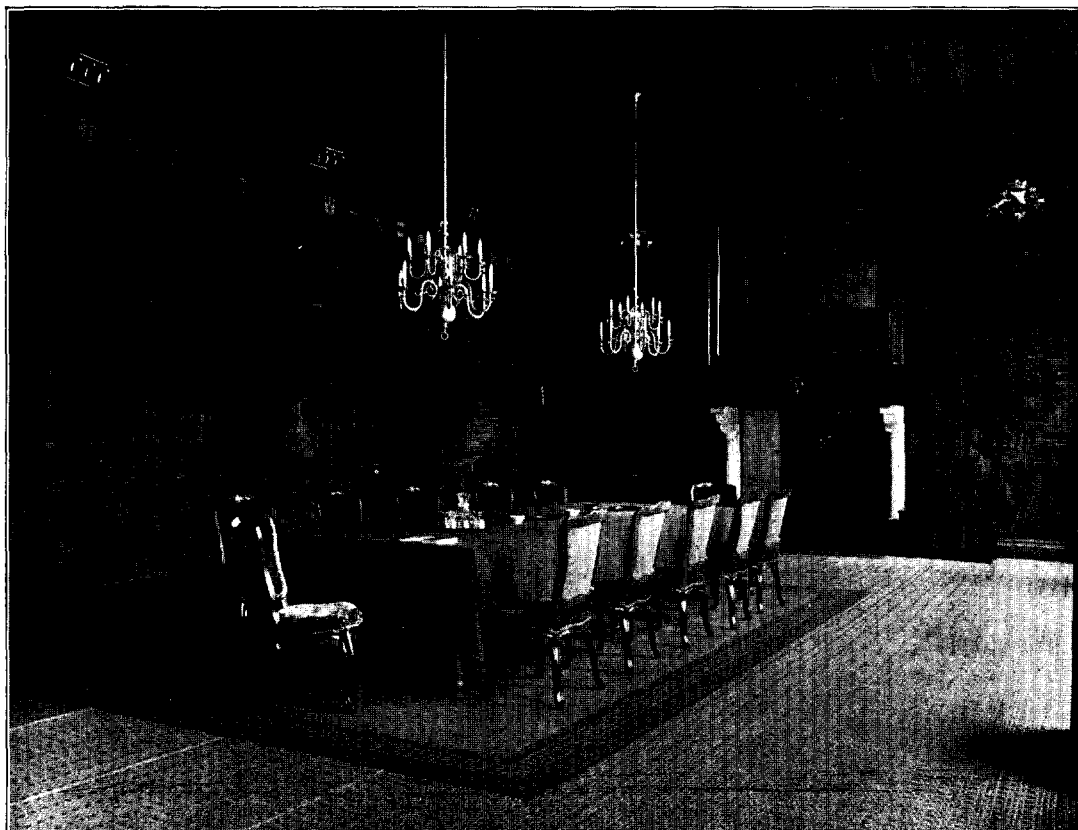

Janskerkhof 12 (thans kantoorgebouw der Geldersche Credietvereniging).

Tegenover het zoo juist genoemde huis, staat de woning van de familie Roijaards, een compositie uit 1648), strakker van conceptie, zuiver in klassicistische geest met rustige pilasterindeeling, de vullingen onder de ramen even door festoenen verlevendigd. De middenpartij is geheel in zandsteen gehouden en bekroond door een bij de kroonlijst aansluitend tympanon met oeil de boeuf. Slechts de ingang vertoont rococo-vormen en is dan ook van later tijd. Deze gevel kenmerkt zich door zuiver gevoelde verhoudingen en een fijne detailleering; het is niet onmogelijk, dat het huis door Jacob van Campen werd gebouwd.

Janskerkhof 13 (Woonhuis van de fam. Roijaards).

Regentzaal van het Barthelomeigasthuis.

Van de Middeleeuwsche gasthuizen zijn er nog slechts twee voorhanden. Het Gasthuis „Leeuwenbergh”, aan het Servaesbolwerk heeft nog den langgerekten vorm van het middeleeuwsch „Spital” met de regelmatig geplaatste hooge vensters; de ingang is natuurlijk van jonger datum. De muur, die vroeger het voorplein omsloot, is weggebroken. Het Barthelomeï-gasthuis heeft als architectonisch monument in zijn tegenwoordigen staat weinig waarde meer, maar het heeft een mooie, 17e eeuwse regentenzaal met gobelins van van der Gucht.

Trap naar de Regentenzaal van de fundatie van Renswoude.

Van de weeshuizen dient in het bijzonder genoemd te worden de Fundatie van Renswoude, niet zoozeer vanwege de arduinsteenen middenpartij, die als afsluiting van de Lange Nieuwstraat haar stede-
bouwkundige functie waardig vervult, als wel om de fraaie regentenzaal in den luchtigen Louis-Quinze stijl, een der weinige goed bewaarde 18e-eeuwse interieurs, die men nog te Utrecht kan vinden.

Onder het aantrekkelijkste wat Utrecht aan oude bouwkunst bezit, behooren zeker de vrijwoningen, door weldadige burgers voor de armen der stad gebouwd. Daar zijn waarlijk juweeltjes van kleinbouwkunst onder! Zelden zijn ze, zooals de „Sionskameren”, die in het begin der 15e eeuw door den Jerusalemvaarder Claes Govertsz werden gesticht, in den vorm van een hofje gebouwd. Meestal liggen ze in een stil straatje achter den voormaligen stadswal of aan een der

vele steegjes, die op de grachten uitmonden. Daardoor spreken ze in het stadsbeeld meer mee dan elders vaak het geval is.

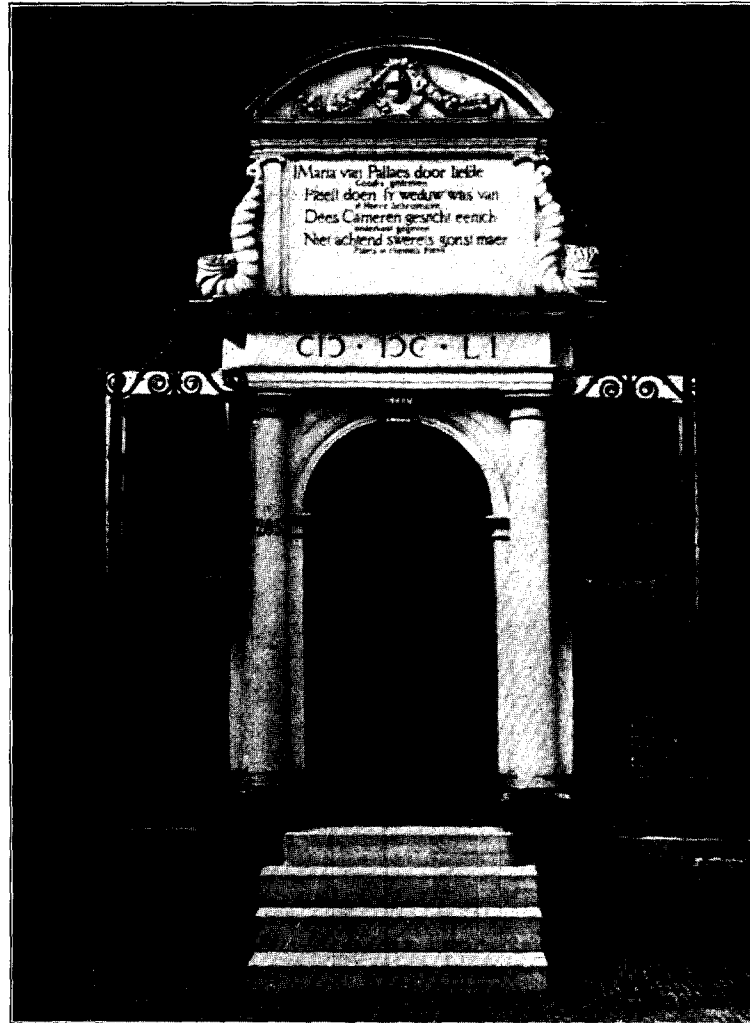
In het bijzonder moeten worden genoemd: de fundatie van Pallaes en het Bruntenhof.

De fundatie van Pallaes in de Agnietenstraat dateert van 1651. Het simpele rijtje woningen kenmerkt zich door fijne proporties, door een zuiver gevoeld evenwicht tusschen muurvlak, deur- en vensteropeningen. Het kozijnhout is zwaar, inzonderheid zijn dat de deurkalven, waarin de helgekleurde wapentjes flonkeren. Aan

de zijde van de Nieuwe Gracht wordt het rijtje huizen afgesloten door een wat hooger opgevoerd hoekgebouwtje, dat een vriendelijk Renaissancepoortje met getraliede zijlichten en met een aardig opschrift heeft. Een geheel van buitengewone bekoorlijkheid en intimiteit!

De helderwitte huisjes van het Bruntenhof (achter Lepelenburg) met hun donker plint zijn pittiger van coloriet, maar eenvoudiger van uitvoering. Een bijzonder mooi poortje met gebombeerde zuiltjes, even door festoenen verlevendigd, geeft toegang tot het regentenvertrek. Het poortje is een geliefd object voor etsers en schilders en in elk geval een goed voorbeeld, hoe rijk een fijn bewerkt poortje juist in hoogst eenvoudige omgeving kan doen.

We willen dit artikel niet besluiten zonder de aandacht te vestigen op het Utrechtsche stadsbeeld, dat in veel opzichten verschilt van het aspect der overige steden in Nederland. Hoe vaak hebben we buitenlanders niet in verrukking gezien over de Oude Gracht met haar prachtige werven, haar dubbele boogbruggen, haar wrakke trappen en onregelmatige boombeplanting! In den vroegen ochtend van een helderen zomerdag kan ze zoo mooi zijn, zoo stemmingsvol, in weerwil van den stijllozen nieuwbouw, die voor zooveel oud schoons in de plaats is gekomen. Heel anders is de Nieuwe Gracht; ze is veel smaller en het water lijkt daardoor zooveel dieper te liggen. Als haar zware

Poortje van de Fundatie van Pallaes.

boomen in vollen zomertooi staan en breede schaduwen werpen, ligt ze daar zoo rustig en vredig „onder de linden”, als droomde ze van lang vervlogen tijden. De grachten zijn Utrechts trots, de grachten — en de Domtoren!

Hij, de grijze wachter der oude bisschopsstad vormt de grootsche afsluiting van tal van straten, rijst op vele punten majestueus boven haar daken uit, laat op marktdagen en in de avonduren van de Meimaand zijn feestelijke klokkentonen ver in het rond klinken, begeleidt met dreunende slagen den rusteloos voortsnellenden tijd. Zou er wel een andere plaats in Nederland zijn, waar men beter dan hier in Utrecht leert beseffen, welk een groote waarde één hooge toren bezit voor de schoonheid van het stadsbeeld; welk een centrale plaats hij kan innemen in het leven en de harten der burgerij? ¹⁾

15 APRIL 1927.

Ir. D. JANSEN.

Het Bruntenhof.

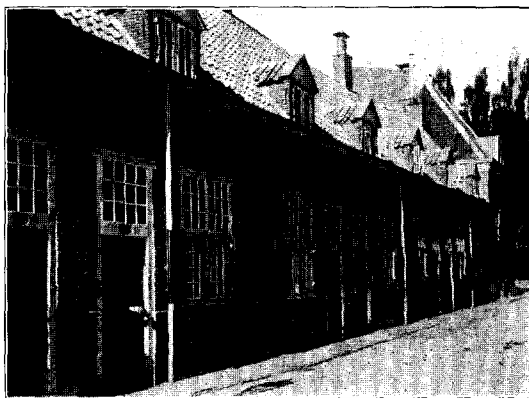
¹⁾ Dr. W. C. Schuijlenburg was zoo vriendelijk voor het ter perse gaan mijn copie door te lezen en mij nog eenige bijzonderheden mede te deelen.

Oude Gracht (bij de Weesbrug).

LITERATUUR:

O. OPPERMAN. Untersuchungen zur Geschichte von Stadt u. Stift Utrecht, vornehmlich im 12. und 13. Jahrhundert. Westdeutsche Zeitschrift, Jhrg. XXVII u XXVIII. — TENHAEFF. Diplomatische Studiën over Utrechtsche Oorkonden der Xe tot XIIe eeuw. — Mr. S. MULLER Fz. Oude huizen te Utrecht; Schetsen uit de Middeleeuwen; Oud-Utrechtsche Vertellingen; De Dom te Utrecht; Universiteitsgebouwen te Utrecht. — Dr. K. HEERINGA. Bijdrage tot de Oude Geschiedenis van de stad Utrecht en haar naaste omgeving. Jaarboekje van Oud-Utrecht 1924. — Ir. S. F. LOEB. De Kloostergang van St. Marie (1919). — Dr. E. J. HASLINGHUIS. Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utrecht. — Oudheidkundig Jaarboek III (1923); De Buurkerk te Utrecht en haar bouwgeschiedenis Oudheidkundig Jaarboek VI (1926). — W. VAN DER PLUIJM. De Geertkerk te Utrecht. Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond, 2e Serie VII (1914). — T. H. F. VAN RIEMSDIJK. Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht (1882). — P. Q. BRONDGEEST. Bijdrage tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de Balije van St. Catharina der Johanniterridders en van het Driekoningen-gasthuis te Utrecht (1901). — C. G. C. VAN HENGST. Aanteekeningen betreffende de fundatie der Vrijvrouwe van Renswoude te Utrecht (1890). — C. WAGENAAR. Vrije woningen te Utrecht. — Ir. D. JANSEN. Oud-Utrecht, Stadsschoon en Monumenten, (H. J. Paris 1926).

Vrijwoningen Fundatie van Pallaes.

VEREENIGING „DIRECTEURENDAG”

VERSLAG VAN DE ALGEMEENE ZOMERVERGADERING GEHOUDEN TE ZWOLLE.

DEN 3den JULI 1926.

De algemeene vergadering van den Directeurendag, te Zwolle gehouden, werd voornamelijk besteed aan het vaststellen van de statuten en het huishoudelijk reglement. Vandaar dat de vergadering een meer huishoudelijk karakter droeg, en de gehouden besprekingen zich weinig leenen om in een kort verslag naar voren te worden gebracht. Zij hadden echter het goede resultaat, dat de eindredactie van statuten en huishoudelijk reglement werd vastgesteld en goedgekeurd, en besloten werd op de statuten de Koninklijke goedkeuring aan te vragen. Van even zakelijken aard was het bepalen der volgende zomervergadering te Utrecht, op den 1sten dag der vergaderingen van den Ned. Oudheidkundigen Bond.

Tegenover deze zakelijke besprekingen en besluiten stond echter als belangrijke inzet der vergadering, de openingsrede van den voorzitter, waarin deze het doel en de werkwijze der vereeniging nog eens uiteenzette, en dit op een wijze, welke alle aanwezigen de onder groote aandacht gevolgde rede met een hartelijk applaus deed begroeten. Op voorstel van Mr. Dr. Overvoorde werd dan ook besloten haar in haar geheel te doen opnemen in het Jaarboek van den Oudheidkundigen Bond. Dienovereenkomstig laten wij haar onverkort hieronder volgen.

Tot gewone leden der vereeniging werden benoemd Mej. Dr. E. F. Prins de Jong, en de heeren Jhr. E. W. C. Six, N. J. M. Dresch, C. C. v. Essen, M. D. Henkel, J. D. Tresling en I. C. Stalenhoef, de beide laatsten successievelijk directeur van het Ned. Postmuseum en conservator van het Gem. Museum te Montfoort.

De Secretaris:
M. A. EVELEIN.

Rede van Dr. C. W. Lunsingh
Scheurleer, uitgesproken op den
Directeurendag van 3 Juli 1926.

Hooggeachte Aanwezigen

Alvorens U nader te onderhouden over het doel dezer vergadering, weet ik zeker uit aller naam te spreken, wanneer ik aanvang met een woord van oprechten dank aan de Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie Overijssel voor de welwillendheid, deze historische zaal voor deze vergadering beschikbaar te willen stellen.

Het is niet zonder schroom, dat ik van deze plaats uit het woord voer. Al heeft U mij die in Uwe vergadering van 27 Februari toegekend, toch heb ik het gevoel, dat eigenlijk anderen meer recht hadden, haar in te nemen en U omtrent het ontstaan en doel onzer jonge Vereeniging het een en ander in het geheugen terug te roepen. Degene, die feitelijk den stoot tot het oprichten der Vereeniging heeft gegeven, is de heer Overvoorde, die zijn werk wat betreft het organiseeren van onze oudheidkundige wetenschap, begonnen met het stichten van den Oudheidkundigen Bond, heeft willen uitbreiden door het in het leven roepen van eene Vereeniging, welke zich ten doel stelt, degenen die hun werkring aan Nederlandsche musea hebben gevonden, in nauw en meer geregeld contact met elkander te brengen.

Op zijn initiatief stelde het Bondsbestuur eene commissie samen, die het instellen van een Directeurendag zou voorbereiden. In deze commissie namen zitting Prof. Dr. W. Vogelsang, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Prof. Dr. A. W. Byvanck en Dr. M. A. Evelein. Tot haar grooten spijt bleven er eenige museumdirecteuren, die geen lid van den Bond waren, tot nu toe weigerachtig, aan de nu volgende beraadslagingen deel te nemen.

Onder voorzitterschap van Prof. Vogelsang werden op 6 April en 10 Juni 1925 eenige hoofdpunten vastgesteld, die als basis van werkzaamheid voor de toekomstige vereeniging zouden kunnen dienen. Vooropgesteld werd, dat het geen wetenschappelijke vereeniging zou worden

in dien zin, dat de leden geleerde verhandelingen zouden houden over stukken uit hun museum, of andere studie-onderwerpen, die veelal een te speciaal terrein van studie bestrijken, doch dat het karakter der vereeniging van meer praktischen aard moest zijn. Wat de commissie zich daarbij voorstelde, hoop ik U straks nader uiteen te zetten.

Wat betreft de soort der musea, welke de vereeniging binnen haar sfeer zou betrekken, meende de commissie deze te moeten beperken tot kunst- en geschiedkundige musea, welk begrip zij, zoo ruim mogelijk willende nemen, aldus formuleerde, dat de vereeniging tot haar terrein nam die musea en verzamelingen, waarin voorwerpen worden bewaard, die door menschenhand zijn vervaardigd, en kunst- of historische waarde bezitten. Derhalve bleven buiten dit verband geologische musea, musea van natuurlijke historie, anatomische en dergelijke verzamelingen. Ook archieven en bibliotheken zouden, naar de commissie meende, buiten de vereeniging kunnen blijven, daar hun directeuren reeds hun eigen organisaties hebben.

Het derde hoofdpunt betrof het lidmaatschap der vereeniging. De commissie stelde zich op het standpunt, dat, waar de vereeniging vooral bedoelt de bespreking van vraagstukken, die den practischen museumdienst betreffen, niet alleen directeuren, doch ook onderdirecteuren, conservatoren en andere wetenschappelijke ambtenaren lid der vereeniging zouden kunnen worden. De vakgeleerden, wier lidmaatschap van den beginne af in den opzet der vereeniging besloten was, meende de commissie, althans voorloopig, te moeten beperken tot hoogleeraren en lectoren in de archaeologie en kunstgeschiedenis, teneinde aan de vereeniging, buiten directeuren en andere museumambtenaren, geen al te groote uitbreiding te geven.

Met het lidmaatschap der leden hield vanzelf verband de vraag, op welke wijze dit kon worden verkregen. De commissie kwam daarbij tot de volgende conclusies. De museumdirecteuren kunnen door het bestuur worden aangezocht, of wel zich zelf als lid opgeven, in welk geval vooral het karakter hunner verzameling voor het bestuur de wenschelijkheid der toelating zal bepalen. Onderdirecteuren en andere wetenschappelijke ambtenaren, alsmede vakgeleerden, wor-

den aangezocht door het bestuur, de eersten op voorstel hunner directeuren, of ook op eigen initiatief van het bestuur, waarbij de commissie in de eerste plaats voor oogen had gevallen, waarin een directeur om een of andere reden geen lid der vereeniging zou zijn.

In zake het vierde hoofdpunt, de verhouding der vereeniging tot den Bond, was de conclusie der commissie, dat, in weerwil van het contact, dat zij tusschen Bond en vereeniging wilde behouden, de Directeurendag als vereenigingslichaam zelfstandig diende te zijn. Het verband met den Bond zou o.m. tot uiting kunnen komen door het doen opnemen van mededeelingen over den Directeurendag in het Jaarboek van den Bond, zoo dikwijls onderwerpen werden besproken, die voor publicatie in aanmerking kwamen.

Deze vier hoofdpunten vatte de commissie samen in een circulaire, welke November 1925 werd gezonden aan museumdirecteuren en vakgeleerden, teneinde bij genoegzame instemming een algemeene bijeenkomst te houden, waarin tot oprichting der vereeniging zou kunnen worden besloten. Verzonden werd deze circulaire aan directeuren en hoofden van 's Rijksverzamelingen, en aan hoogleeraren en lectoren in de archaeologie en kunstgeschiedenis. Voor provinciale, gemeentelijke en andere musea, wier bestuursvormen zoozeer uiteenloopen, liet de commissie zich voornamelijk leiden door den bij aanstelling verkregen titel van directeur of conservator.

De vele bewijzen van instemming, die de commissie op hare circulaire mocht ontvangen gaven haar alle aanleiding om tot het bijeenroepen eener algemeene vergadering over te gaan. Zoo kwamen den 27sten Februari in mijn museum de directeuren van zeventien musea bijeen, in welke bijeenkomst de vereeniging werd geconstitueerd. Met de commissie van voorbereiding, waarvan Prof. Byvanck ook in het bijzonder als voorzitter van den Bond aanwezig was, waren tegenwoordig Mr. L. G. N. Bouricius, Dr. H. P. Coster, W. Croockewit, Jkvr. C. Engelen, A. van Erven Dorens, Dr. A. E. van Giffen, Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer, F. A. Hoefler, Dr. H. H. Juynboll, A. O. van Kerkwijk, Mej. I. C. E. Peelen, Mr. W. C. Schuylenburg, Jhr. H. Teding van Berkhout, M. W. Vieweg, W. Voor-

beytel Cannenburg, Prof. W. v. d. Pluym, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Dr. G. van Hoorn. Bericht van verhindering hadden gezonden Dr. H. E. van Gelder en Dr. P. C. Molhuysen, die mede met de heeren J. E. Brom, Dr. J. J. de Gelder en G. D. Gratama, instemming met het doel der vereeniging hadden betuigd.

Met de conclusies der commissie, in hare circulaire gesteld, kon de vergadering zich in hoofdzaak vereenigen. Een gewijzigde formulering kwam tot stand voor de toelating als lid van museumdirecteuren in dier voege, dat alle directeuren van wettige verzamelingen het recht krijgen zich op te geven bij het bestuur als lid der vereeniging, doch het bestuur de toelating afhankelijk kan stellen van den aard van het museum, dat de betrokkene beheert.

Staaude de vergadering werd een bestuur gekozen, dat als volgt werd samengesteld: Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer, voorzitter, Dr. M. A. Evelein, secretaris, A. van Erven Dorens, penningmeester, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Prof. Dr. W. Vogelsang.

De zienswijzen en voorstellen, welke verder ter vergadering werden gedaan en aan den dag traden, werden in handen gesteld van het bestuur, om die nader te bezien en daarmede rekening te houden bij het maken van een ontwerp-reglement. Besloten werd den directeurendag jaarlijks te houden in aansluiting aan de vergaderingen van den Oudheidkundigen Bond, zoowel om practische redenen, alsook om met den Bond uit wien de Directeurendag was voortgekomen, het contact te behouden.

Na dit kort overzicht over het ontstaan der Vereeniging, dat ik u voorlas uit het verslag van onzen secretaris in het Jaarboek van den Oudheidkundigen Bond, wensch ik het een en ander te zeggen, hoe de oprichters en het bestuur zich het doel en de wijze van werken der Vereeniging denken. Het spreekt vanzelf, dat in het stadium waarin de Vereeniging op dit oogenblik verkeert, al hetgeen ik te zeggen heb, slechts als voorloopige mededeeling moet worden beschouwd, min of meer als een reeks van aanduidingen van mogelijkheden. Vanzelf zal in den loop der dingen hierin veel worden gewijzigd. Allerlei punten zullen komen te vervallen en nieuwe zullen zich komen voordoen. Het is daarom dat ik dan ook

wil volstaan met zulke vage aanduidingen, want het veld van werkzaamheden is zeer ruim en de mogelijkheden zijn vele. De Vereeniging toch stelt zich ten doel, om door het meer geregeld in contact brengen van de museumleiders deze over en weer in staat te stellen, met elkander van gedachten te wisselen over de moeilijkheden, welke zich bij hun werk voordoen. Zoo uiteenlopend van aard als deze moeilijkheden zijn, zoo uiteenlopend is ook het doel der Vereeniging. Bovendien nog wensch het Bestuur een soort van bemiddelaar te zijn tusschen degenen, die antwoord op vragen zoeken, en degenen, die dat antwoord zullen kunnen geven; niet zelf optreden als de alwetende hoogepriester, maar als de makelaar, die de verschillende personen tot elkander brengt.

Nu vraagt U mij natuurlijk eenige voorbeelden van hetgeen het Bestuur onder deze moeilijkheden verstaat. Vòòr ik tot de beantwoording van deze vraag overga, wensch ik hier eerst met den meesten nadruk te zeggen datgene, waarmede de Vereeniging zich niet zal bemoeien. Dit zijn kwesties van internen aard. De Vereeniging zal zich niet bemoeien met de leiding in het museum, eventueele kwesties dus tusschen commissies en leiders, kwesties tusschen leiders en ondergeschikten, kwesties van het wetenschappelijk beheer. In al deze dingen moeten de musea zelfstandig blijven. Met de meeste beslistheid wijst het Bestuur af elke bemoeiing over het hoofd heen van de verantwoordelijke leiders. Wij wenschen in geenerlei opzicht op te treden als een censoren-college. Ik herhaal dit, omdat het mij bekend is, dat verschillende museumleiders de vrees hebben gekoesterd, dat deze Vereeniging wel tot dergelijke bemoeiingen zou leiden.

Wat zal de Vereeniging dan wel doen? Allereerst bevorderen, dat de musea en het museumwezen tot grooter bloei worden gebracht. Zij stelt zich dus voor steun te verleen aan musea, wanneer zij medewerking behoeven van Rijk, Provincie en Gemeente. De gewenschtheid hiervan zal ik wel niet nader behoeven uiteen te zetten; evenmin dat een actie in die richting met meer kracht door een vereeniging, dan door een

enkeling kan worden gevoerd. De ontwikkeling der laatste jaren in ons vaderland bewijst met afdoende duidelijkheid de juistheid van deze stelling. Dit punt betreft één gedeelte van de niet-wetenschappelijke helft van de werkzaamheden der Vereeniging.

Een ander gedeelte van deze groep van werkzaamheden betreft de vele vraagstukken, waarvan het groote belang in de laatste jaren steeds duidelijker is geworden. Ik heb hier het oog op de opstelling der voorwerpen. (Deze vraag behoort tot een groep andere, welke bij uitstrek geschikt moeten worden geacht voor behandeling op eene vergadering). Terwijl men vroeger meende, dat met het neerleggen van voorwerpen, liefst in historische volgorde, de taak voor den directeur was afgeloopen, weten wij nu allen, dat juist dit neerleggen een der meest gecompliceerde en moeilijke deelen van onze werkzaamheden betreft. Zal men werkelijk in ieder geval aan een historische volgorde vasthouden? Zal men dit historisch of volgens ander principe het geheele museum door blijven volhouden? Hoe zal men zijn kasten maken, van hout, metaal, wat voorbekleding, welke verlichting? Zoo doen zich tientallen van vragen voor, waarvan de beantwoording helaas in vele opzichten afhankelijk is van de ter beschikking staande geldmiddelen. Toch kan zelfs bij zeer beperkte financiële hulpmiddelen de vindingrijkheid van den directeur verrassend gunstige resultaten teweegbrengen. Voorbeelden hiervoor zou ik gemakkelijk kunnen noemen, doch ik wensch die om begrijpelijke redenen achterwege te laten.

Onze Vereeniging wil nu de gelegenheid geven, dat iedere directeur, die voor een dergelijke moeilijkheid staat, door middel van het geregeld contact met zijne collega's van deze kan vernemen, hoe zij zich door soortgelijke kwesties heengeslagen hebben. Ook wil het Bestuur desgewenscht zulke vragen overbrengen aan degenen, van wie het aanneemt, dat zij van raad kunnen en willen dienen. Ik herhaal weer, dat ieder vrij moet blijven, om een dergelijken raad te geven, zoowel als dien op te volgen. Wat wij willen, is slechts de mogelijkheid geven, dat zulke vragen kunnen worden gesteld en antwoorden kunnen worden gegeven.

Volgens mijne meening concentreert zich het vak van den museumleider feitelijk rondom dit

opstellen. Een kundig beoordeelaar zal er uit zien, welke theorieën op wetenschappelijk gebied de leider aanhangt, in hoeverre hij dus „bij” is, of hij in staat is, dit inzicht in de kunst van vroeger of heden, dat hij verkregen heeft, aan den beschouwer duidelijk te maken, of hij dus in staat is de belangrijke stukken naar voren te halen, of hij gevoelt, welke stukken in den geest van onzen tijd belangrijk worden gevonden en welke niet, en of hij in staat is, zich zoodanig in den geest van den kunstenaar of den vroegeren tijd te verdiepen, dat hij door zijn wijze van opstellen den beschouwer niet alleen een historisch inzicht geeft, maar ook een artistiek meevoelen bij hem kan opwekken.

Is dus het opstellen het gevolg van een bepaald wetenschappelijk inzicht, dan ligt het voor de hand, dat een museumleider het op prijs stelt, zijn inzicht te toetsen aan dat van anderen, die hij daartoe competent acht. Juist daarvoor is eene vereeniging als de onze bij uitstrek geschikt. Hoe dikwijls zal het niet gebeuren, dat men gaarne zou willen weten, hoe de een of andere collega over de dateering of de bestemming van een of ander voorwerp denkt. Onze vereeniging stelt zich ten doel, de basis te scheppen, waarop een dergelijke uitwisseling van vragen en antwoorden zal mogelijk zijn.

Niet alleen deze vraag is voor den leider van zooveel gewicht. Het spook van de vervalsching bedreigt elken verzamelaar. Slechts hij die alleen prullen bezit, is nooit slachtoffer geworden van dit gevaar. Ik durf dit met zooveel nadruk zeggen, omdat mij de meest competente autoriteiten het reeds hebben verzekerd, en het is dikwijls ook slechts valsche schaamte, welke menigeen weerhoudt, toe te geven, dat hetgeen ik zeide, juist is. Wanneer wij ons nu eene Vereeniging denken, zooals wij hier bezig zijn op te bouwen, dan bestaat zij uit personen, die toch allen, de een meer, de ander minder, weten hoe groot dit gevaar is en die dus ook over de mogelijkheid van slachtoffer te worden een zachter oordeel behooren te vellen dan de buitenstaander. Ik zeg met opzet „behooren”, omdat ik gevallen heb leeren kennen, waarbij de persoonlijke animositeit tusschen verschillende collega's een soort van voldoening bij den niet getroffen over het ongeluk van den ander teweegbracht. Opzettelijk wil ik nu van deze plaats uit een beroep doen op

een juist gevoelen van collegialiteit. Daar wij allen weten, hoe groot dit gevaar is, behooren wij het op prijs te stellen, wanneer iemand, die de dupe geworden is van den een of anderen truc, eerlijk erkent, dat hij dit geworden is en waardoor. Een goed museumdirecteur moet niet alleen echte voorwerpen, maar ook falsificaties bestudeeren. Alleen dan kan hij zich wapenen, want slechts hij is een goed museumdirecteur, die tenslotte door zijn na jarenlange studie ontwikkeld stijlgevoel de beslissing weet te treffen. Een aangeleerde uit boeken geputte kennis alleen, is nooit voldoende. Juist daarom is een contact, een wisseling dus van de gevoelens onder competente collega's, een middel, de eigen meening te toetsen en zodoende tot een zuiver resultaat te geraken.

Ik zeide, dat volgens mijn zienswijze de werkzaamheden van den museumdirecteur zich als het ware concentreeren rondom het opstellen. Ik noemde daarvoor het historisch inzicht, de kennis van echt en vals. Maar het vraagstuk van het opstellen sluit ook in zich dat van het conserveeren. Hoe te conserveeren? Ik heb bij de behandeling van dit vraagstuk niet zoozeer het oog op de leiders van een groot schilderijmuseum b.v., die allicht de noodige hulpkrachten te hunner beschikking hebben om als vraagbaak te dienen wanneer hun eigen kennis en ervaring te kort schieten, maar op die van musea, welke, zooals de vele kleinere in ons land, voorwerpen van den meest uiteenlopenden aard bevatten. Natuurlijk verkrijgt men ervaring, maar toch zal men bij een contact met collega's dikwijls genoeg bespeuren, dat er nieuwe vondsten zijn gedaan om het een of ander materiaal te beschermen tegen de inwerking van de atmosfeer, dat er nieuwe hulpmiddelen zijn van schoonmaken, welke minder gevaar opleveren dan de tot nu toe gekende, en zoo meer. Op dit gebied ligt o.i. een zeer vruchtbaar terrein van werkzaamheden. Wij stellen ons voor, dat de directeur van een of ander klein museum zich tot het Bestuur zal wenden en dat dit onder de leden uitziet naar dengene, van wien het aanneemt, dat hij in dit geval van raad kan dienen.

Enkele punten heb ik nog niet genoemd, die eveneens belangrijk moeten worden geacht. Daar is b.v. het vraagstuk van de verlichting. Er zijn tijden geweest, dat men het gewone vlakke bovenlicht voor alleen-zaligmakend verklaarde,

met voor enkele schilderijen zijlicht, min of meer van boven invallende. Tegenwoordig zoekt men naar andere oplossingen. Leerrijk zijn op dat gebied de vele besprekingen geweest in de Commissie van Voorbereiding voor het nieuwe Haagsche Museum. Ook in dit geval kan de een veel leeren uit de ervaringen van den ander en ook daar is een toetsen van elkanders inzicht ten zeerste vruchtbaar. Wie had b.v. gedacht, dat het prachtige ruitportret van Tulp bij Prof. Six zoo goed verlicht zou worden, wanneer het op een dergelijke, ternauwernood verlichte binnenplaats zou worden geplaatst?

Ik noem nog het probleem van de bewaking. Ook daar zijn allerlei oplossingen mogelijk en kan men moeilijk een algemeen regel stellen. De aard van het gebouw, die van de verschillende voorwerpen, of zij groot zijn of klein, of zij gemakkelijk verkoopbaar zijn of niet, speelt daarbij ook een groote rol.

Ik zou nog meerdere punten kunnen opnoemen, doch ik wil niet te lang Uwe aandacht in beslag nemen en tenslotte alleen nog even het restaureeren vermelden.

Mag men restaureeren, ja, neen, of in bepaalde gevallen, en zoo ja, hoe? Met een eenvoudig kort antwoord komt men er niet. Velen van U zullen zich nog de beroemde geschiedenis herinneren van het restaureeren der twee ridderfiguren van Dürer in de Pinakothek te München en van het beroemde portret van Rubens' vrouw aldaar. In beide gevallen leidde het restaureeren tot het verwijderen van latere overschilderingen, waardoor vanouds vertrouwde werken een geheel nieuw aspect kregen, zoodat verscheidenen hunne meening omtrent de kunst der scheppende meesters hebben meenen te moeten wijzigen. Dit betreft nog maar de gevolgen van oordeelkundige reiniging, maar hoezeer in het algemeen restauratie, d.w.z. het maken van nieuw bij oud, te veroordeelen is, er zijn gevallen, waarin men het wel verdedigen kan, waarin het zelfs aanbeveling verdient. Bij uit vormen vervaardigde voorwerpen b.v. (ik heb hier het oog op reliefvazen of antieke terracotta's van mindere kwaliteit) kan men door combineeren van fragmenten dikwijls een stuk completeeren. Voorwaarde hiertoe blijft natuurlijk, dat de restauratie altijd duidelijk zichtbaar blijft en gemakkelijk kan worden verwijderd,

wanneer nieuwe inzichten tot verandering nopen.

U ziet dat er heel wat punten zijn, waar de werkzaamheden van eene vereeniging als de onze goede vruchten kan dragen. Daartoe moet echter algemeen de overtuiging heerschen, dat hier niet eene vereeniging ontstaat, welke ten doel heeft, zich te bemoeien met de werkzaamheden van de museumleiders, hen als het ware te bevoogden, op hun vingers te kijken of hoe

men het ook noemen wil, maar dat hier eene vereeniging is gesticht, welke op een basis van collegiale samenwerking tracht te bereiken, dat het museumwezen in Nederland tot grooteren bloei wordt gebracht, dat door onderlinge samenwerking de taak van den museumleider wordt vergemakkelijkt en veraangenaamd en tenslotte de prestaties op een zoo hoog mogelijk peil worden gebracht.

FRIESCH ZILVER.

De tentoonstelling van Friesch zilver, die van 15 Augustus tot 15 September 1927 door het Friesch Genootschap van Geschied- Oudheid- en Taalkunde ter eere van zijn honderdjarig bestaan in het Friesch Museum te Leeuwarden is gehouden, heeft een vrij volledig overzicht gegeven van dit oude kunsthandwerk.

Ter voorlichting voor de bezoekers van deze tentoonstelling heb ik in het Jubileumnummer van de Vrije Fries, Deel XXVIII. afl. 3, uitgegeven vóór de opening daarvan een — ook afzonderlijk verschenen en aan het Friesch Museum verkrijgbare — „GESCHIEDENIS VAN HET GOUD- EN ZILVERSMIDSBEDRIJF IN FRIESLAND” geplaatst en in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 20 Augustus 1927 in een feuilleton een overzicht gegeven van de in de verschillende vitrines tentoongestelde kunstschaten. Het springt in het oog, dat deze beide vóór de tentoonstelling geschreven studies in sommige opzichten door de bestudeering van de daar aanwezige zilverwerken op bepaalde punten aanvulling en verbetering eischen.

Dit laatste geldt hoofdzakelijk voor het tweede gedeelte van bovenbedoelde geschiedenis van het Friesche Zilver, waarin een overzicht is gegeven van het werk der gouden zilvermeden voorzoover vóór de tentoonstelling bekend. Deze studie, waarin ook is opgenomen een reproductie der meestertekens van de Leeuwarder Goud- en Zilvermeden en van de namen van meesters en leerlingen aldaar en in de steden Bolsward, Sneek en Dokkum, zal echter vooral haar belang behouden doordat daarin zooveel mogelijk zijn verzameld en verwerkt de in de archieven en gedrukte bronnen aanwezige gegevens hiervoor. Dat echter ook dit gedeelte nog wel voor aanvulling vatbaar is, bleek mij uit een welwillende opmerking, van den heer E. Voet Jr., die er mijne aandacht op vestigde, dat ook van het Harlinger zilversmidsgilde nog archivalische gegevens bewaard gebleven zijn.

Bovendien heb ik in een, eveneens bij de opening van de tentoonstelling verschenen kleine studie over de „JAARLETTERS en STEDELIJKE KEUREN VAN HET FRIESCHE ZILVER 1610—1798 en MEESTERTEEKENS VAN DE LEEUWARDER ZILVERSMEDEN 1597—1854” zooveel mogelijk, de bij het opstellen van den Catalogus gebleken gegevens daaromtrent vastgelegd. Ook daarin heb ik er reeds op gewezen, dat de toeschrijving der verschillende jaarletters van de jaren 1744 en volgende voorloopig min of meer dubieus bleef, een opmerking, die ook door den Heer Voet speciaal ten opzichte van het 8e alfabet der Friesche jaarletters werd bevestigd.

Het artikel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant, waarin in den vorm van een wandeling langs de vitrines een overzicht van het tentoongestelde werd gegeven, heeft bovendien ook hierdoor eenige blijvende waarde, omdat daarin een opsomming wordt gegeven van de, aan deze voorafgaande vroegere zilvertentoonstellingen en van de litteratuur over dit onderwerp. Daar een artikel in een dagblad echter later moeilijk is na te slaan en ik de opgaaf op verschillende punten kan aanvullen, zal ik dat onderwerp ook hier

nog eens behandelen. Wat de wetenschappelijke resultaten betreft, die de tentoonstelling zelf heeft opgeleverd, deze zijn in de eerste plaats zooveel mogelijk vastgelegd in den Catalogus, die in navolging van die van vroegere tentoonstellingen de voorwerpen groeps-gewijze en in chronologische volgorde beschrijft. Deze Catalogus is tot een boekje van 155 bladzijden uitgedijd, speciaal doordat van het avondmaalszilver, de knottekistjes, enz.

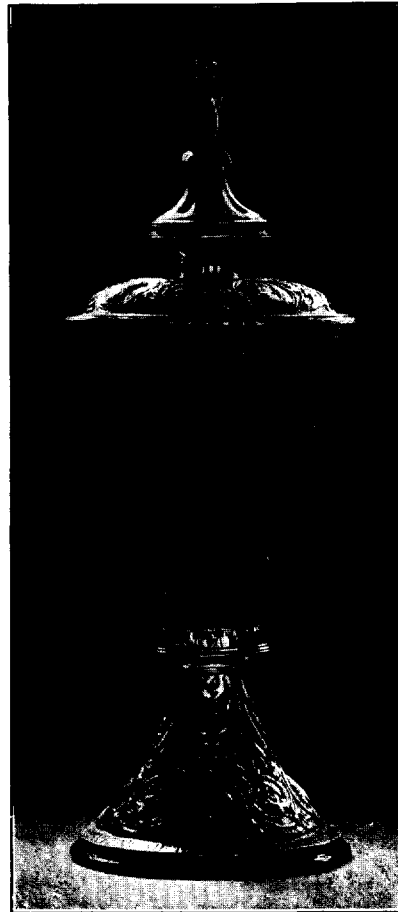
alle opschriften zijn overgenomen en van deze en andere zilveren voorwerpen tevens de heraldische en genealogische gegevens deskundig beschreven zijn. Verder is van ieder nummer in den catalogus zooveel mogelijk de gewestelijke en stedelijke keur, de jaar-letter en het meesterteeken vermeld en is aangegeven wanneer er een of ander bijzonder kenteeken aan deze keuren en teekens kon worden waargenomen.

Mede doordat het avondmaalszilver van zes en zestig Friesche Protestantsche gemeenten en het kerkzilver van een achttal Katholieke kerken in Friesland uitvoerig in den Catalogus is omschreven, is dit boekje voor hen, die dit onderwerp later willen bestudeeren van blijvende waarde.

Doordat de eerste druk hiervan reeds tijdens de tentoonstelling uitverkocht geraakte, is een tweede druk verschenen waarvan nog exemplaren aan het Friesche Museum verkrijgbaar zijn.

Bovendien is aangelegd een archief, bestaande uit: a. fotografieën van de belangrijkste ter tentoonstelling aanwezige zilverwerken, welke verzameling verscheidene honderden voorwerpen (waaronder bijvoorbeeld nagenoeg het geheele tentoongestelde avondmaalszilver) omvat en b. wasafdrukken van alle keuren en teekens voorkomende op de tentoongestelde Friesche zilverwerken.

Dit archief wordt in het Friesch Museum bewaard en is aldaar ter beschikking van hen, die dit onderwerp wenschen te bestudeeren.

Afb. 1. Botnia beker (Cat. no. 7)
2e kwart 16e eeuw.

merken-afdrukken en andere gegevens worden verstrekt. Naast vele bekende Nederlandsche hebben ook eenige der vooraanstaande zilverkenners uit Engeland de tentoonstelling bestudeerd, terwijl het Groot-Friesch Congres, dat op 1 en 2 September j.l. te Leeuwarden is gehouden verscheidenen Museum-Directeuren en anderen kunsthistorici uit Oost- en Noord-Friesland in de gelegenheid gesteld heeft vergelijkingsmateriaal voor hun eigen landstreek op deze tentoonstelling te verzamelen. Voor een binnenkort aldaar verschijnende

studie over dit onderwerp heeft zeer zeker de tentoonstelling te Leeuwarden zeer gewenscht studie-materiaal opgeleverd.

In de tweede helft van de 19e eeuw is met de in de verschillende hoofdsteden gehouden wereldtentoonstellingen, later gevolgd door Nationale kunstnijverheidstentoonstellingen met een algemeen of een meer beperkt onderwerp, de studie van het oude kunsthandwerk ten zeerste bevorderd en de lust tot de studie daarvan aangewakkerd.

Ook voor het Nederlandsche goud- en zilversmidsbedrijf in het algemeen en voor het Friesche in het bijzonder geldt deze algemeene regel. Deze tentoonstellingen gaven tevens aanleiding, dat de litteratuur over het kunsthandwerk verrijkt werd.

De eerste tentoonstelling in deze richting was de Historische tentoonstelling in 1877 door het Friesch Genootschap ter eere van zijn vijftig-jarig Jubileum in het toenmalige Paleis des Konings te Leeuwarden gehouden.

De catalogus van deze tentoonstelling is nog steeds een rijke bron, waarin vele nu nog bekende, doch ook vele thans in onbekende verzamelingen afgedwaalde Friesche zilverwerken zijn op te sporen.

Doordat echter toen nog geen aandacht werd geschonken aan de op het zilver voorkomende keuren voldoet deze catalogus niet meer aan de eischen van onzen tijd.

De eerste speciale tentoonstelling op dit gebied was die van „Kunstvoorwerpen in vroegere eeuwen uit edele metalen vervaardigd” in 1880 door de Maatschappij *Arti et Amicitiae* te Amsterdam gehouden. De uitstekende Catalogus, die daarvan door de heeren Mr. A. de Vries Az., Mr. N. de Roever Az. en Ed. Colinet werd opgesteld, is het model geworden waarnaar alle latere bewerkt zijn. Door de uitvoerige en nauwkeurige omschrijving van de tentoongestelde voorwerpen kunnen deze bij later voorkomen steeds herkend worden, terwijl hierin tevens de gewestelijke en stedelijke keuren, de jaarletters en de meestertekens, voorzoover die bekend waren, zijn aangegeven.

Voor het Friesche zilver afkomstig van Leeuwarder Meesters was dit speciaal mogelijk gemaakt doordat op initiatief van Victor de Stuers in deel II van het door Fr. D. O. Obreen uitgegeven Archief van Nederlandsche kunstgeschiedenis (1879—80) een reproductie was gegeven van de meestertekens van 1597 tot 1854 voorkomende op het gildebord der Leeuwarder zilversmeden.

In 1900 werd daarna in het Friesch Museum een tentoonstelling van „Antieke

Afb. 2. Serpentinsteenen bierpul met zilver montuur van den Leeuwarder Mr. Willem Olthof 1647 (cat. no. 23).

goud- en zilversmidswerken" gehouden. Ook de hiervan door Mr. P. C. J. A. Boeles en S. Wigtersma Hz. opgestelde Catalogus bevat vele gegevens voor dengeen, die dit onderwerp bestudeert. Speciaal is hierin van belang de beschrijving van de buitengewoon interessante gouden en zilveren lijfsieraden, die bij de afgraving der Friesche Terpen te voorschijn zijn gekomen en die dezer dagen opnieuw in het cultuurverband van hun tijd door Mr. Boeles zijn behandeld in zijn boek „Friesland tot de elfde eeuw, zijn oudste beschaving en geschiedenis", uitgegeven bij de herdenking van het honderdjarig bestaan van het Friesche Genootschap.

Afb. 3. Huwelijksbeker van den Staverenschen
Mr. S. I. 1687 (cat. no. 63).

Bovendien heeft de heer Wigtersma in dezen Catalogus de deskundige beschrijving gegeven van een belangrijke groep penningen, afkomstig uit de verzamelingen van het Friesch Genootschap en van hem zelf.

Ook in den Catalogus van de in 1901 te Utrecht door de „Vereeniging voor de Kunst" gehouden keuze-tentoonstelling van antiek Nederlandsch goud- en zilverwerk komen vele Friesche stukken voor.

Kort daarna verscheen de Catalogus van het Goud- en zilverwerk in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, van een voorrede voorzien en bewerkt door Dr. A. Pit en gaf deze ook zijn in folio-formaat uitgegeven rijk geïllustreerd plaatwerk over dit onderwerp in het licht.

In 1903 gaf vervolgens de heer E. Voet Jr. te Bloemendaal een lijst van namen van de Haarlemsche goud- en zilversmeden in 1912 gevolgd door zijn boek over „De Merken van Amsterdamse goud- en zilversmeden". Vooral dit

laatste werk heeft de studie van het zilver en speciaal het onderzoek naar de daarop voorkomende keuren en teekens in geheel nieuwe wetenschappelijke banen geleid.

Moge het samenvattende werk „DER GOLDSCHMIEDE-MERKZEICHEN" van Dr. Marc Rosenberg, waarvan de derde druk dezer dagen nieuw verschenen is, als lexikon van dit onderwerp zeer groote verdiensten hebben, voor de speciale studie van een enkele Nederlandsche provincie of stad is het natuurlijk veel te onvolledig. Voor deze studie is het noodzakelijk, dat dergelijke beschrijvingen van de merken als de heer Voet voor Amsterdam heeft gegeven ook voor de andere Nederlandsche steden worden samengesteld. Het bleek mij, dat voor Haarlem, 's-Gravenhage, Delft, Rotterdam, Middelburg, Groningen

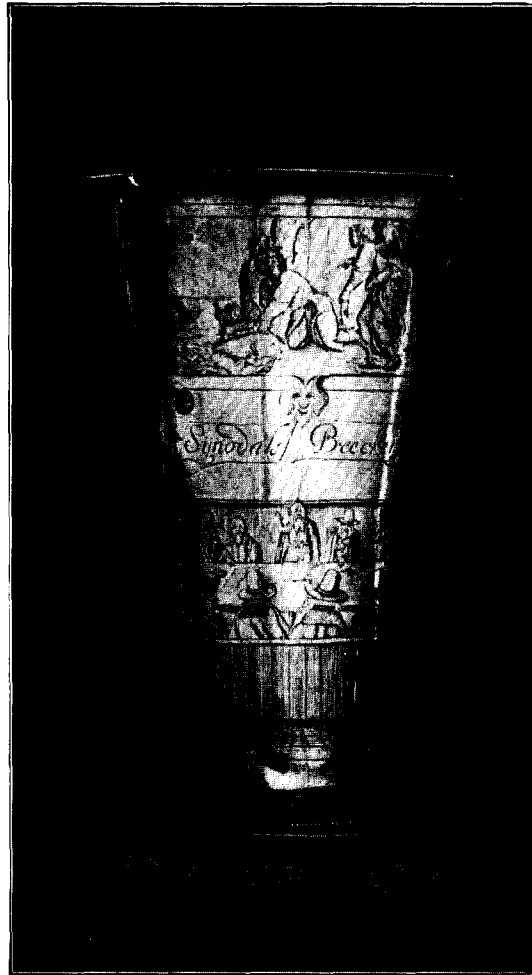
en mogelijk andere Nederlandsche steden reeds veel materiaal verzameld of in bewerking is. Voor de Friesche steden is thans ook veel materiaal aanwezig in het Friesch Museum. Zal echter het overzicht volledig zijn dan mogen voorzeker steden als Breda, Dordrecht, Enkhuizen, Gouda, Hoorn, 's-Hertogenbosch, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Vlissingen, Zierikzee, Zwolle, en vóoral ook Utrecht niet achterwege blijven.

Ondertusschen waren ook in het Zuiden van het land belangrijke tentoonstellingen georganiseerd. In de eerste plaats die van oud goud- en zilverwerk te Middelburg gehouden in 1906 en waarvan de catalogus, bewerkt door den heer J. A. Frederiks, voor iederen zilverliefhebber speciaal van het Zeeuwsche zilver nog van belang is.

Voor Middelburg, de voorpost, waarlangs de kunstnijveren uit de Zuidelijke Nederlanden hun grooten invloed op de Noordelijke Nederlanden in het 3e kwart der 16e eeuw begonnen uit te oefenen, werd deze kennis aangevuld door een doorwrocht artikel in 1914 gepubliceerd door Mej. Marie G. A. de Man onder den bescheiden titel: „Een en ander over het Goud- en Zilversmidsgilde te Middelburg”. Hierin worden, naast vele merkwaardigheden over den technischen kant van het zilversmidsbedrijf, ook de namen van de Middelburgsche Gildebroeders van 1564 tot 1794 benevens een omschrijving van hunne meestertekens van 1714 af gegeven.

De tweede was die van „Oude Kerkelijke kunst in Nederland”, in 1913 te 's-Hertogenbosch gehouden, waarvan een rijk geïllustreerd in folio-formaat uitgegeven gedenkboek de herinnering bewaart. Hierin schreef de heer M. van Notten het aan het goud- en zilverwerk gewijde artikel, dat voor de omschrijving der voorwerpen verwees naar den door Dr. J. Kalf geredigeerden Catalogus. Ofschoon deze afdeeling zeer omvangrijk en belangrijk was, kwamen er toch weinige stukken van Friesche herkomst in voor.

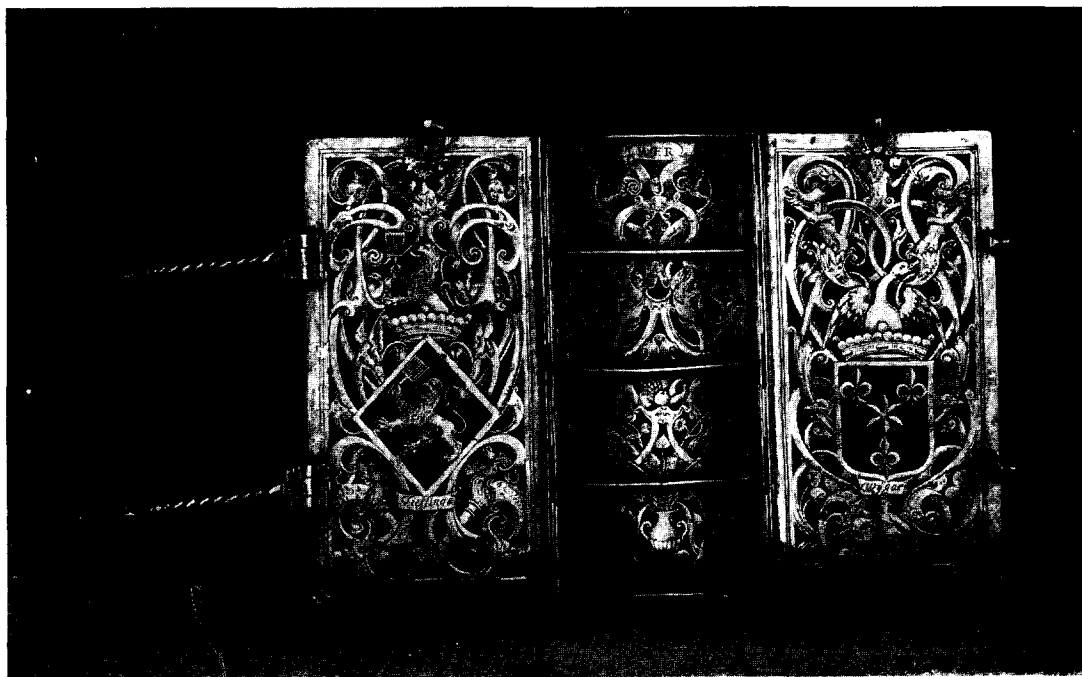
In Mei 1919 werd daarop te Amsterdam de door den Heer Carel J. A. Begeer ge-

Afb. 4. Avondmaalsbeker van den Leeuwarder
Mr. Jan Melchior Oosterveld 1633
(cat. no. 129).

organiseerde „Tentoonstelling van Nederlandsch edelsmeedwerk” gehouden, waaraan wij de door den heer Begeer geschreven „Inleiding tot de Geschiedenis der Nederlandsche edelsmeedkunst” te danken hebben. De schrijver heeft ons daarin tevens een meer gedocumenteerd werk over dit onderwerp beloofd. Het deed mij genoeg van hem te mogen vernemen, dat hij dit plan nog niet had laten varen.

Ten slotte kan de Historische tentoonstelling der Stad Amsterdam, in 1925 aldaar ter eere van het 650-jarig bestaan der stad gehouden, genoemd worden waar een honderdtal met de Amsterdamsche Zilversmidkunst verband houdende voorwerpen tentoongesteld

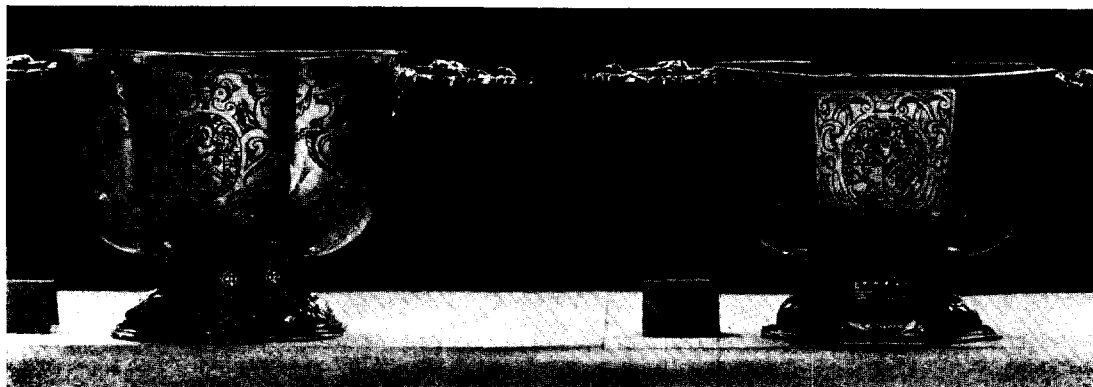
Afb. 5. Boekband van den Leeuwarder Mr. Pieter Johannes Langweer (1623 -1650) (cat. no. 1043).

waren. Hieronder waren ook uit een kunstoogpunt buitengewoon belangrijke stukken. Het is jammer, dat de Catalogus van deze belangrijke en schitterend opgestelde tentoonstelling voor de studie van het zilverwerk van geen blijvende waarde is.

De litteratuur over het Friesche zilverwerk kan verder nog worden aangevuld met eenige studies van Dr. Pit en Mr. Boeles, gepubliceerd in het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, naar aanleiding van de in 1900 te Leeuwarden gehouden tentoonstelling, een artikel van den heer F. Bakkers in de Navorscher van 1911 waarin o.a. voor het eerst op de in het Sneeker gildeboekje voorkomende jaarletters der Friesche Meesters werd gewezen en een studie van Mr. Boeles in 1921 in „Oude Kunst” gepubliceerd en handelende over de Leeuwarder Zilversmidfamilie van der Lely.

Voor de bestudeering van alle Nijverheidskunsten en dus ook voor die van het zilverwerk moet echter ook kennis genomen worden van wat de oude ornament-tekenaars en -graveurs daarvoor ontwierpen.

In mijn geschiedenis van het Goud- en Zilversmidsbedrijf in Friesland heb ik dan ook reeds gewezen op series van oude op het zilversmidsbedrijf betrekking hebbende ornamentprenten afkomstig van de graveurs Jan Theodor de Bry, Hendrik Janssen en den monogrammist P. R. K., alle drie uit het begin van de 17e eeuw, den Dokkumer zilversmid en graveur Jan Folkema en zijne familieleden Anna en R. Jacobs Folkema, in samenwerking met den Franschen graveur T. Le Juge, die hun tot voorbeeld strekte, allen uit

Afb. 6. Kantige Brandewijnskommen, rechts uit Dokkum 1654 (cat. no. 332) links, uit Franeker midden 17e eeuw (cat. no. 335).

het eind van de 17e en het begin van de 18e eeuw en de Fransche graveurs Daniel Marot en Robert de Cotte.

Het spreekt van zelf, dat ook vele andere binnen- en buitenlandsche ornament-graveurs hun invloed op de Friesche en Nederlandsche zilversmeden hebben uitgeoefend. Ik behoef hier enkel maar te wijzen op den grooten invloed in het midden der 16e eeuw uitgeoefend door de ornament-gravures der Vlaamsche renaissance, waarvan Cornelis Floris te Antwerpen het middelpunt vormde en waarvan de uit Leeuwarden geboortige Jan Vredeman de Vries „der grosze Variator und Propagator” werd ¹⁾.

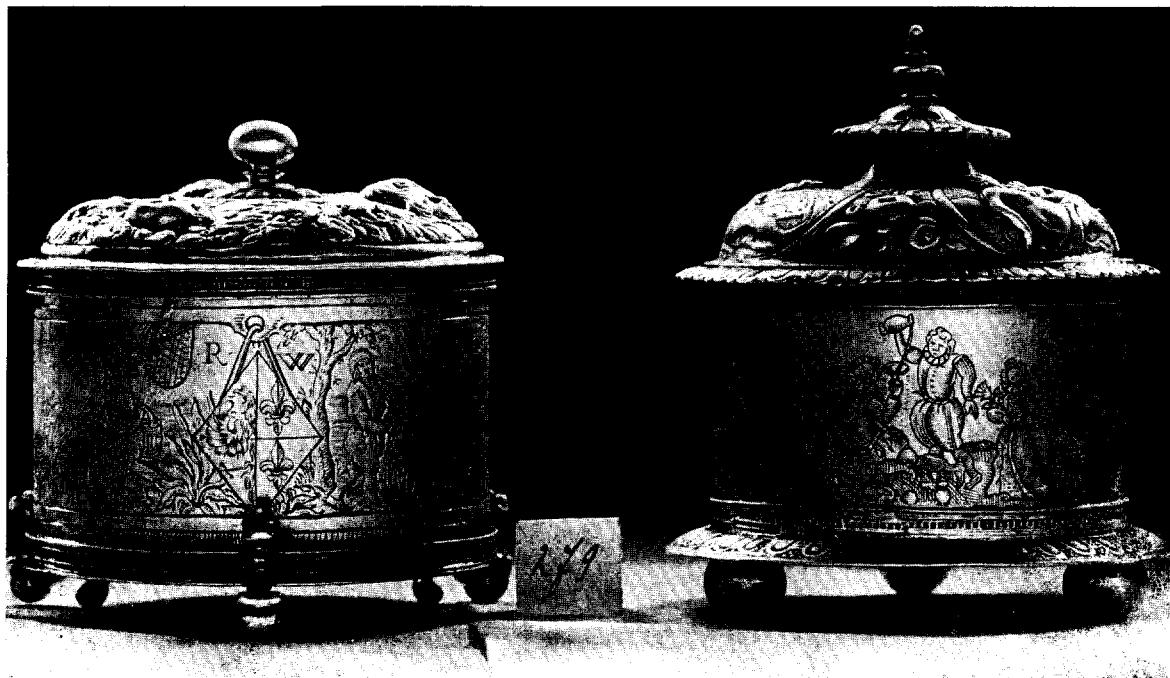
Wie meer namen dezer kunstenaars wil weten, zal het werk van Guilmard „Les maîtres ornémanistes” (1880) of een kleine publicatie van J. A. Frederiks over oude Orna-mentprenten (1894) kunnen naslaan. Ik noem hieruit alleen nog de namen van de orna-mentgraveurs Ger. Groningus uit de 16e eeuw en Adriaan Muntink een Groningsch goudsmid en graveur uit 1610, van wien onder anderen een serie is uitgegeven door Jan Starter (mogelijk

¹⁾ Zie de artikelen van: Pater R. Ligtenberg over: De grafsteenen der XVI. eeuw in Friesland. Vrije Fries deel XXIII — 1915 bl. 197 en Nanne Ottema: De beginperiode van de Friesche Majolica 1926 — bl. 24.

de Friesche dichter en uitgever), omdat deze beide in betrekking staan tot de zilversmidskunst in het Noorden van ons land.

Voor de bestudeering dezer prenten zal men zich moeten wenden tot de prentenkabinetten. De uitgeversfirma Martinus Nijhoff heeft echter onder den titel „Réproduction d'anciennes gravures d'orfèvrerie hollandaise" de werken van een drietal dezer meesters in reproductie uitgegeven n.l. van Adam van Vianen, Balthasar Sylvius en Michel Le Blon.

Ook van buitenlandsche graveurs zijn reproductiewerken uitgegeven, zoo van die

Afb. 7. Trouw- of Knottekistjes, links (no. 278) van Jan Melchiors Oosterveld, 2e kwart. 17e eeuw, rechts (no. 279) onbekend, midden 17e eeuw.

der Vlaamsche renaissance uit de 16e eeuw door Robert Hedicke in zijn werk „Cornelis Floris und die Florisdekoration" (1913), terwijl in de in ons land overgenomen Lodewijk XIV-stijl de barok naar voren komt in het reproductie-werk, getiteld: „Das Ornamentwerk des Daniel Marot" met een voorrede van P. Jessen, door E. Wasmuth te Berlijn in 1892 uitgegeven.

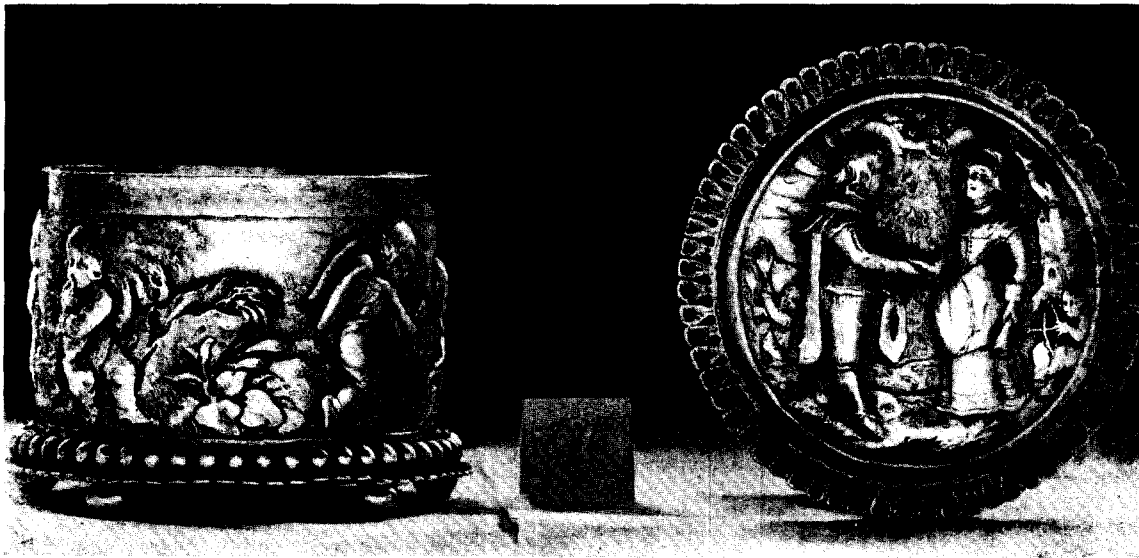
Het opsommen van meerdere reproducties van ornament-teekeningen en gravures, die op de Nederlandsche zilversmidskunst invloed hebben uitgeoefend, zou mij echter te ver voeren.

In het derde gedeelte van deze nabetrachting over de tentoonstelling van Friesch zilver in 1927 gehouden, wil ik door het geven van reproducties eenige der tentoongestelde

voorwerpen naar voren brengen en op eenige algemeene en bijzondere gevolgtrekkingen naar aanleiding van de tentoonstelling wijzen.

Een volledig overzicht te geven van het geheel zou zeker meer ruimte vereischen dan waarover ik hier kan beschikken.

Zooals ik in mijn geschiedenis van het Friesche Zilversmidsbedrijf heb aangetoond, kwamen eerst eenige jaren na de omwenteling van 1580 in Friesland de goud- en zilver-smidsgilden tot volle ontwikkeling. Doordat de zetel van het Centraal bestuur in de 16e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden gevestigd was werden blijkbaar vele voor de ontwikkeling van het gildewezen gegeven overheidsvoorschriften door de van onafhankelijkzin

Afb. 8. Trouw- of Knottestikje (no. 276) 1635 ongemerkt, van Friesche herkomst.

doortrokken bevolking dezer ver af gelegen provincie onvolledig of in het geheel niet opgevolgd. Hierdoor ontbreken de overheidskeuren bestaande in de stedelijke keuren en de door de keurmeesters-Generaal gebruikte jaarletters vóór de 17e eeuw geheel en is Friesch zilver van vóór 1600 ook alleen dan als zoodanig aan te wijzen, wanneer de oude herkomst of bestemming der stukken hiertoe aanleiding geeft.

Bovendien hebben de woelige en onrustige tijden in het derde kwart der 16e eeuw en de streng Calvinistische richting der kerkhervorming een zoo gevoelige vernietiging en verspreiding van het oude particuliere en kerkzilver in de hand gewerkt, dat daarvan zoo goed als niets meer aanwezig of na te speuren is.

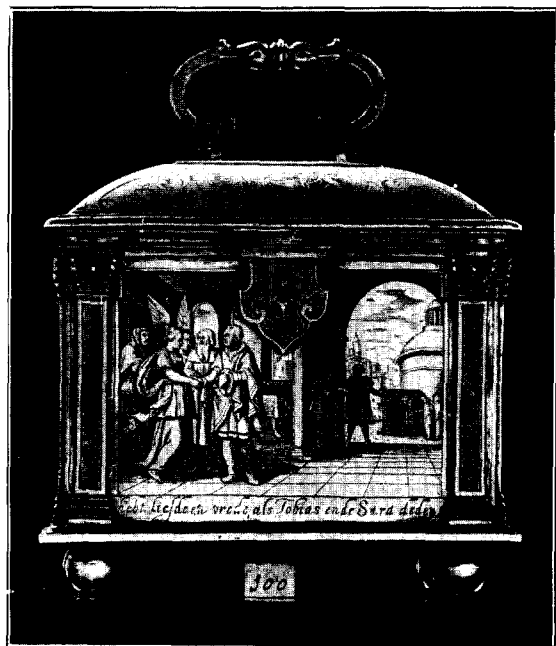
Behalve de uit buffelhoorn bestaande met zilver gemonteerde drinkhoorns afkomstig van geestelijke of ambachtsgilden en kerken; een enkele particuliere en eenige laat 16e eeuwse avondmaalbekers was hiervan niets op de tentoonstelling aanwezig.

Onder de betrekkelijk weinige stukken waren zeker buitengewoon interessante en fraaie als de drinkhoorn van het Sint Antonius-Gilde te Staveren uit 1397 en de gedenkbekeer der Botnias uit het tweede kwart der 16e eeuw. In dit opzicht heeft echter de tentoonstelling geen verrassingen opgeleverd daar vrijwel al deze stukken van vroegere tentoonstellingen reeds bekend waren. De tentoonstelling heeft echter ten volle recht doen wederbaren aan den buitengewoon rijken opbloei van het zilversmidsbedrijf in de grootere en kleinere landstadjes van Friesland in de 17e eeuw. Ongetwijfeld is op dit gebied nog

nooit in één gebouw een zoo groote hoeveelheid en wat meer zegt zooveel van allereerste qualiteit bijeen geweest, als in Augustus en September 1927 in het Friesch Museum. Het doorlezen van den Catalogus alléén kan daarvan geen volledig denkbeeld geven aangezien van de rijke zilverschat, die in het Friesch Museum geregeld te zien is, slechts enkele voorwerpen in de tentoonstellings-vitrines geplaatst waren.

De van den Leeuwarder Zilversmid Hans Christiaens afkomstige sierlijk gedreven schaaltes met figurale voorstellingen, ontleend aan de herscheppingen van Ovidius, leverden het bewijs, dat in de dertigerjaren der 17e eeuw ook te Leeuwarden reeds zelfstandig door zilversmeden werd gewerkt in den stijl der „van Vianens.“

Daar in den Catalogus de bewijzen konden worden geleverd, dat Hans Christiaens de zoon van een Leeuwarder burger was, en hij bij een stadgenootgildebroeder Harmen Dircks (1611— na 1625¹⁾) zijn vak geleerd had, is er geen

Afb. 9. Trouw- of Knottekistje (no. 300), midden 17e eeuw ongemerkt, van Friesche herkomst.

enkele reden om naar een directen buitenlandschen invloed voor het ontstaan dezer kunst te zoeken.

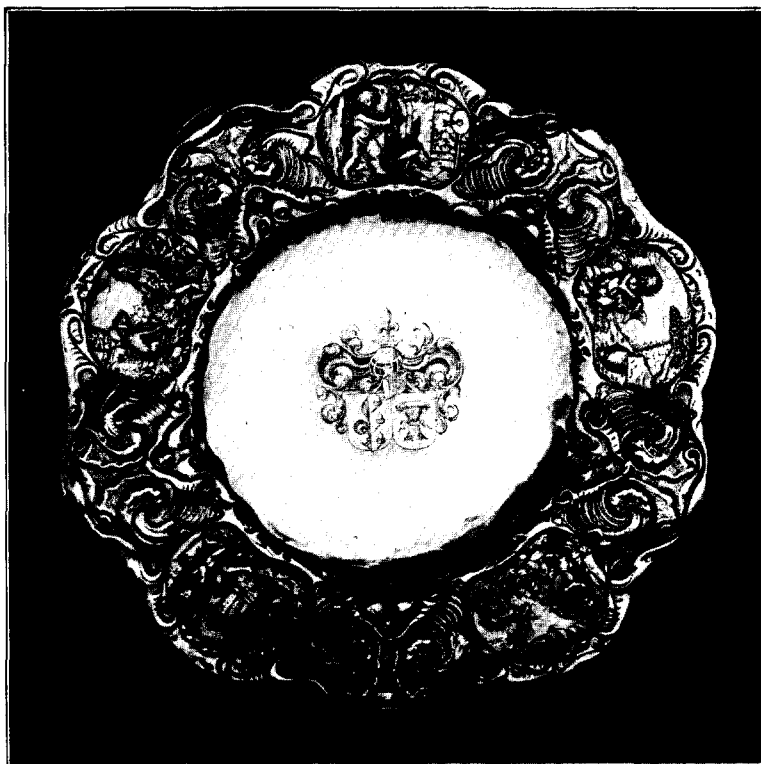
Waarschijnlijk heeft Christiaens, of mogelijk ook reeds zijn leermeester het werk der van Vianens gekend, doch zeker heeft hij, bij het drijven zijner figurale voorstellingen, de plaquettes gevolgd, die daarvoor algemeen door de zilversmeden van zijn tijd werden gebruikt. In de verzameling Clemens in het Kunstinijverheidsmuseum te Keulen vond ik dan ook

¹⁾ De werktijden van de verschillende meesters zijn ontleend aan diverse gegevens als: de toetreding als meester tot het gilde, de jaren waarin zij leerlingen aannamen, het voorkomen van gedateerde werkstukken, vermeldingen in inventarissen e. d. Het is dus in de meeste gevallen waarschijnlijk, dat die werktijden zich tot nà het laatste jaartal hebben uitgestrekt.

de looden plaquette, die tot voorbeeld heeft gediend voor het te Leeuwarden tentoongestelde schaalkje met de voorstelling van Zeus met de koe Io.

Christiaens, wiens werktijd valt van 1623 tot na 1631, stond niet alleen doch had in zijne vaderstad vele tijdgenooten en volgelingen van wie eveneens gedreven schotels, kannen en kandelaars aanwezig waren. Ik behoef slechts de namen te noemen van JARICH GERRITS VAN DER LELY, 1628—na 1651, PIJTER FABER 1660—na 1668, TJEERD JARICHS VAN DER LELY 1661?—na 1684 ARIEN MENSMA 1673—na 1682, JAN KEETEL 1683—na 1707 en ANNIUS SIDERIUS van 1684—na 1688 en zoovoort.

Ook onze kennis van het werk der meest beroemde van de Leeuwarder zilversmidsfamilies, de van der Lely's, waarvan verschillende opeenvolgende geslachten meer dan 125 jaar aanéén 1628—1754 te Leeuwarden als meester-zilversmid gewerkt hebben, is door de tentoonstelling van 1927 niet onbelangrijk verrijkt. In de eerste plaats kon door mij worden hersteld een fout gemaakt in de reproductie van het Leeuwarder Gil-

Afb. 10. Sierschotel (no. 76) van den Leeuwarder Meester Jarich Gerrits van der Lely ze kwart 17e eeuw.

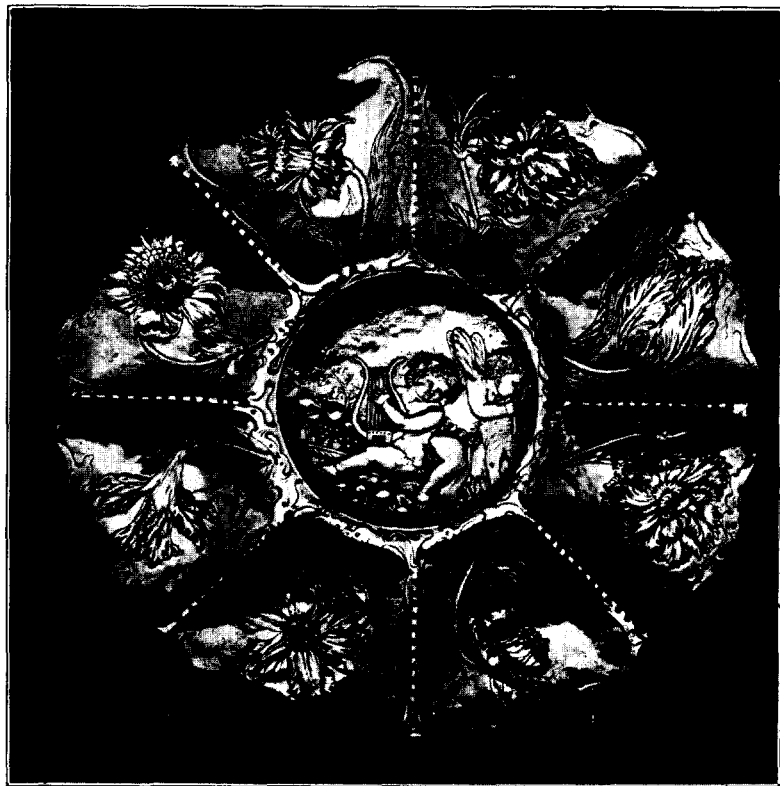
de bord in het archief van Obreen. Hierdoor kon worden bewezen, dat de leermeester van den eersten der van der Lelys OBBE CLASEN 1611—na 1640 was en deze zelf ook reeds een gestyleerde Fransche lelie als meesterteeken voerde.

Van dezen leermeester was een gegraveerde beker (cat. no. 44) ¹⁾ aanwezig terwijl zijn leerling JARICH GERRITS VAN DER LELY, aan wien tot nog toe geen werk was toegeschreven, vertegenwoordigd was door drie stukken te weten: een drinkschaal, z.g.n.

¹⁾ De bij de verschillende besproken voorwerpen gegeven nummers zijn die van den catalogus van de tentoonstelling van Friesch zilver van 1927, waarin de omschrijving der stukken en gegevens omtrent merken, dateering enz. te vinden zijn.

hansje in den kelder (no. 15), een gedreven schotel (no. 76) en een miskelk (no. 84).

Zooals bekend is had Jarich Gerrits twee zoons, die ook als meesters in het Leeuwarder Zilversmidsgilde werden aangenomen, n.l. FREDERIK 1671—na 1705, die ook een Fransche lelie als teeken voerde en TJEERD 1661 of 1662—na 1684, wiens meesterteekeken op het gildebord gevormd wordt door eenige onbegrijpelijke rococo-achtige krullen. De

Afb. 11. Avondmaalsschotel (no. 215) van den Bolswardschen Mr. Claes Baerdts 1660.

heer E. Voet Jr. meent door zijn merkenstudie den Leeuwarder meester, die als teeken een beker gebruikte, met Tjeerd te kunnen identificeren. Anderen meenen op stijlcritische gronden en op grond van de feiten, dat op enkele stukken van dezen meester de jaarletter K voor 1661 voorkomt, terwijl het jaar van toetreding als meester zooals dat op het gildebord voorkomt een volgend jaar n.l. 1662 is, aan bovenomschreven identificering te moeten twijfelen. Ofschoon er op de tentoonstelling twee bierpullen van onzen meester waren, die met de bedoelde jaarletter K gemerkt zijn (nos. 30 en 31) heeft deze

tentoonstelling geen definitieve oplossing van deze voor de geschiedenis van het Friesche zilver-smidsbedrijf zoo belangrijke quaestie gebracht.

De heer Voet toch kan zich beroepen op het feit, dat het gildejaar en het kalenderjaar niet geheel overeenstemmen en op een mogelijke vergissing op het overgeschilderde gildebord.

Buiten de beide genoemde werken was op de tentoonstelling van dezen meester nog aanwezig een gedreven schotel (no. 78) en een gedreven kandelaar (no. 610), terwijl onder het in het Friesch Museum opgestelde Popta-zilver een gedreven kan en twee dito schotels eveneens zijn merk dragen.

Een buitengewone rijkdom van stukken van Johannes van der Lely 1695—na 1731,

den zoon van den voormelden Frederik, het derde geslacht van deze groote meesters-familie der Leeuwarder zilversmidskunst, was op de tentoonstelling aanwezig. Naast enkele stukken Katholiek Kerkzilver, als een reliekhouder (no. 95), een hostiedoos (no. 105) en een plaquette (no. 110) werd zijn teeken „een Fransche lelie, waarboven een kroon met parelrand” nog aangetroffen op drie ovale brandewijnskommen (nos. 358, 359 en 370), een theeketeltje (no. 753), drie trekpotten (nos. 766, 767, 769), een theebusje (no. 796), een roomlepel (no. 827) en twee zoutvaatjes (no. 910). Al deze voorwerpen waren versierd in Lodewijk XIV stijl (Daniel Marot). Bovendien waren er nog van hem een lepel (no. 430) en een stuk speelgoed.

Bij vergelijking van de op de verschillende stukken voorkomende jaarletters met de afwijkende kenmerken van de achtereenvolgende stempels gebruikt voor de stedelijke keur van Leeuwarden (waarbij vooral van belang is, dat het stempel, dat van 1696/7 tot 1718 werd gebruikt, gespleten was), bleek, dat het oudste stempel door Johannes van der Lely voor zijn meesterteeiken gebruikt en dat voorkwam op de nos. 358 en 359, afwijkend was van zijn gewone teeken, zooals dat op alle andere stukken gevonden werd. Hieruit bleek tevens dat de stijl-ontwikkeling, die ik in navolging van den heer Begeer op zijn werk meende te kunnen waarnemen en die ik in mijne geschiedenis van het Friesche zilversmidbedrijf ontwikkeld heb, niet in alle opzichten houdbaar is, daar ze op onjuiste dateeringen is opgebouwd.

Op de tentoonstelling kwam zeer duidelijk uit, dat in het begin van de 18e eeuw verscheidene tijdgenooten van Johannes in zijn stijl werkten en zeer verdienstelijk werk leverden. Ik noem o.a. de Leeuwarder meesters JACOBUS JONGSMA 1707—1726, ANDELE ANDELES 1709—1754, BERNARDUS NIJNBUUR 1710—1726?, ATE SCHEVERSTEIN 1719—na 1736, GOSSE HISBORDA 1712—na 1716, PIETER HALIUS 1729—na 1733 enzovoort.

Blijkbaar trad echter spoedig daarna verval in. Het werk van het gros der meesters na omstreeks 1730 kon over het algemeen lang niet meer de vergelijking met dat van hun voorgangers doorstaan.

Zelfs de laatste der van der Lely's n.l. GABIJNUS 1731—1754 ontkwam hieraan niet. Hij is een zoon en waarschijnlijk ook leerling van Johannes. Hij werkte in den stijl van zijn vader doch zijn ornament is zwaarder en meer overladen. Van hem was echter slechts weinig werk op de tentoonstelling aanwezig o.a. een taschbeugel (no. 51), een lodderein-doojsje (no. 477) en waarschijnlijk een roomlepel (no. 828). Het Friesch museum bezit bovendien van hem een fraai gedreven en gegraveerde tabaksdoos.

Het oordeel, dat de zilversmidskunst in de 18e eeuw meer en meer in verval geraakte moge over het algemeen waar zijn, er waren gelukkig toch nog wel meesters, die goed werk leverden. Het olie- en azijnstel (no. 897) van WIJBE DOMINICUS (1744—1789); het theeketeltje in Lod. XIV stijl (no. 761) van JACOB BOLTJE 1760; de bouilloir (no. 720) in Lod. XV stijl van PIETER MEETER (1766—1798?) en de broodmand (no. 894) in Lod. XVI stijl van J. DE WAL (1771) waren werken, die het Leeuwarder zilversmidsgilde alle eer aandeden.

Kan voor Leeuwarden worden aangenomen, dat het feit, dat de provinciale hoofdstad, van het eind van de 16e tot het midden van de 18e eeuw, de residentiestad en daar-

door het artistiek centrum van het Noorden van ons land is geweest, de bijzondere factor was, die hier een kunst deed opbloeien, welke in belang ver uitgaat boven het algemeen

Afb. 12. Ovale Brandewijnskom met deksel (no. 350) van Claes Baerdts 1658.

belang van de stad, ook in andere Friesche steden bleek toen een hooge ontwikkeling van het zilversmidsbedrijf mogelijk.

Dit bleek op de tentoonstelling op zeer bijzondere wijze van het kleine landstadje

Bolsward. Wel is Bolsward een van de oudste steden van Friesland en was haar handel in het begin van de 15e eeuw van zooveel belang, dat ze toen met Keulen en andere steden in een Hanse-verbond werd opgenomen, in het begin van de 17e eeuw was het echter reeds geheel een landstadje geworden, dat toen wellicht nog geen of althans nauwelijks meer dan 2000 inwoners telde ¹⁾.

Te merkwaardiger is het, dat daar toen kunstenaars gevestigd waren, die zeker tot de eersten in hun vak gerekend mogen worden.

Van den meest bekende hunner **CLAES BAERDT**, werkzaam van 1654 tot na 1685 waren verscheidene meesterstukken van drijfwerk ter tentoonstelling aanwezig n.l. twee schotels waarvan één als avondmaalsbroodschotel in gebruik is (nos. 79 en 215) twee lavabo- of ampulla-blaadjes (nos. 100 en 101) een ovale brandewijnskom met deksel (no. 350) een voet van een kandelaar (no. 611) en een tafelschuijer (no. 714).

De buitengewone brandewijnskom en de tafelschuijer zijn met krijgsscènes en allegorische voorstellingen versierd. Alle overige stukken echter waren op een zeer karakteristieke en weinig conventionele wijze versierd met drijfwerk van vogels en insecten. Al deze stukken waren door den meester met zijn eigen naam geteekend of van zijn meesterteeken tevens familiewapen (een liggende halve maan waarboven twee en waaronder een ster) voorzien. Vergelijk het wapen op den beker (no. 63) afb. 3.

Wel kennen wij bij name de acht meesters, die in 1608 reeds te Bolsward gevestigd waren en weten wij, dat **CLAES BAERDT** behoorde tot een zilversmidsfamilie waarvan buiten hem gedurende de 17e eeuw nog een drietal als meester in het gilde te Bolsward werd opgenomen, terwijl ons ook de namen bekend zijn van de vele meesters, die gedurende de 17e en 18e eeuw hunne meesterproef aldaar aflegden. Daar echter geen gildebord of andere aanwijzing der meestertekens bewaard gebleven is, kan het vele tentoongestelde en van de Bolswardsche keur voorziene zilverwerk tot nog toe alleen worden toegeschreven aan onbekende meesters, die een bepaald teeken gebruikten.

Zoo werkten aldaar in het tweede kwart van de 17e eeuw een meester die „drie gekruiste staven in een schild” als teeken voerde en van wien een gegraveerde particuliere beker (no. 48) en drie dito avondmaalsbekers (nos. 124, 125 en 130) afkomstig waren en een meester wiens teeken is „twee gekruiste haaksgewijze omgebogen staven in een langwerpige vierkant” van wien een avondmaalsbeker (no. 132) en twee huwelijks- of knottekistjes (nos. 285 en 286) aanwezig waren. Van de beide laatste was vooral van belang dat met een gegraveerde versiering, die naar ornamentprenten van Jan Theodor de Brij gevolgd was.

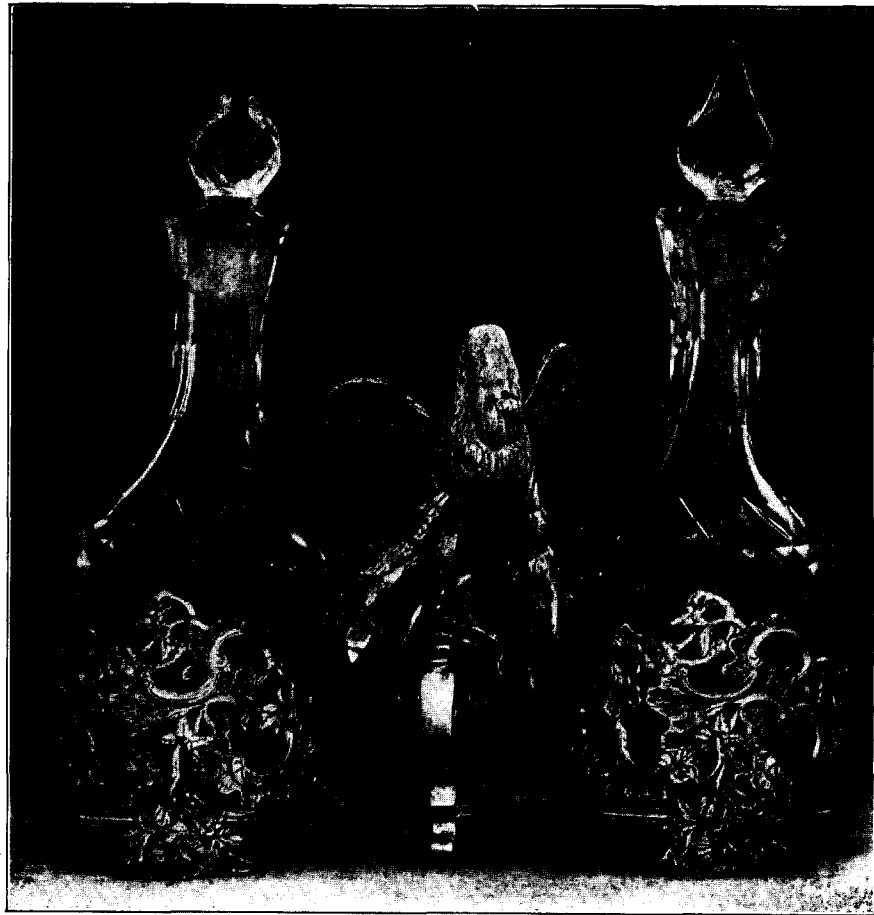
Van den Bolswardschen meester, die als teeken voerde „een groot model gestyleerde Fransche lelie hoog 6 m.M. zonder schild of omlijsting en alleen door omtreklijnen aangeduid” en wiens werktijd van vóór 1648 tot na 1670 kon worden vastgesteld, waren aanwezig een drietal gegraveerde achtkant brandewijnskommen (nos. 329, 339 en 340) twee bekertjes (no. 46) en een viertal z.g.n. geuzelepels (nos. 414 en 415). Vooral de buitengewoon vlot en geestig gegraveerde brandewijnskom met oud testamentische voorstellingen

¹⁾ De tegenwoordige Staat van Friesland Dl. II. bl. 192 noot a) meldt dat Bolsward, „kort na 't jaar 1748 berekend werd door 2166 inwoners, buiten de gealimenteerden, bewoond te worden”.

(no. 329) kenmerkte dezen meester als een van de beste graveurs van zijn tijd.

Het zou te ver voeren om meerdere andere meesters, die meest slechts door een enkel stuk vertegenwoordigd waren, op te sommen.

Om te bewijzen, dat ook in het tweede kwart der 18e eeuw nog goed werk te Bolsward

Afb. 13. Olie- en azijnstel (no. 897) van den Leeuwarder Mr. Wijbe Dominicus, midden 18e eeuw.

geleverd werd, kunnen wij wijzen op EGBERTUS TEEKELENBURG, werkzaam van 1721 tot na 1739, wiens meesterteeke: „een monogram bestaande uit de kapitale schrijffletters E.A.F.’’, voorkwam op twee altaarkandelaars (no. 98) een wierookscheepje in Daniel-Marot-stijl (no. 108) en twee gedreven ovale brandewijnskommen (nos. 391 en 392) en op den meester, wiens meesterteeke bestaat uit, „een posthoorn in een ovaal schild waarboven een driepuntige kroon.’’ Van dezen meester was alleen een gedreven ovale brandewijnskom (no. 402) aanwezig. Ik zag echter later van hem een trekpots met gedreven losse bloemen

en bloemslingers die, naar het mij voorkwam, bewees, dat de typische stijl van CLAES BAERDT te Bolsward ook nog in de tweede helft der 18e eeuw nagevolgd werd.

Een andere Friesche stad, waaraan vrij vele en niet onbelangrijke stukken konden worden toegeschreven is Harlingen.

Door het bestudeeren van de keuren op de avondmaalsbekers van de Nederduitsch Hervornide Gemeente aldaar (no. 181) werd, wat ik vroeger reeds vermoed had, zekerheid n.l. dat hier voor de stadskeur niet alleen gebruikt werd het stedelijk wapen t.w. „een schild met vier velden waarvan twee ieder met drie Fransche lelies en twee ieder met vier Andreas-kruisen” doch ook als afzonderlijke keur de schildhouder van dat wapen t.w.: „Sint Michäel op een draak staande en deze met een speer doodende, geplaatst in een half-rond schild zonder kroon.”

Hierdoor kon de op 1626 gedateerde hooge bierpul, flapkanmodel (no. 22) als Harlingsch werk worden aangeduid en kon een meesterteeken, dat deed denken aan een misteekend Friesch wapen, waarop de beide loopende leeuwen wel dashondjes gelijken, eveneens aan een Harlinger Meester worden toegeschreven. Van dezen laatste vond ik later een achtkante brandewijnskom en een buitengewoon krachtig gegraveerd knottekistje of bruidskoffertje uit 1709.

Ook de meester, die zijn werk teekende met „een Fransche lelie ter weerszijden waarvan bovenaan een punt” voorkomende op een beker (no. 60a) bleek hierdoor een Harlinger te zijn aan wien dus ook het gelijk geteekende oorijzertje uit het midden der 17e eeuw (no. 575) moet worden toegeschreven.

De Fransche lelie schijnt dus wel een bijzonder gezocht meesterteeken te zijn geweest, daar deze in afwijkenden vorm niet alleen te Leeuwarden gebruikt werd door de familie, die daarnaar blijkbaar den naam had aangenomen, den eersten leermeester van den eersten en den opvolger van den laatsten dezer familie, doch ook door een Bolswardschen en een Harlinger meester.

Of de bekende Franeker globebeker van 1607 aan een Franeker of aan een Leeuwarder meester moet worden toegeschreven, bleef onbeslist. Wel konden echter verscheidene meesterteekens in den vorm van letters en monogrammen in den Catalogus aan Franeker meesters worden toegekend.

Ook vele dergelijke teekens van Sneeker Meesters konden daar worden vastgelegd. Na het Leeuwarder kwam het stedelijk stadskeur van Sneek, bestaande uit de drie boven elkaar geplaatste kronen doch voor den lateren tijd ook uit de halve Friesche Adelaar naast de drie kronen, het meest voor. Naast goed werk uit de 17e eeuw was dit voor een belangrijk deel echter ook de massaproductie uit de tweede helft der 18e eeuw zooals die te Sneek, als handelscentrum van den Frieschen Zuidwesthoek voor de gezeten boerenstand gemaakt werd.

Afb. 14. Theeketeltje (no. 761) van den Leeuwarder Mr. Jacob Boltje, 1767.

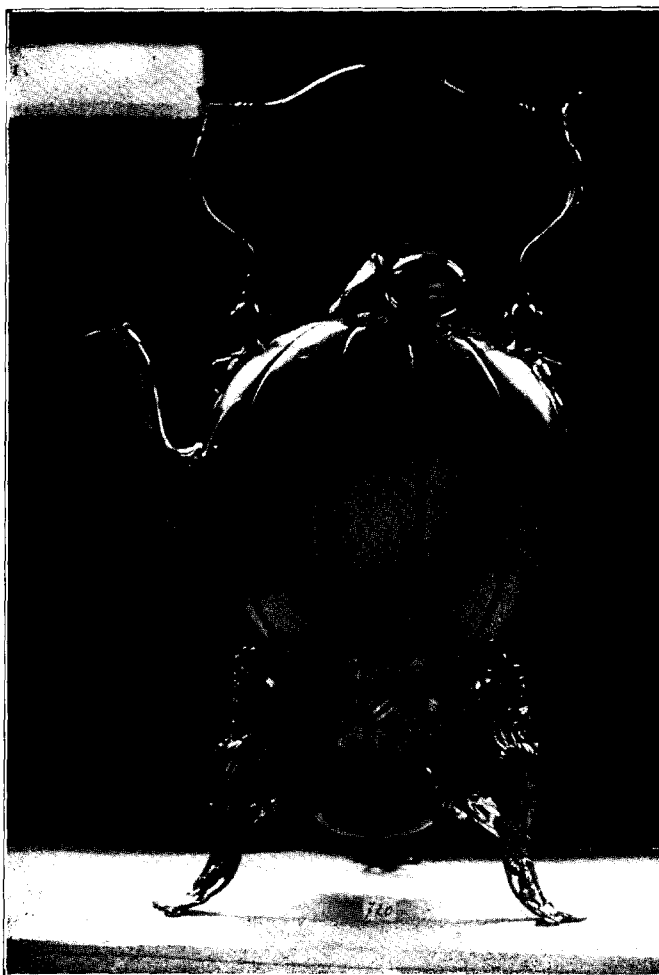
Een teleurstelling was het dat onder de weinige stukken, die van de Dokkumer stadskeur voorzien waren, geen enkel stuk toegeschreven kon worden aan een der vier Dokkumer meesters, die ik op grond van archivalische gegevens in mijne geschiedenis

van de Friesche zilversmidskunst meende naar voren te mogen brengen.

Ook ten opzichte van den drinkhoorn uit Staveren van 1397, die bij de catalogiseering als meesterteeken bleek te dragen „twee maal de letter I elk afzonderlijk in een rondje” en die ik te voren gissenderwijs aan een der beide door mij uit de archieven opgediepte goudsmiden te Staveren uit het laatst der 14e eeuw hoopte te kunnen toeschrijven, werd geen zekerheid verkregen.

De beide fraaie gegraveerde bekers uit 1683 en 1687 (nos. 62 en 63) van den eenigen bekenden Staverenschen meester, die teekende met het monogram S. I., waren beide reeds van vroegere tentoonstellingen bekend.

De stedelijke keur van Workum werd maar een enkele maal op de tentoonstelling aangetroffen o.a. op een achtkante brandwijnskom uit de tweede helft der 17e eeuw met een meesterteeken in den vorm van een druiventros.

Afb. 15. Bouilloir (no. 720) van den Leeuwarder Mr. Pieter Meeter, 18e eeuw, 2e helft.

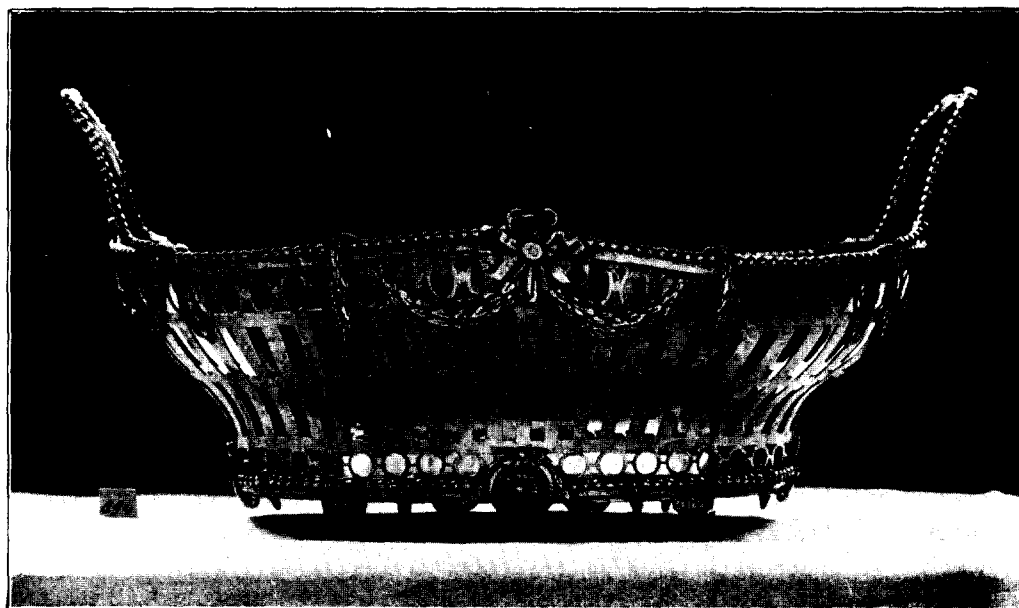
Daarentegen was het wapen van de gemeente Kollumerland „een horizontaal in drieën gedeeld schild in het middelste waarvan een ster” werd gebruikt, door verscheidene stukken vertegenwoordigd, te weten de gegraveerde bekers (nos. 51a, 64, 67, 170 en 171). Hieronder muntte vooral no. 64 uit door fraai graveerwerk.

Bovendien kwam deze keur voor op een brandwijnskom (no. 337) tegelijk met

die van Dokkum. Al deze stukken stammen uit de tweede helft der zeventiende eeuw.

De groep avondmaalbekers, kannen en -schotels, bestaande uit niet minder dan 194 stuks (nos. 118—275) zijn, voorzoover de uiterst beperkte tijd, waarin de catalogus moest worden opgesteld dit toeliet, zoo volledig en nauwkeurig mogelijk omschreven, omdat hierin naast de kunst veel kulturhistorische waarde verscholen is.

De versiering van de avondmaalsbekers is in overeenstemming met de — vaak tot nuchterheid leidende — afkeer der Hervormde Kerken voor overdadigen opschik uitsluitend gezocht in graveerwerk. Alleen de voet is gewoonlijk door een smalle rand met gietwerkornament versierd.

Afb. 16. Broodmand (no. 894) van den Leeuwarder Mr. J. de Wal, 18e eeuw, laatste kwart.

De zilversmeden, die dit deftige graveerwerk maakten, vonden daarvoor vooral hunne voorbeelden in de ornamentprent-series aangeduid als „rand en spitswerk” van de Hollandsche graveurs Hendrick Janssen en den monogrammist P. R. K.

Wanneer wij de meesters nagaan, die deze avondmaalbekers vervaardigden valt het op, dat wij hieronder vele vroeg 17e eeuwse meesters aantreffen van wie weinig of geen ander werk tot ons gekomen is. Voorzoover van deze meesters ook nog ander zilver op de tentoonstelling aanwezig was, bleek dit steeds graveerwerk te zijn, meestal aangebracht op knottekistjes en brandewijnskommen.

Wij zien hier dan ook andere meesters op den voorgrond treden dan bij het zilverdrijfwerk. De voornaamste zilverdrijvers, de van der Lely's, Claes Baerdt, Teekelenburg en anderen werkten allen voor Katholieke kerken, waar hunne fraaie, doch dikwijls eenigs-

zins overdadig aangebrachte, versieringen beter op hun plaats waren. Slechts een enkele maal trof ik onder hun werk een door graveerwerk versierd stuk aan n.l. de ovale brandewijnskom (no. 358), een vroeg stuk werk van Johannes van der Lely en de reeds gemelde verdienstelijk gegraveerde tabaksdoos van Gabynus van der Lely.

Buitengewoon verdienstelijk graveerwerk was op de tentoonstelling aanwezig van den Leeuwarder meester JAN MELCHIORS OOSTERVELT, die in 1611 meester geworden in 1663 op zijn tachtigste jaar nog als zoodanig werkzaam was. Naast vier avondmaalsbekers (nos. 127, 129, 133 en 151) en een collecteschaal (no. 213) waren van hem aanwezig twee knottekistjes (nos. 277 en 278).

Ook Bolswardsche Meesters, van wie wij hiervoor reeds fraai graveerwerk vermeldden, vinden wij onder de vervaardigers van avondmaalsbekers, terwijl van vele avondmaalsbekers uit de omgeving van Franeker bleek, dat de zilversmeden uit die stad speciaal ook voorzagen in de behoeften van de daar ter markt komende dorpsbewoners der omgeving.

Op gelijke wijze voorzagen blijkbaar vooral de Sneeker zilversmeden den Frieschen Zuidwesthoek, de Dokkummer en Kollumer Zilversmeden den Noord-Oosthoek van hunne producten. In de 18e eeuw echter zien wij Leeuwarden meer en meer op den voorgrond treden en worden de avondmaalsbekers van ver afgelegene dorpen vaak vandaar betrokken.

Aangezien het kerkzilver bijna altijd van datums voorzien is, kunnen uit diverse kenmerken der hierop voorkomende overheidskeuren en meesterteekens allerlei gevolgtrekkingen gemaakt worden, die voor dateering en toeschrijvingen van belang zijn.

Ik heb getracht hiervoor op enkele kenmerken en gevolgtrekkingen naar aanleiding van de tentoonstelling de aandacht te vestigen. De bij dit artikel gegeven illustraties kunnen dit aanvullen en zullen allicht bij vele van de ongeveer acht duizend belangstellenden, die de tentoonstelling hebben bezocht, aangename herinneringen opwekken. Dat ik bij het geven van een en ander niet naar volledigheid kon streven spreekt van zelf. Ieder echter, die den Catalogus van de tentoonstelling, waarvan nog exemplaren op aanvraag aan het Friesche Museum te verkrijgen zijn, wil bestudeeren, zal zeker nog meerdere gevolgtrekkingen kunnen maken, die onze kennis van het oude Friesche zilversmidsbedrijf nog belangrijk kunnen verrijken.

NANNE OTTEMA.

ROOD STEENEN TREKPOTJES MET HET MERK: ARY DE MILDE.

In het Groningsche Museum wordt een klein theepotje, afkomstig uit de verzameling Mello Backer, bewaard, dat niet zooals de meeste de Milde potjes van rood aardewerk, maar van rood steen (Steinzeug) gemaakt is, versierd met relief en met email, voorzien van het bekende ovale ¹⁾ de Milde merk. Wijlen W. F. K. Baron van Verschuer heeft in zijn artikel ²⁾ in Oud-Holland 1916 niet den minsten twijfel betoond, dat ze werkelijk van de Milde afkomstig waren. Hij concludeerde voorts, dat de Milde reeds eenige jaren voor Böttger er in geslaagd zou zijn, rood steenen (Steinzeug) potjes te maken en dat dus de Milde en niet Böttger de eerste in Europa geweest zoude zijn, wien dit gelukt was. Mejuffrouw Dr. E. Neurdenburg opperde indertijd tegen mij de veronderstelling, dat het Duitsch werk was, en niet het werk van de Milde. Voor de juistheid van deze opvatting meen ik nu het bewijs gevonden te hebben.

In het bekende boek van E. Zimmerman: Meiszener Porzellan, 1927, lees ik op pag. 11, dat Böttger, omstreeks 1709/10, Chineesch boccaro, ja zelfs een enkele keer Chi-

neesch porselein afgegoten heeft, en dat deze afgietsels niet alleen (ongeveer $\frac{1}{10}$) in grootte slonken, maar, dat zoowel het relief als de vorm slapper en zwakker werden ³⁾. Nu lijkt me de veronderstelling niet al te gewaagd, dat Böttger ook wel eens een Hollandsch trekpotje van rood aardewerk zal hebben afgegoten. Immers andere voorbeelden dan Chineesche of Hollandsche kan hij niet ter beschikking gehad hebben. Tijdens het afgieten werd het merk mede overgenomen, zooals ook een enkele keer tijdens het afgieten van een Chineesch

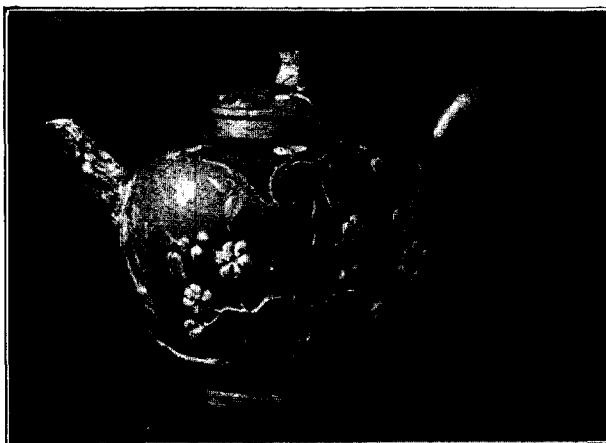

Foto: Mevr. R. Botje-Hulst, Groningen.

Afb. I. Rood steenen trekpotje met de Milde merk.
Groningsch Museum.

¹⁾ Het ovale de Milde merk: ovaal medaillon, waarin een naar rechts loopende vos, waarboven de naam Ary de Milde geplaatst is. Ary de Milde kwam in 1658 in het pottebakkersgilde te Delft en stierf in 1708.

²⁾ Oud Holland 1916: Ary de Milde, Mr. Theepotbacker.

³⁾ Keramische Monatshefte 7, 1904: Chinesisches und Böttger Steinzeug,

voorbeeld geschiedde. Men behoeft hierbij in het geheel niet te denken aan de bedoeling om zijn werk voor dat van de Milde te laten doorgaan. Hiervoor was, dunkt me, geen reden: Böttger toch was zich de superioriteit van zijn steen (Steinzeug) boven aardewerk zeer wel bewust. De aanwezigheid van het de Milde merk, bewijst m. i. dan ook niets tegen de stelling, dat niet de Milde, doch Böttger waarschijnlijk de maker van de rood steenen

Foto: Mevr. R. Botje-Hulst, Groningen.

Afb. II. Rood steenen trekpotje met de Milde merk.
Groningsch Museum. Andere zijde.

trekpotjes met dit merk is. Toch is er iets, wat mij aan het twijfelen zoude kunnen brengen. Dat is de email-versiering, welke men aantreft op het Groningsche trekpotje, zoowel als op een dergelijk theepotje in het Arnheemsche Museum ¹⁾. Bij beide komt een violet-rose tint voor, welke ten eenenmale ontbreekt bij het Böttger-Steinzeug in de porselein-verzameling te Dresden. Tevens valt bij het Groningsche op, dat het email troebel is, dat de tinten veelal doorengelopen zijn en dat er vele kleine blaasjes en putjes te zien zijn, welke nu juist geen hoog denkbeeld van de techniek geven. Al deze fouten ontbreken geheel bij de Dresdensche. Ik meen dit te kunnen verklaren uit de omstandigheid, dat deze allicht

ietwat later gemaakt kunnen zijn, toen men de techniek beter beheerschte. Mogelijk is het email ook door een andere hand opgelegd. (zie noot 2)

Voor de opvatting, dat Böttger de maker van deze rood steenen (Steinzeug) trekpotjes is, zijn echter vele krachtige argumenten aan te voeren, die de schaal doen doorslaan. Bij nauwkeurig bezien van het Groningsche trekpotje blijkt het volgende: het

¹⁾ Het te Arnhem bewaarde theepotje komt wat scherp, vorm, vormnaden, voetrand, merk en email betreft, volkomen overeen met het Groningsche trekpotje. Het relief is anders gevormd en bestaat uit links en rechts van het oor geplaatste bloemtakken, welke in een dierenkop eindigt. De bloemen zijn gevormd door granaatstenen. Op den tak zitten twee pelikanen met ineengestregelde halzen, tezamen een visch oppikkend. Op den anderen tak is een soort uil geplaatst. Onder en boven de takken komen vlinders, libellen, kevers en vogels voor. Onder de tuit is een voorstelling van een fabel van La Fontaine: een pelikaan en een vos bij platte schaal. Bij het oor is een spinneweb aangebracht. Ik kreeg den indruk dat deze versiering door de zelfde hand was uitgevoerd, als die van het Groningsche trekpotje.

²⁾ Dit artikel was reeds ter perse, toen ik gelegenheid had in Gotha vast te stellen dat het palet van het Groningsche theepotje geheel hetzelfde is als dat van Böttger op de daar aanwezige stukken; daarmee is dus mijn twijfel opgeheven.

vertoont het bekende Ary de Milde model, kogelvormig buikje, korte, schuin opstaande, rechte tuit en staand „C”vormig gebogen oor. De versiering, in vrij laag en onscherp relief, bepaalt zich tot een links en rechts van het oor (onderling verschillend) geplaatsten bloemtak, welke zich eenige keeren splitst en geheel met email (groen, blauw, geel en rose-violet) bedekt is. Dit relief heeft eenige verwantschap met een vaak door de Milde aangewende decoratie, o. a. het in Chineesche stijl gehouden takje en ook in den vorm van bloem en blad. De bij hem gebruikelijke hoekig gebogen takken ontbreken echter geheel, evenals de veel voorkomende groepeerings van twee ten deele over elkander geschoven bloemen.

Een afwijking, welke ik verder nergens op de Milde trekpotjes van aardewerk aantrof, maar die voor dit rood steenen trekpotje ¹⁾ kenmerkend is, vormen de zwak gewelfde, kleine, ronde, appelvormige motieven, welke óf alleen óf in groepen van twee of drie voorkomen. Boven het relief, op den schouder, is een bloemtak in email aangebracht, welke duidelijk de bedoeling heeft de open ruimte te vullen. De bladen zijn in de lengte gedeeld, waarbij de eene helft geel, de andere helft groen gekleurd is. De „de Milde” trekpotjes van aardewerk daarentegen zijn gewoonlijk slechts met een enkel sober en krachtig relief versierd; bij het Groningsche echter zijn alle ruimten aangevuld met emailversiering. Onder de tuit en zelfs ten deele er op, is een berg in gemarmerd email (zwart, blauw, groen, wit en violet-rose) geteekend. De zijkanten van dezen berg zijn tendeele bezet met groene boomen, op den top staat een klein wit hertje. Rechts van het handvat rent een panter (zacht rose) en kijkt met omgedraaiden kop naar een op zijn achterlijf gerichte gele lans. Deze lans wordt vastgehouden door een man, gekleed in blauw jasje, wit hemd, bruine kuitbroek en zwarte kaplaarzen. Plaats om dezen jager in natuurlijken stand aan te brengen, is er niet, zoodat hij in zwevende houding is geteekend. Het maakt den indruk als of hij met een polsstok springt. Aan den anderen kant van het handvat rent een hond (zwart en wit), de grond is door een smalle groen-witte streep aangegeven. Ook is één van de takken verlengd door een emailteekening, waarop een papagaai (groen, blauw, geel en violet-rose) gezet is.

Dadelijk valt het op, dat de scherf van dit „Steinzeug” potje, behalve in hardheid, afwijkt van het de Milde aardewerk. Terwijl dit ruig en stroef aanvoelt, vertoont het Groningsche een zachten, haast vettigen glans, hetgeen een typische eigenschap voor Böttger Steinzeug is. Ook vallen direkt drie gietnaden op (bij het oor, bij de tuit en één in het midden). De voetrand, die vrij zwak en laag gevormd is, wijkt af van den stevigen en tamelijk hoogen voetrand, welke altijd door de Milde aan zijn aardewerk trekpotjes gegeven is.

Zooals reeds is vermeld, heeft Zimmermann opgemerkt, dat de afgietsels van Böttger Steinzeug steeds plegen te slinken; of dit ook hier het geval is, kan niet met absolute zekerheid worden vastgesteld, zoolang men niet het oorspronkelijke model heeft teruggevonden. Maar wel kan men de juistheid van het vermoeden, dat ook dit potje

¹⁾ Zoowel als op die, welke te Arnhem, Dresden en Gotha in de Musea bewaard worden.

geslonken zoude zijn door het merk bewijzen. Ook dit zou, aangenomen, dat Böttger het tegelijk met het trekpotje had afgegoten, kleiner in omvang moeten geworden zijn. Mij is nu gebleken, dat het de Milde merk, voorkomend op alle Steinzeugpotjes in Dresden, Gotha ¹⁾, Arnhem en Groningen, gelijk van grootte is, terwijl het merk kleiner is dan eenig merk voorkomend op de Mildepotjes van rood aardewerk. Ook het slapper worden van het

Afb. III. Rood steenen trekpotje met de Milde merk. Porseleinverzameling Dresden.

relief, hetwelk door Zimmermann geconstateerd is, treft men op dit trekpotje aan: het is veel lager en minder scherp, dan het krachtige relief van de Milde, hetwelk trouwens den indruk maakt, later opgelegd en niet met het voorwerp afgegoten te zijn.

Eenigen tijd geleden was ik te Dresden in de gelegenheid in de porseleinverzameling, door de welwillendheid van Prof. Dr. E. Zimmerman daartoe in staat gesteld, eenige boccaro theepotjes met elkander te vergelijken. Ik koos daartoe: ten eerste, eenige vrijwel gelijke trekpotjes van rood Steinzeug, welke het ovale de Milde merk vertoonen en dan

¹⁾ De Directeur was zoo vriendelijk mij op aanvraag een nauwkeurige afteekening op te sturen.

ook aan hem toegeschreven zijn. Ten tweede: eenige, onderling gelijke, trekpotjes, welke daar gekwalificeerd zijn als: „Böttger Steinzeug von Chinesischem Steinzeug abgeformt” en ten derde: eenige, eveneens onderling gelijke, slanke en hooge trekpotjes, welke door Zimmermann, zoowel in de Keramische Monatshefte 6, 1904 (pag. 88, fig. 2), als in zijn boek: Meiszener Porzellan (pag. 17, afb. 5) zijn afgebeeld, met het onderschrift: „Böttger Steinzeug (mit Schmelzfarben bemalt)”.

Afb. IV. Rood steenen trekpotje met de Milde merk. Porseleinverzameling Dresden.
Andere zijde.

Bij de eerste groep (afb. 3 en 4), die aan de Milde was toegeschreven, viel me op, dat de potjes, wat betreft scherf, voetrand, merk, vormnaden, model en relief (alleen geen email) volkomen overeenkomen met het Groningsche theepotje. Ik kreeg den indruk, dat ze alle in den zelfden vorm gegoten waren. Op eenige punten echter wijken ze af van het Groningsche en deze afwijkingen zijn juist kenmerkend voor Böttger Steinzeug. Bij alle toch is een extra versiering aangebracht in den vorm van slijpwerk, op voetrand, liprand, tuit en deksel. Deze versiering, die voor zoover ik weet, niet op aardewerk mogelijk is en ook nooit op aardewerk trekpotjes van de Milde voorkomt, is een typische decoratie voor Böttger Steinzeug. Verder valt op, dat twee een bruinzwarten aanslag hebben. Deze

aanslag is eveneens karakteristiek voor Böttger Steinzeug en wordt door te heet branden in den oven veroorzaakt.

De trekpotjes (afb. 5) uit de tweeden groep („Böttger Steinzeug door afgieting van Chineesch boccaro ontstaan”) zijn alle gelijk van vorm en hoewel iets groter dan die van groep I, komen ze, wat vorm en scherf betreft, er volkomen mede overeen. Het relief — aan beide kanten hetzelfde — is volkomen gelijk aan dat, hetwelk op één kant van het Groningsche (en dus ook op de Dresdensche trekpotjes met het de Milde merk van groep I voorkomt. Deze potjes vertoonen echter vier gietnaden, welke op ongeveer twee vingerbreedten van tuit en oor zijn aangebracht, terwijl de eerste groep er slechts

Afb. V. „Böttger Steinzeug”. Porseleinverzameling Dresden.

drie heeft. Wijst het relief, zoowel op het door Böttger als op het z.g.n. door de Milde gemaakte Steinzeug, reeds op een onderlinge verwantschap, merkwaardig is ook het feit, dat, wanneer men de scherf gaat vergelijken, er geen verschil te bespeuren valt.

De waarschijnlijkheid, dat beide groepen Steinzeug van de zelfde werkplaats (Böttger) afkomstig zijn, wint aan beteekenis als men de deksels, die bij eenige trekpotjes van groep I en groep II behooren, vergelijkt. Ze zijn met het zelfde relief versierd: twee eigenaardige, in Chineesche stijl gehouden, half rond gebogen bladeren en een bloemknop.

Groep III („Böttger Steinzeug”) bestaat uit eenige slanke en hooge theepotjes, waarvan het model herinnert aan de kleine persische wijnkannetjes van Chineesch porselein. Ze zijn alle onderling gelijk, maar bij één is het relief met email bedekt. Ook hier

is het volkomen gelijk aan dat, hetwelk op één kant van het Groningsche trekpotje te zien is en reeds bij groep II besproken is. Ook de scherf is bij alle groepen gelijk.

Wanneer ik dit alles overweeg, dan meen ik de gevolgtrekking te mogen maken, dat de Steinzeug trekpotjes met het ovale de Milde merk door Böttger, naar de de Milde voorbeelden geheel of ten deele zijn afgegoten. Wanneer men wil aannemen, dat Böttger onder den invloed van de Milde stond, wat mijns inziens weinig aannemelijk is, dan kan men wellicht ten deele den vorm en het relief verklaren, maar niet de scherf, noch den bruinzwarten aanslag, noch de vormnaden, noch het verkleinde merk, noch de geslepen decoratie. Wanneer ik een verklaring zou mogen geven van het feit, dat Böttger Steinzeug maakte, met het de Milde merk, dan is het deze, dat Böttger in het begin „de Milde trekpotjes” afgoot, maar de resultaten niet fraai genoeg vond en daarom extra versiering liet aanbrengen in den vorm van slijpwerk met of zonder email (Gotha en Dresden) enkel email (Groningen), email met granaten (Arnhem). Dan verklaart men niet alleen de scherf, de vormnaden, den lagen en zwak gevormden votrand, den aanslag, het slijpwerk, maar ook het slappe relief, waaraan hij misschien eenige verandering aanbracht (de kleine, ronde, appelvormige motieven). De versiering van de deksels is wellicht een uitvinding van Böttger zelf, tenminste ik trof ze nergens aan bij de Milde aardewerk.

Indien ik mij aan een dateering mag wagen, zoo zou ik willen voorstellen groep II (Böttger Steinzeug met de Milderelief, maar zonder de Milde merk) te stellen op een ietwat lateren tijd dan groep I (Böttger Steinzeug met de Milde merk). Bij groep II heeft Böttger zijn werk reeds verbeterd: het merk is daar ook niet meer aanwezig. Ook komt twee keer dezelfde versiering op één en hetzelfde potje voor. Dit kan zijn oorzaak vinden in de gewijzigde techniek. Bij groep II vindt men immers vier gietnaden, zoo geplaatst dat er twee onderdeelen van den vorm zijn, die geheel onversierd zijn en twee waarop de versiering in zijn geheel voorkomt. Bij groep I (met het de Milde merk) zijn slechts drie gietnaden te zien, welke dicht bij tuit en oor zijn aangebracht en waarbij één het relief door midden deelt. Deze drie gietnaden-techniek bepaalt zich niet alleen tot directe „de Milde” afgietsels; drie gietnaden komen ook voor bij een naar Chineesch voorbeeld afgegoten voorwerp (ghendiï). Misschien kan deze veronderstelling nog een aanwijzing geven voor een juistere dateering van het vroege Böttger Steinzeug ¹⁾.

MINKE DE VISSER,
Assistente van het Groningsche Museum.

¹⁾ Nadat het bovenstaande was geschreven, bemerkte ik dat Emil Hannover in zijn hoofdstuk over Meissensch porselein (*Pottery and Porcelain*, edited by Bernard Rackham, London 1925) III, blz. 44, 45, reeds de onderstelling, echter zonder bewijzen, gemaakt heeft, waarvoor ik hier de bewijsstukken meen te hebben aangebracht.

PRACHTBANDEN UIT DE WERKPLAATS VAN MAGNUS TE AMSTERDAM.

Het is voor hem, die aan een groote bibliotheek is verbonden, een telkens hernieuwd genot om de schoon gedrukte en gebonden voortbrengselen der oude boekkunst te hanteeren, en voor hem, die dit genot heeft gekend, is het een behoefte om zich af en toe weder met deze fraaie boeken bezig te houden. Ik herinner mij levendig, met hoeveel enthousiasme ik mij, jaren geleden, heb gezet aan de beschrijving van een groote verzameling boekbanden in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, alleen al verheugd, omdat ik op die wijze in de gelegenheid was om met zooveel wel verzorgde boekwerken dagelijks te verkeerem. Thans voel ik mij genoopt om nog eens te getuigen van mijn bewondering voor de kunst van onze oude Nederlandsche boekbinders.

De zooeven genoemde verzameling in de Koninklijke Bibliotheek bevatte ook veel boekbanden van Nederlandsche herkomst. Dit was de reden, dat ik een begin heb gemaakt met de studie der geschiedenis van het binden van boeken in Nederland. Heel ver ben ik daarbij niet gekomen. Verhandelingen, die mij bij mijn onderzoekingen op weg konden helpen, waren er slechts weinig. Heel spoedig moest ik, door andere werkzaamheden afgeleid, deze studie geheel opgeven. Maar de oude boekbanden behielden mijn belangstelling.

De studie der oude Nederlandsche bindkunst is intusschen nog niet veel gevorderd. Wel hebben Hulshof en Schretlen de boekbanden van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht tot het jaar 1575 bewerkt ¹⁾, en op die wijze althans een grondslag gelegd voor de studie van het binden in Nederland in den tijd van Gothiek en Renaissance. Het is ook bekend, dat de Heer De Vreese een zeer groot materiaal heeft verzameld voor de studie van den boekband in de Middeleeuwen. Maar voor den tijd van het einde van de 16de eeuw af, voor den bloeitijd dus van de Nederlandsche boekkunst, blijft nog zeer veel te doen.

Verwonderlijk is dit gemis aan belangstelling zeker. Want althans in de 17de eeuw is het bedrijf der boekbinders zeer belangrijk geweest en nog in het begin der 19de eeuw zijn er in ons land fraaie banden, in den klassieken stijl van die dagen, vervaardigd. Bij de studie wijzen de zoo talrijke degelijk gebonden boeken met de wapens van steden, die als prijzen aan de gymnasia werden gegeven, al dadelijk den weg. Daarnaast zullen de banden om gelegenheidsgeschriften voor den onderzoeker van goeden dienst kunnen zijn. Naspelingen in de archieven, in stadsrekeningen en gildeboeken, zullen zonder twijfel nog vele gegevens aan het licht brengen over onze oude boekbinders.

De studie van de kunst der boekbinders is evenwel het werk van een kunsthistoricus, en boeken, ook fraai gebonden boeken, hooren thuis in een bibliotheek. Alleen daar is het mogelijk zich in de oude boekbindkunst te verdiepen. Want het gaat niet aan alleen

¹⁾ A. Hulshof en M. J. Schretlen, De kunst der oude boekbinders (1921).

de prachtbanden te bestudeeren. Men moet aandacht schenken aan het geheele bedrijf, en ook rekening houden met de meer eenvoudig gebonden boeken. Kunsthistorici zijn intusschen slechts zelden aan onze bibliotheken verbonden en als ambtenaren zijn zij daar gewoonlijk met ambtsplichten overladen.

Slechts over één boekbinderswerkplaats zijn wij wat beter ingelicht ¹⁾. Het is de werkplaats te Amsterdam, die men met den naam Magnus in verbinding pleegt te brengen. De aanleiding om mij met Magnus bezig te gaan houden was een prachtband uit zijn werkplaats, die vele jaren geleden aan de Koninklijke Bibliotheek is geschonken ²⁾; het bezichtigen van de uitgelezen verzameling boekbanden op de historische tentoonstelling te Amsterdam ³⁾ wekte mij op om deze studie nog eens ter hand te nemen. Daarbij moest als grondslag dienen een lijst van een vijftigtal aan Magnus toegeschreven banden ⁴⁾ en eenige aantekeningen, die al vele jaren geleden zijn verzameld ⁵⁾. Mijn bedoeling is thans uitsluitend om nog eens op te wekken tot de bestudeering van onze oude bindkunst. Het verzamelde materiaal stel ik gaarne ter beschikking.

Het was waarschijnlijk op grond van oude overlevering, wanneer men in vroeger dagen een aantal prachtbanden met den naam van Magnus in verband bracht. Vooral waren het Elzevier-bijbels in folio, gebonden in rood marocco leder, rijk verguld „aux petits fers”, in den stijl der banden van Le Gascon en zijn navolgers in Frankrijk, uit den tijd omstreeks het midden en de tweede helft der 17e eeuw, met groote zorg en kunde

¹⁾ Met een enkel woord wil ik hier de aandacht vestigen op twee boekbinderijen der 18de eeuw, die een nader onderzoek verdienen.

De eerste was gevestigd in Den Haag en heeft gewerkt voor Prins Willem IV. Veel banden uit dit atelier vindt men in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. — Een bijzonder rijk voorbeeld, met het wapen van den Prins, is in het Nederlandsch Museum te Amsterdam. — Twee fraaie banden zijn in het Victoria-and-Albert-Museum te Londen: I. Deductie van de rechten en gerechtigheden der heerlijkheid Almelo (Harderwijk, 1749), in gekleurd kalfsleer met rijke vergulding en inlegwerk, 25 × 19 ½ c.M. (Catalogue of bindings 105 b). — II. De l'esprit des lois. Tome I (Amsterdam, 1749), in rood maroccoleder, gedeeltelijk gekleurd, met dergelijke versiering, 27 × 21 c.M.

De tweede binderij was gevestigd te Middelburg. Voorbeelden vindt men in de Stedelijke oudheidkamer te Middelburg, in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag; verg. een afbeelding in het tijdschrift Magnus, II (1911), blz. 8, met bijlage.

²⁾ Het is het beneden genoemde deel met de beschrijving van Latium door Kircher.

³⁾ Verg. Catalogus der Historische tentoonstelling, Amsterdam 1925, Deel II. blz. 88. — Ten onrechte wordt daar aan Magnus toegeschreven n. 843: Paraeus, Opera theologica (Frankfort, 1642), uit de Universiteitsbibliotheek te Utrecht; verg. de afbeelding bij J. F. van Someren, De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek (1909), plaat tegenover blz. 29; ook afgebeeld in het tijdschrift Magnus, II (1911), blz. 111, met bijlage. — Het is een band in Italiaanschen trant, waarschijnlijk Duitsch werk.

⁴⁾ De lijst was samengesteld op grond van onderzoekingen in de bibliotheken en musea te Den Haag, Amsterdam, Utrecht, Leiden Groningen en Londen. Te Brussel en Parijs zocht ik niet.

⁵⁾ Ik maak van deze gelegenheid gebruik om nog eens mijn dank te betuigen aan Mejuffrouw van der Looy van der Leeuw en den Heer Burger te Amsterdam, aan den Heer Theissen te Groningen, aan den Heer de Mare te Den Haag, aan Mejuffrouw Ruys en den Heer Coert te Leiden, aan de Heeren Palmer en Scholderer te Londen, aan de Heeren Hulshof en van Someren te Utrecht, voor de hulp mij bij mijn onderzoekingen verleend.

bewerkt ¹⁾). Daarbij vestigde men vooral de aandacht op een rolstempel, dat steeds werd gebruikt, met kleine vogeltjes tusschen lofwerk van wingerdranken.

Meer zekerheid bracht een mededeeling van den Heer Willems in zijn bekende boek over de Elzeviers ²⁾). Daar is sprake van den Vergilius, dien Daniël Elzevier voor Nicolaas Heinsius te Amsterdam in 1676 heeft uitgegeven. Heinsius wilde zijn werk opdragen aan Lodewijk XIV. Om die reden verschenen de exemplaren op groot papier eerst in 1679, na den vrede van Nijmegen, met een opdracht aan den Koning. Van deze exemplaren is sprake in de correspondentie van Elzevier met Heinsius, die bewaard wordt in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht ³⁾); daar worden genoemd de exemplaren, die Elzevier zou laten binden en vergulden bij den binder Magnus te Amsterdam, in blauw en rood leder, voor Lodewijk XIV en den Dauphin. Het exemplaar voor den Dauphin, met de opdracht „Serenismo Delphino” van Nicolaas Heinsius, was in het bezit van den Heer Willems en van den band gaf hij in zijn boek een afbeelding ⁴⁾). Deze band is versierd met gepointilleerde stempels, met de Fransche leliën en koningskronen. Wij zullen voor zeker moeten aannemen, dat dit het exemplaar is, dat Elzevier heeft laten binden te Amsterdam in 1679 ⁵⁾).

Nauwkeuriger inlichtingen over Magnus danken wij aan een onderzoek van den Heer van Someren ⁶⁾). Op grond van gegevens, opgediept uit de Amsterdamsche archieven, kon hij de volgende geschiedenis van het geslacht opstellen. De eerste was Magnus Hendrickszoon, geboren te Amsterdam in 1610, zoon van Henrik Hermanszoon vlotschuitvoerder en Henrikje Magnusdochter; hij huwde in 1634, werd in 1635 opgenomen in het boekverkoopersgilde, komt van 1657 tot 1664 voor in de stadsrekeningen van Amsterdam als boekbinder voor de stad, en stierf in 1674. Na zijn dood werd van de boeken in zijn nalatenschap een catalogus samengesteld voor een veiling; op het titelblad wordt hij als „vermaard boekbinder” aangeduid.

Van zijn zoons is Hendrik Magnuszoon geboren in 1639; in 1663 wordt hij vermeld als boekbinder en lid van het boekverkoopersgilde; in 1674 noemde hij zich op het titelblad van den veilingscatalogus „Hendrick Magnus”; in Februari 1688 wordt zijn weduwe vermeld; hij schijnt in 1686 te zijn gestorven. Een andere zoon was Albert Magnus; hij is geboren in 1642, huwde in 1670 en werd in 1671 door zijn vader bij testament als zijn opvolger aangewezen; in 1674 deed hij evenwel zijn aandeel in de zaak over aan zijn broeder Hendrik; hij stierf in 1689. Na den dood van Hendrik Magnus werd de zaak

¹⁾ Verschillende van deze bijbels worden beneden genoemd.

²⁾ A. Willems, *Les Elzevier* (1880), blz. 390 en volg.

³⁾ Verg. Brieven van Daniël Elzevier aan Nicolaas Heinsius, uitgegeven door W. R. Veder (1890), bl. 485--487.

⁴⁾ Willems, *Les Elzevier*, plaat tegenover blz. 390. — Deze band is nagebootst voor de uitgaaf van Vondel door J. H. W. Unger; verg. R. van der Meulen, *Over de liefhebberij voor boeken* (1896), plaat tegenover blz. 232.

⁵⁾ In de correspondentie is sprake van een band in rood leder en bij Willems is afgebeeld een groene band. — Uit de brieven zelf blijkt duidelijk, dat de exemplaren voor den Koning en den Dauphin, in „marroquin de levant” gebonden en „a petit fer vergult”, door „Magnus” zijn vervaardigd.

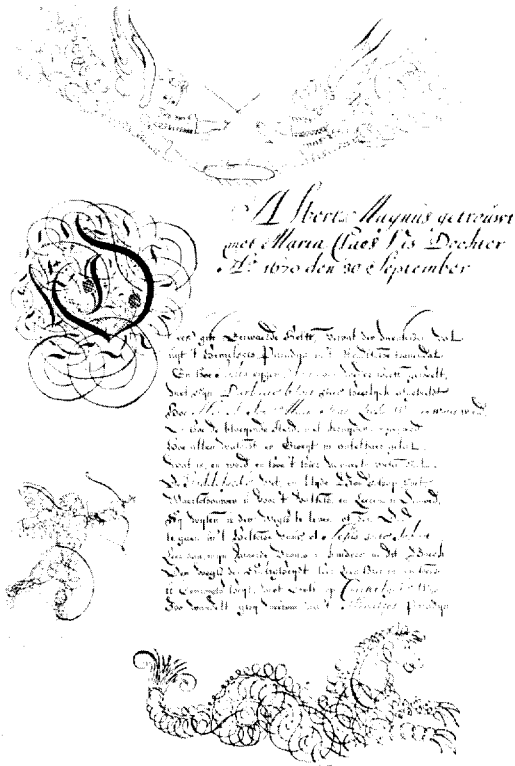
⁶⁾ J. F. van Someren, *Oud-Holland*, I (1883), blz. 226 - 237.

door de erfgenamen voortgezet; zijn weduwe had de leiding tot haar dood, in 1697; in 1707 werden de gereedschappen en de aanwezige boeken verkocht¹⁾.

De heer van Someren heeft ook een lijst opgesteld van de banden, die hij aan de werkplaats van de familie Magnus toeschreef. Het waren er in het geheel dertien en van één dezer banden gaf hij ook een afbeelding²⁾. Maar het bewijs, dat deze banden van den zelfden binder moeten zijn als het door Willems gepubliceerde bandje bracht hij niet. Op die wijze ontbrak nog steeds de zekerheid, dat deze banden werkelijk door Magnus zijn vervaardigd.

De onzekerheid nam nog toe door een vondst van den Heer de Roever³⁾. Hij publiceerde een bandje, waarin de adreskaart van den binder Bruno Spanseerder is geplakt, en deelde ook eenige bijzonderheden mede over dezen boekbinder, zijn zoon en zijn kleinzoon, die het zelfde beroep uitoefenden. Terecht merkte de Heer de Roever op, dat het zonder nadere gegevens moeilijk zou wezen om uit te maken, welke vergulde banden uit de tweede helft der 17de eeuw men aan Magnus of aan Spanseerder zou moeten toeschrijven.

Nadere gegevens kwamen evenwel reeds spoedig, toen de Bijbel werd ontdekt, die Albert Magnus voor zijn jonge vrouw heeft gemaakt om haar bij hun huwelijk in 1670 ten geschenke te geven⁴⁾. Het

Afb. 1. Inscriptie in den Bijbel van Albert Magnus.

¹⁾ Enkele gegevens zijn ontleend aan N. de Roever, Oud-Holland, IX (1891), blz. 181—186, en aan het artikel (van den Heer van Someren) over Magnus in Oosthoek's Encyclopaedie. — Verg. J. A. Loubier, Illustrierte Zeitung für Buchbinderei, XXXVIII (1890), blz. 302 en volg. R. van der Meulen, Over de liefhebberij voor boeken (1896), blz. 228—234. — Boekbanden van Magnus zijn ook bekend gemaakt in het Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, III (1905), blz. 143 en volg., en VIII (1910), blz. 147 en volg., en in het tijdschrift Magnus, orgaan van den Nederlandschen bond van boekbinders patroons.

²⁾ Oud-Holland, I, plaat tegenover blz. 226, nog eens afgedrukt bij R. van der Meulen, t.a.p. plaat tegenover blz. 230. — Het is het bandje om Camphuyzen, Stichtelijke rijmen (Rotterdam, 1658), in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, dat beneden wordt vermeld.

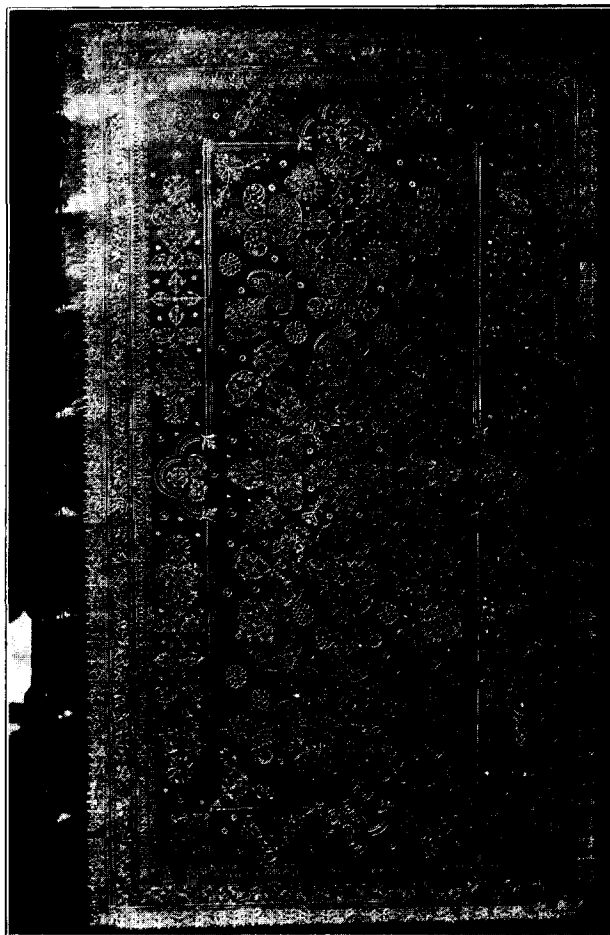
³⁾ N. de Roever, Oud-Holland, IX (1891), blz. 181—186, met een plaat.

⁴⁾ Het boek was in het bezit van de firma Burgersdijk en Niermans te Leiden en wordt het

is een Statenbijbel, uitgegeven te Amsterdam bij de Erven van Paulus Aertszoon van Ravesteyn in 1664, thans in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, zonder twijfel het belangrijkste document voor de geschiedenis van de werkplaats van Magnus (Afb. 1—5). Een kunstig geteekende opdracht (Afb. 1) vermeldt de schenking van den jongen

echtgenoot, Albertus Magnus, aan Maria Claes Vis dochter, met wie hij 30 September 1670 in het huwelijk was getreden.

De band is van zeer fraai, rood marocco leder; de platten en rug zijn zorgvuldig verguld „aux petits fers”; de snede is rijk beschilderd. — De platten (Afb. 2) zijn omlijst door een breeden rand, samengesteld uit verschillende rolstempels, met de bekende rol, bestaande uit lofwerk van wingerdranken met druiventrossen en kleine vogeltjes, in het midden. In de ruimte binnen deze randomlijsting is een tweede lijst aangebracht, die uit rechte lijnen is samengesteld. De friesband tusschen de beide lijsten en de ruimte binnen de tweede lijst is gevuld met kleine stempels, die bijna geheel los van elkander staan en in een wel overwogen orde over het vlak verspreid liggen. Bij deze stempels zijn rosetten, spiraalranken van verschillende afmetingen, sterk gestyleerde bloemen en gepointilleerde stempels. De techniek van het vergulden is zeer zorgvuldig; de stempels zijn prachtig gesneden en het verguldsel is met de grootste kunde aangebracht. Maar het effect

Afb. 2. Plat van den Bijbel van Albert Magnus.

van het geheel is toch niet volkomen bevredigend. De verdeeling der stempels over het vlak is te weinig overzichtelijk en er is geen duidelijke verhouding tusschen de gedeelten van

eerst vermeld door R. van der Meulen, *Over de liefhebberij voor boeken*, blz. 233, met een afbeelding in kleuren van de vergulde en beschilderde snede. Later werd de band door den Heer P. Langerhuizen geschonken aan de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek. — Verg. *Catalogus der Bijbeltentoonstelling van 1914*, blz. 172 n. 1374, en *Catalogus der Historische tentoonstelling van 1925*, blz. 88 n. 838. — De band is 44 × 26 c.M. groot.

het leder, die wel of niet verguld zijn. Op die wijze is het plat te druk. De rug (Afb. 3), met de regelmatige indeeling van verguldsel en onbewerkt leder, maakt een voorname indruk.

Zeer merkwaardig is ook de snede ¹⁾. Daar is op het verguldsel een teekening aangebracht, die in het goud is gestempeld. Het zijn rijke ranken van bladeren met bloemen en vogels. Deze teekening is dan verder met krachtige kleuren opgewerkt (Afb. 4—5).

Af. 3. Rug van den
Bijbel van Albert
Magnus.

Afb. 4. Snede van den
Bijbel van Albert
Magnus.

Afb. 5. Snede van den Bijbel
van Albert Magnus.

De zooeven beschreven band om den Bijbel te Amsterdam wijst ons den weg om een reeks van andere banden aan de werkplaats van Magnus toe te schrijven. Banden, die met de zelfde stempels zijn verguld, moeten in die werkplaats zijn vervaardigd. Wanneer wij de zelfde kundigheid vinden bij het aanbrengen van de stempels of bij het kleuren van

¹⁾ Een reproductie in kleuren van de snede, in het werk van R. van der Meulen, vindt men boven aangehaald.

de snede, dan mogen wij ook spreken van het werk van de meesters zelf. — Reeds dadelijk blijkt nu, dat het door Willems gepubliceerde bandje van Magnus moet zijn, want wij vinden daar de zelfde gepointilleerde stempels als op den Bijbel te Amsterdam en zij zijn op de zelfde manier aangebracht.

Verder moeten wij in de eerste plaats ter sprake brengen een aantal exemplaren van den Bijbel in groot folio formaat, die in 1663 bij Elzevier in Leiden is verschenen. Het fraaist wellicht en zeker het best bewaard is een Bijbel, die in twee prachtbanden is gebonden, uit het bezit van de familie Van der Houven van Anckeren, thans het eigendom van Jhr. W. H. de Pestere ¹⁾. Dezen Bijbel heb ik intusschen nooit nauwkeuriger kunnen onderzoeken.

Eveneens van groote schoonheid en voortreffelijk bewerkt, maar niet zeer goed bewaard, is het exemplaar in een zeer zwaren band, dat berust in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage ²⁾. Het verguldsel is aan dezen band op inderdaad prachtige wijze aangebracht; door de rustige indeeling en de goed overwogen verhouding tusschen het verguldsel en het onbewerkt gelaten leder is een zeer fraai geheel ontstaan. Het principe van de teekening is eenvoudig genoeg. Op het plat is een dubbele omlijsting aangebracht; in elk van deze lijsten staat de bekende rol met het lofwerk van wingerdbladeren en vogeltjes in het midden. De friesband tusschen de lijsten is op zeer smaakvolle wijze gevuld met los van elkander geplaatste stempels; op die wijze spreekt die friesband als een afzonderlijke minder vergulde strook tusschen de zwaarder vergulde lijsten. De ruimte binnen de tweede lijst is als een geheel behandeld, met een groot ornament, dat ontstaat door de tegenstelling van vlakken, die met zeer dicht opeengedrongen kleine stempels geheel zijn gevuld, en vlakken, die geheel onbewerkt zijn gelaten. Behalve de platten en den rug zijn ook de zijkanten van de borden en de binnenzijde langs den rand fraai verguld.

Dergelijke Bijbels in prachtbanden vindt men nog in het Museum de Lakenhal te Leiden ³⁾, afkomstig uit het Stedelijk Archief, en in de Universiteitsbibliotheek te Groningen ⁴⁾. De band te Leiden vertoont een zeer fraai ontwerp voor de decoratie, van geheel ander type dan de Haagsche band; de band te Groningen is minder overdadig verguld en komt wellicht om die reden nog meer overeen met onzen smaak.

Ook van den Franschen Bijbel in groot folio formaat, die in 1669 bij Elzevier te Amsterdam verscheen, zijn mij twee exemplaren bekend, die door Magnus zijn gebonden, beide in twee prachtbanden. Het rijkst verguld is het exemplaar in het Museum Meermanno-Westreenianum ⁵⁾; de teekening van dezen band is niet zoo gelukkig, omdat de stempels

¹⁾ Catalogus der Bijbeltentoonstelling van 1914, blz. 172 n. 1375; Catalogus der Historische tentoonstelling van 1925, blz. 88 n. 839.

²⁾ Afgebeeld in het tijdschrift *Magnus*, XVI (1925), blz. 93. — Catalogus der Historische tentoonstelling van 1925, blz. 88 n. 841. — De afmetingen van den band zijn 52 bij 33 c.M.

³⁾ Afgebeeld in *Illustrirte Zeitung für Buchbinderei*, XXXVIII (1890), afzonderlijke plaat; *Bouw- en Sierkunst*, III, pl. 228 n. 3; *Magnus*, IV (1913), blz. 44 en 45. — De afmetingen zijn 53 bij 33 c.M.

⁴⁾ De afmetingen van den band zijn 52 ½ bij 33 c.M.

⁵⁾ Afgebeeld in het tijdschrift *Magnus*, V (1914), blz. 53. — De afmetingen zijn 51 bij 34 c.M.

wat verstrooid liggen. Het exemplaar, dat in het bezit is geweest van de Heeren Burgersdijk en Niermans te Leiden ¹⁾, is wat eenvoudiger opgevat, met grootere vlakken onbewerkt gelaten leder, maar het effect is zeer fraai.

Al deze banden zijn van rood marocco leder en met de grootste vaardigheid behandeld. Het leder is steeds van uitstekende kwaliteit en voortreffelijk bewerkt. De stempels zijn zeer fijn en scherp gesneden en het aanbrengen van het verguldsel is met de grootste zorg geschied. Daarbij kan men terstond de banden herkennen, die Magnus zelf heeft verzorgd, door de manier, waarop de stempels zijn aangebracht. Nergens vindt men bij de Nederlandsche binders een zoo delicate behandeling van het verguldsel. Bij andere banden zijn de stempels bijna altijd te diep in het leder geperst. Vindt men banden, die de bekende stempels uit de werkplaats van Magnus vertoonen, maar niet deze geraffineerde zorg bij het aanbrengen der stempels, dan moet men denken aan werk van leerlingen; in elk geval is het werk van den tweeden rang.

Niet minder zorg en overleg is besteed aan het ontwerpen der versiering van den geheelen band. De decoratie berust op de kunst van combineeren van rolstempels en drukstempels tot lijsten en tot vullende ornamenten. Steeds is het principe der decoratie een omlijsting, die soms wordt verdubbeld, en vulling van het door de omlijsting omsloten vlak en van de ruimte tusschen de beide lijsten. De omlijsting is uit verschillende rollen samengesteld; meestal staat de bekende rol met de wingerdranken en vogeltjes in het midden en deze rol wordt dan afgezet door andere rollen, die een aan kantwerk herinnerend motief vertoonen.

De vulling van het vlak, dat door de lijsten wordt omsloten, geschiedt op verschillende manieren. Een enkele maal vindt men een doorlopend patroon, ontstaan door het voortdurend herhalen van het zelfde motief, en met dit patroon is dan het geheele vlak gevuld. Soms vindt men een vulling met stempels, die in een bepaalde orde over het vlak regelmatig zijn verdeeld. Het kunstigst is een versiering, waarbij groote vlakken geheel door dicht opeen gedrongen stempels zijn bedekt, terwijl andere vlakken onbewerkt zijn gelaten; door de tegenstelling van verguldsel en onbewerkt leder ontstaat dan een sterk sprekend ornament.

Het is, voorzoover wij thans kunnen oordeelen, alleen de vader Magnus geweest, die deze laatste wijze van decoreren volkomen beheerschte. Hij verstond het op volmaakte wijze gebruik te maken van de verschillende effecten, die men met deze techniek kan bereiken, de tegenstelling tusschen zwaar verguld en onbewerkt gelaten stukken leder, en bovendien de tegenstelling tusschen meer of minder dicht opeengedrongen vergulding door meer of minder gevulde stempels en meer of minder ruimte tusschen de stempels. Daarbij vormen de zooeven opgesomde Bijbels zonder twijfel het hoogtepunt van zijn werk.

Bij de zoons van Magnus en andere navolgers vindt men gewoonlijk te weinig variatie bij het verguldsel; de versiering is niet zoo overzichtelijk; het krachtigste effect van decoratie is nooit bereikt. Later, in de 18de eeuw, toen men de platten alleen met een

¹⁾ Afgebeeld in Magnus, IV (1913), blz. 67.

breede omlijsting en een medaljon in het midden versierde, bereikte men, bij deze veel eenvoudiger opgaaf, wederom veelal zeer gelukkige resultaten.

Over de herkomst van den stijl van Magnus den vader is geen twijfel mogelijk. Het is de kunst van het vergulden „aux petits fers”, zooals het door den binder Le Gascon in Frankrijk werd toegepast in de eerste helft der 17de eeuw, die Magnus in Holland heeft ingevoerd. De vergelijking met de banden, die aan Le Gascon en aan zijn tijdgenoot Badier worden toegeschreven, maakt dit terstond duidelijk. Maar Magnus heeft dezen stijl zelfstandig opgevat en verder ontwikkeld. Zijn werk vertoont een eigen karakter. Het is minder verfijnd en elegant, maar krachtiger en forscher. Vergeleken met de Fransche banden mogen de banden van Magnus soms wat ruw schijnen, in elk geval zijn zij met groote zorg en liefde gemaakt en zij vertoonen een voortreffelijk begrip voor de eischen en mogelijkheden van de decoratie in dezen stijl.

Hier moge nog een overzicht volgen van de banden, die men aan Magnus kan toeschrijven ¹⁾).

Naast de Bijbels moeten in de eerste plaats genoemd worden de volledige werken van Cats, waarvan een aantal exemplaren in groot formaat, door Magnus in prachtbanden gebonden, bekend zijn. Cats schijnt eenige exemplaren op bijzonder fraaie wijze te hebben laten binden om ze aan de besturen van verschillende gemeenten ten geschenke te geven. Een exemplaar heb ik gezien op het raadhuis te Brouwershaven, de geboorteplaats van Cats; vermeld worden exemplaren bij de stedelijke besturen van Middelburg en Dordrecht. Verder zijn mij exemplaren bekend in het bezit van Dr. C. P. Burger Jr. ²⁾ en van den Heer Kalf te Zwolle ³⁾. Deze laatste band is blijkbaar zeer fraai; alleen is de omlijsting van het plat wat breed en zwaar uitgevallen. Een zesde exemplaar bevindt zich te Stockholm ⁴⁾; op het midden van het plat prijken daar de drie kronen van het Zweedsche wapen; de band is merkwaardig om de tegenstelling tusschen de dicht opeengedrongen ornamenten in de hoeken en de lossere geplaatste stempels, die weer afwisselen met zwaarder verguldsel, in het omlijste vlak van het plat.

Afzonderlijk staat een groote band in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage om een verzameling gravures naar schilderijen uit het kabinet van Gerard Reynst ⁵⁾).

¹⁾ Niet genoemd zijn een groot aantal banden, bijvoorbeeld in de bibliotheken te Amsterdam, Den Haag en Utrecht, die waarschijnlijk wel uit de werkplaats van Magnus afkomstig zijn, maar niet door den meester zelf zijn verguld. — Eenige verwantschap met het werk van Magnus vertoonen een aantal banden te Kassel; verg. L. Bickell, *Bookbindings from the historical exhibition (1893)*, pl. XX, XXI en XXXVII.

²⁾ *Catalogus van de Historische tentoonstelling van 1925*, blz. 88 n. 844.

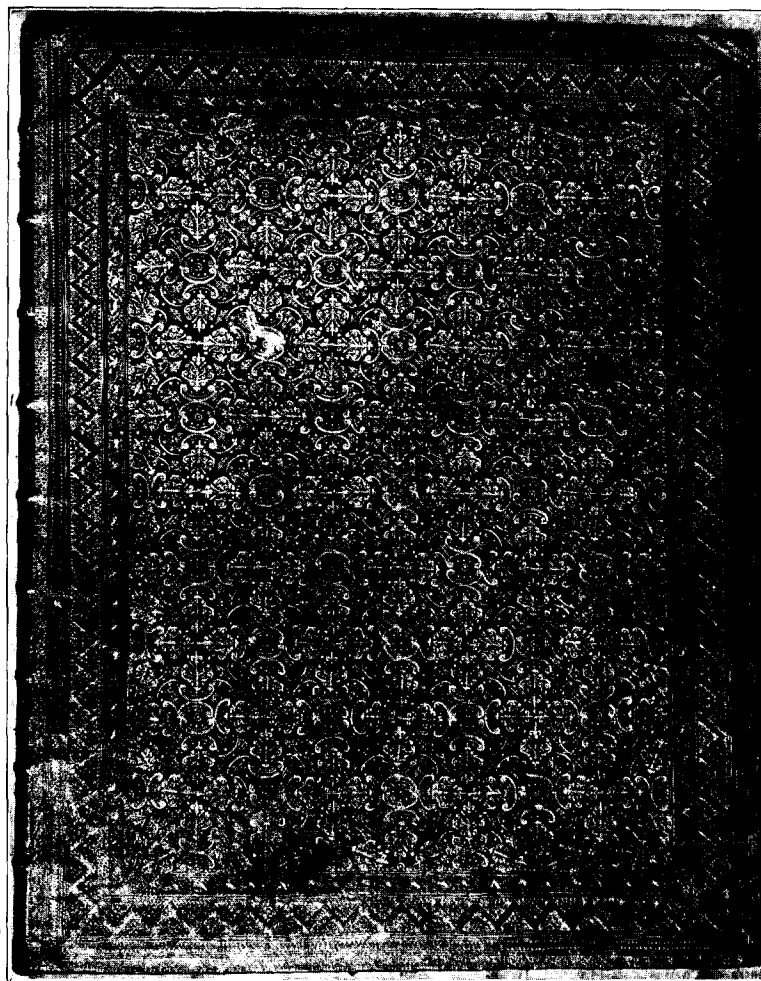
³⁾ Afgebeeld in het tijdschrift *Magnus*, III (1912), bijlage bij blz. 128.

⁴⁾ *Werken van Jacob Cats*, uitgegeven te Amsterdam in 1658. — E. Hannover, *Kunstaerdige gamle bogbind indtill 1850 (1907)*, blz. 85. — De afmetingen van dezen band zijn 46 bij 23 c.M.

⁵⁾ *Variarum imaginum a celeberrimis artificibus pictarum caelaturae*. — Mr. Gerrit Reynst (om het leven gekomen 29 Juni 1658; verg. J. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, I, blz. 447) woonde aan de Keizersgracht, oostzijde ter hoogte van de Reestraat (verg. M. Fokkens, *Beschrijving van Amsterdam*, blz. 71). Hij had schilderijen gekocht uit de nalatenschap van Koning Karel I van

Aan dezen band is het vlak binnen de omlijsting der platten geheel gevuld met een doorlopend patroon, dat ontstaat door het regelmatig herhalen van de zelfde groep van stempels (Afb. 6). Op die wijze is een voortreffelijk effect van decoratie bereikt ¹⁾.

Een weinig kleiner van formaat is een band van rood marocco leder in het Britsch Museum te Londen ²⁾. Deze band omsluit een *Missale Romanum*, uitgegeven te Antwerpen in 1663. Om de groepeerings der stempels staat deze band dicht bij de groote Bijbels. Niet zeer gelukkig was het denkbeeld van den kunstenaar om de opzet van zijn decoratie door een stel rechte lijnen te markeeren. Bijzonder fraai is bij dezen band de combinatie van kleur van verguldsel en leder (Afb. 7). Meer opmerkelijk dan fraai is de versiering van de snede, waar door Magnus een aantal voorstellingen uit het leven van Christus en Maria in kleuren zijn afgebeeld tusschen lofwerk, Maria Boodschap, Verkondiging

Afb. 6. Band om een plaatwerk in de Kon. Bibliotheek.

Engeland; deze schilderijen zijn later door de Staten van Holland teruggekocht en aan Karel II ten geschenken gegeven (verg. Kramm, V, blz. 1363—1365). — Blijkens het titelblad waren de schilderijen, toen de gravures werden uitgegeven, gedeeltelijk bij de weduwe van Mr. Gerrit Reynst, die in 1671 is overleden, en gedeeltelijk bij Karel II. De uitgaaf, en waarschijnlijk ook de band, moet dus worden gedateerd tusschen 1660 en 1670.

¹⁾ De afmetingen van den band zijn 50 ½ bij 39 ½ c.M.

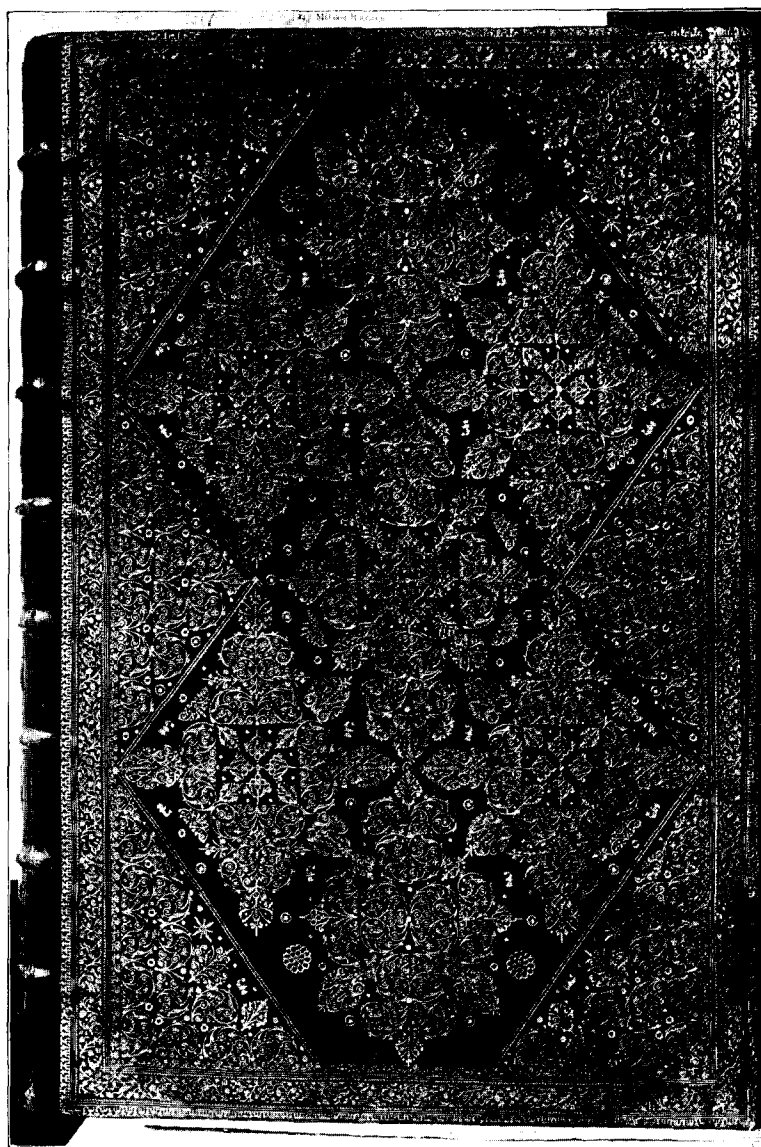
²⁾ W. Y. Fletcher, *Foreign bookbindings in the British Museum* (1896), pl. LII; Magnus, III (1912), bijlage bij blz. 6. — De afmetingen zijn 41 bij 28 c.M.

aan de herders, Aanbidding der drie Koningen, Christus aan het Kruis, Opstanding, Hemelvaart van Christus, Hemelvaart van Maria. —

Dezen band zal men aan Magnus den vader mogen toeschrijven.

Dicht bij den trouwbijbel van Albert Magnus staat de band om de beschrijving van Latium door den bekenden Jesuïet Athanasius Kircher, uitgegeven te Amsterdam in 1671 ¹⁾. Waarschijnlijk moet men dezen band beschouwen als werk van een der zoons. De bewerking van het leder is voortreffelijk; de stempels zijn op zeer kundige wijze aangebracht, maar zij staan wat los van elkander; ook is de verhouding van kleur tusschen verguldsel en leder niet gelukkig (Afb. 8). Opmerkelijk zijn de kleine gekroonde dolfijnen en adelaars, die men tusschen de andere stempels aantreft.

De gekroonde dolfijnen kon men ook al op den band in het Britsch Museum opmerken. Deze stem-

Afb. 7. Missale Romanum in het Britsche Museum.

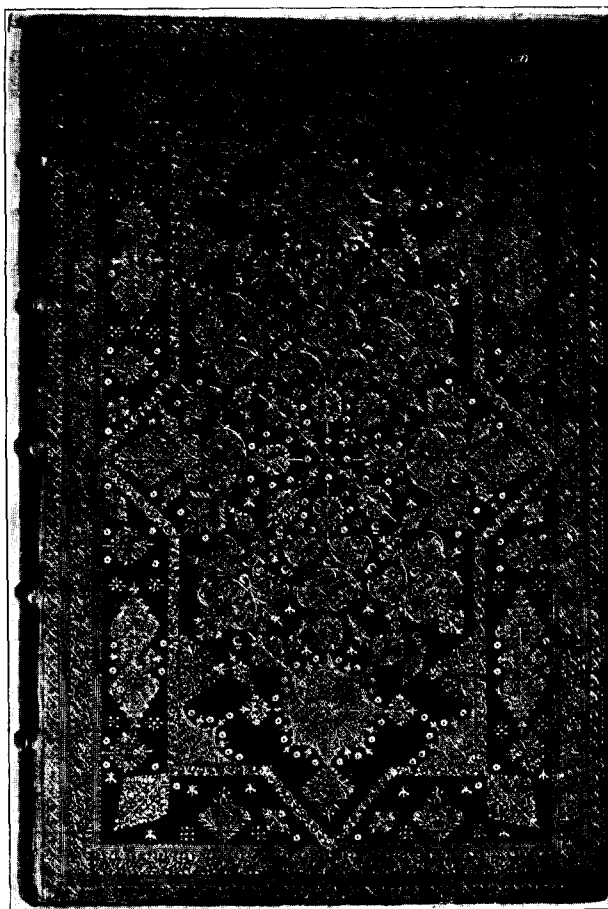
pels hebben geen bijzondere beteekenis. Blijkbaar heeft Magnus ze laten snijden voor

¹⁾ Athanasius Kircher S. J. Latium, Amsterdam, bij Joh. Janszoon van Waesberge, 1671. — De afmetingen zijn 39 ½ bij 25 c.M. — Deze band werd reeds boven vermeld.

banden, die hij voor den Dauphin en voor een andere vorstelijke persoonlijkheid moest maken, en ze later uitsluitend met decoratieve bedoeling gebruikt. Dat wordt bewezen door een band, dien de Heer van Marle heeft gepubliceerd¹⁾. De band bevat een handschrift met keuren en handvesten van Amsterdam, bijgewerkt tot 1585. Het is een bij uitstek Amsterdamsch werk en op het midden van het plat prijkt ook het wapen van Amsterdam. Toch merkt men tusschen de stempels, waarmede de band is verguld, den kleinen gekroonden dolfin op en een gekroonden dubbelen adelaar. Ook van dit deel is de snede prachtig verguld en gekleurd, met het wapen van Amsterdam en rijke festoenen. — Dit is waarschijnlijk een vroeg werk van Magnus den vader.

Van nog kleiner formaat, is een band om de Stichtelijke rijmen van Camphuysen, uitgegeven te Amsterdam in 1652, in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam²⁾. Deze band vertoont een bijzonder smaakvolle vulling van het plat, met een krachtige omlijsting aan weerszijde van een onversierd gelaten strook leder. Vooral deze omlijsting is de oorzaak, dat de band, ondanks de rijke vergulding, ook voor onzen smaak, geen overladen indruk maakt. Zeker is ook deze band een voortbrengsel van Magnus den vader.

Voor een navolging van een dergelijken band door een der zoons houd ik den band om de IJstroom van Antonides van der Goes, uitgegeven te Amsterdam in 1671, in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage³⁾. De omlijsting van dezen band

Afb. 8. Beschrijving van Latium in de Kon. Bibliotheek.

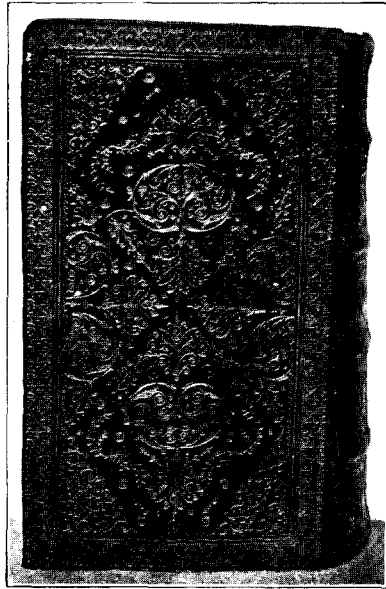
¹⁾ R. van Marle, Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, III (1905), blz. 143-145, met afbeeldingen. — De band is van donkerrood marocco leder en is 28 ½ bij 20 ½ c.M. groot.

²⁾ Afgebeeld in het Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, VIII (1910), tegenover blz. 148; verg. Magnus, I (1910), blz. 111-115. — De afmetingen van den band zijn 28 bij 20 ½ c.M.

³⁾ De afmetingen van dezen band zijn 24 ½ bij 18 c.M.

komt geheel met den zoeven genoemden band overeen, maar de vulling van het omlijste vlak is minder vol en ook minder rustig.

Ook enkele bandjes in klein octavo formaat moeten wij vermelden, in de eerste plaats het reeds boven besproken bandje om een andere uitgaaf van Camphuysen's Stichtelijke rijmen, verschenen te Rotterdam in 1658, in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam ¹⁾.

Afb. 9. Fransch Bijbeltje in het Nederlandsch Museum.

De platten zijn omlijst met de gewone breede rol van wingerdranken met vogeltjes en verder gevuld met tamelijk los over het vlak gestrooide stempels; onder deze stempels merken wij ook den gekroonden dolfijn op. Het zelfde rolstempel en den gekroonden dolfijn vinden wij op een bandje om een Nieuw Testament in het Fransch, uitgegeven te Den Haag in 1664, in de Koninklijke Bibliotheek ²⁾. De versiering is wat te grof voor het kleine formaat, maar ik zie toch geen reden om deze bandjes niet aan Magnus zelf toe te schrijven. Blijkbaar is er evenwel minder zorg aan besteed dan aan de groote banden ³⁾.

Nog een weinig kleiner van formaat is een Fransch Bijbeltje in het Nederlandsch Museum ⁴⁾. Voor dit bandje heeft Magnus zijn geliefde rol met de vogeltjes zeker te breed gevonden; wel merken wij de andere ons bekende stempels op, die hij gebruikte (Afb. 9). Daarbij heeft de binder een zeer fraai geheel tot stand gebracht. Ook de snede is bijzonder rijk versierd (Afb. 10). Het is het mooiste werk van dien aard, dat mij bekend is ⁵⁾.

Ten slotte noemen wij nog een aantal banden,

¹⁾ Afgebeeld bij J. F. van Someren, *Oud-Holland*, I (1883), tegenover blz. 226. De afmetingen zijn 16 bij 9 $\frac{1}{2}$ c.M.

²⁾ *Le Nouveau Testament*. La Haye, chez Jean et Daniel Steucker, 1664. Geheel gereproduceerd in het tijdschrift *Magnus*, XVI (1925), blz. 94; de reproductie geeft den band eenigszins vergroot. De afmetingen zijn 15 $\frac{1}{2}$ bij 8 $\frac{1}{2}$ c.M.

³⁾ De Koninklijke Bibliotheek bezit nog een exemplaar van het zelfde boekje in een prachtbandje, met een inscriptie van de eerste eigenares uit het jaar 1677. Het is een bandje in den zelfden trant, ook met een rol met vogeltjes, maar deze laatste rol is minder decoratief opgevat en rijk van compositie. Waarschijnlijk is het werk van een concurrerende binderij. De afmetingen zijn 15 bij 8 $\frac{1}{2}$ c.M.

⁴⁾ Amsterdam, Nederlandsch Museum, Inventaris 11374. Fransch Bijbeltje. Charenton, 1652. De afmetingen zijn 14 $\frac{1}{2}$ bij 8 $\frac{1}{2}$ c.M.

⁵⁾ In het voorbijgaan vermeld ik nog de volgende banden, die uit de werkplaats van Magnus afkomstig moeten zijn:

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek. Cicero (Amsterdam, Elzevier, 1661), 28 $\frac{1}{2}$ bij 17 $\frac{1}{2}$ c.M. — Fransche Bijbel (Leiden, 1665), 16 bij 9 $\frac{1}{2}$ c.M.; vermeld *Catalogus van de Bijbeltentoonstelling van 1914*, blz. 119 n. 924. Guarini, *Le berger fidèle* (Parijs, 1667), 15 bij 8 $\frac{1}{2}$ c.M. — Het nieuwe Testa-

die blijkbaar aan den laatsten tijd van de werkplaats van Magnus moeten worden toegeschreven ¹⁾).

Het Museum voor kunstnijverheid in Den Haag bezit een exemplaar van Johan Nieuhoff's Zee- en lantreise, uitgegeven in 1682, in een prachtband met de stempels van Magnus ²⁾. Deze band is versierd met veel samengestelde boogstempels en puntstempels en ver-raadt ook door de losse verdeeling der stempels en het drukke, onrustige effect zijn herkomst uit den laten tijd van de werkplaats.

Uit dezen tijd moet ook afkomstig zijn een band om den tweeden druk van Huygens' Korenbloemen, uitgegeven te Amsterdam in 1672, in de Bibliotheek der Koninklijke Akademie van wetenschappen te Amsterdam ³⁾. In dit deel komt een eigenhandig door Huygens geschreven Fransch gedicht voor, als opdracht aan de Prinses van Oranje. Uit dit gedicht blijkt, dat Huygens zijn werk heeft laten binden om het aan de Prinses ten geschenke te geven op Oudejaarsavond van 1686. Het is een band, die ons op typische wijze de kunst leert kennen uit deze periode van de binderij.

Afb. 10. Fransch Bijbeltje in het Nederlandsch Museum.

Nog fraaier is een band om een beschrijving van Vlaanderen, met talrijke gekleurde platen en kaarten, in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage ⁴⁾. Het leder van dezen band is van de allerbeste kwaliteit; de stempels, waaronder wij wederom de bekende rol met de vogeltjes tusschen wingerdranken ment en de Psalmen (Amsterdam, 1677), perkamenten bandje; afgebeeld Catalogus van de Bijbel-tentoonstelling, pl. 11; verg. blz. 120 n. 827, en Magnus, V. (1914), blz. 154. — Enkele minder fraai uitgevoerde banden.

Den Haag, Museum Meermanno Westreenianum. — Nieuwe Testament geschreven in 1695, 19 bij 12 c.M.; afgebeeld in het tijdschrift Magnus, V (1914), blz. 56. — Dit moet dus een bandje zijn uit den allerlaatsten tijd van de werkplaats.

Leiden, Universiteitsbibliotheek. — Armenische Bijbel (Amsterdam, 1670), 27 bij 21 c.M., vermeld door A. C. Kruseman, Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland, blz. 103. — Corpus Juris (Amsterdam, Joan Blaeu, 1664), 20 1/2 bij 12 c.M.

Utrecht, Universiteitsbibliotheek. — Verschillende minder fraai uitgevoerde banden.

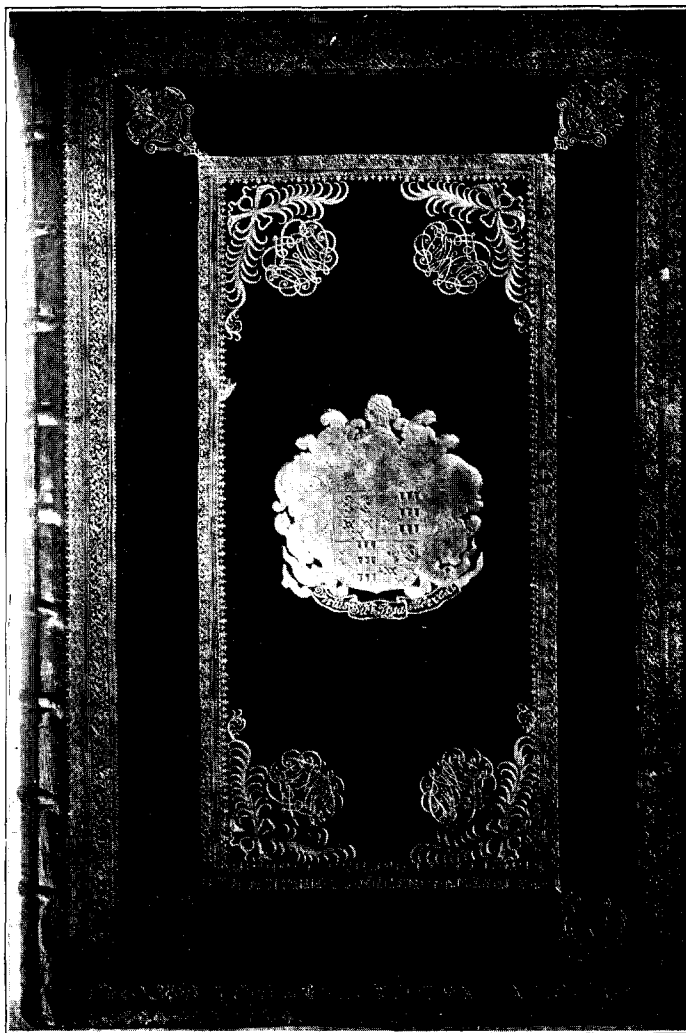
¹⁾ Het is opmerkelijk, dat de prachtbanden, die men met zekerheid kan toeschrijven aan den tijd na het overlijden van Magnus den vader, zeer zeldzaam zijn.

²⁾ Afgebeeld in het tijdschrift Magnus, V (1914), blz. 110 en 111. — De afmetingen zijn 39 1/2 bij 25 c.M.

³⁾ J. F. van Someren, Oud-Holland, I (1883), blz. 237. — Catalogus van de Historische tentoonstelling van 1925, blz. 88 n. 842.

⁴⁾ Ant. Sanderus, Flandria illustrata, II: Flandria subalterna. Coloniae, Corn. ab Egmont, 1644. — De afmetingen van den band zijn 52 1/2 bij 33 1/2 c.M.

opmerken, zijn met de grootste vaardigheid aangebracht (Afb. 11). Alleen zijn het wapen van de familie van Loon, dat op het midden van de platten prijkt, en de monogrammen

Afb. 11. Atlas in de Koninklijke Bibliotheek.

midden der 18de eeuw. De omlijsting van het plat, met rolstempels, is geheel in den stijl van de door Magnus vervaardigde banden; in het midden is een medallion aangebracht, uit vele kleine stempels samengesteld, en onder deze stempels trekken figuurtjes van herten

¹⁾ Londen, Victoria-and-Albert-Museum, Inv. 1760 - 1880. - Het groot natuur- en zedekundigh wereldtooneel of woordenboek van zinnebeelden. Deel I (Delft, 1743). De afmetingen van den band zijn 42 ½ bij 26 c.M.

in de hoeken wat zwaar en storen het effect van het geheel. Het technisch kunnen van den binder, die dezen band heeft vervaardigd, was blijkbaar nog zeer groot. Wij moeten aannemen, dat deze band in de 18de eeuw is ontstaan of althans in de alleraantelste jaren van de 17de eeuw. Vóór dien tijd is immers een band, die op deze wijze is versierd met figuren in het midden en in de hoeken, een omlijsting en zoo groote vlakken van onbewerkt gelaten leder, niet goed denkbaar.

Uit nog later tijd moet een band zijn te Londen, om een prachtwerk met gravures, dat te Delft in 1743 is uitgegeven ¹⁾. Het is een band van rood marocco leder, verguld met de bekende stempels, die in de werkplaats van Magnus werden gebruikt. Maar de bewerking is niet zoo verzorgd als aan de banden van Magnus. Zeer opmerkelijk is het ook, dat de compositie van de versiering volkomen herinnert aan de banden uit den tijd omstreeks het

en kleine gekroonde dolfijnen bijzonder de aandacht; de ornamenten in de hoeken zijn weer in den stijl der 18de eeuw; het is ook in den stijl van dien tijd, dat zooveel leder onbewerkt is gelaten tusschen de ornamenten. Deze band levert het bewijs, dat de stempels van Magnus nog in het midden der 18de eeuw werden gebruikt. Maar anders vertoont deze band de eigenaardigheden van Magnus toch niet meer.

Oct. 1927.

A. W. BYVANCK.

N a s c h r i f t.

Bovenstaand artikel over de prachtbanden uit de werkplaats van Magnus was reeds gezet, toen ik de twee catalogi ontving van een veiling van Van Stockum's antiquariaat te 's-Gravenhage (op 12-16 December 1927), waarin niet minder dan tien banden aan de werkplaats van Magnus worden toegeschreven. Ik kan hier nog naar deze catalogi verwijzen. In het tijdschrift Magnus is een publicatie met afbeeldingen te verwachten.

N. 1081. — J. A. van der Goes, *De IJstroom* (Amsterdam, Pieter Arentsz., 1671), en enkele andere geschriften, uitgegeven in de jaren 1667 tot 1673, in een bandje van rood marocco leder met rijke vergulding, geheel in den stijl der banden uit de werkplaats van Magnus omstreeks 1675. — Achter in den catalogus vindt men een goede afbeelding.

N. 1082. — *Fransche Elsevier-bijbel*, uitgegeven in 1669, gebonden in twee banden van Russisch leder, met zeer zware borden. Het type van de decoratie is eenvoudig. De banden zijn merkwaardig om het gebruik van Russisch leder en omdat hier de rol met de vogeltjes tusschen wingerdranken tweemaal tegen elkander is toegepast, zoodat een breede band ontstaat met een zeer fraai effect van decoratie. Deze zelfde band, met de rol twee maal naast elkander afgedrukt, vindt men ook aan de binnenzijde van de zijkanten der borden. Deze banden zijn zeer bijzondere voortbrengselen van de werkplaats van Magnus.

In een afzonderlijken kleineren catalogus zijn beschreven zeven banden van rood marocco leder, ongeveer uniform gebonden, met de wapens van het Zeeuwsche geslacht Reigersberch. Ik geloof niet, dat deze banden uit de werkplaats van Magnus afkomstig zijn. Wel kan men enkele stempels opmerken, die door Magnus zijn gebruikt, maar daar naast vindt men ook andere stempels, die niet op zijn banden voorkomen. Bovendien is noch de manier, waarop de stempels zijn gegroepeerd, noch de manier, waarop zij zijn aangebracht, in overeenstemming met de kunst van Magnus.

Dec. 1927.

A. W. BYVANCK.

„DENKMALPFLEGE" IN OOSTENRIJK.

Ofschoon in Holland reeds in 1901 op de Bondsvergadering te Edam werd aangedrongen op een Monumentenwet¹⁾, hebben er wel meermalen geruchten geloopt over een wetsontwerp in voorbereiding, doch men wacht nog steeds op een minister, die dit belangrijk onderwerp niet alleen in studie neemt, maar die zich ook krachtig en opgewekt genoeg gevoelt om hiervoor den strijd aan te binden. Het is daarom van belang om het oog te houden op hetgeen in het buitenland geschiedt en op de resultaten, die aldaar in den laatsten tijd zijn bereikt.

In Oostenrijk werd reeds in 1850 eene Central Commission für Erhaltung und Erforschung der Kunst- und Historische Denkmäler opgericht, welke zich eerst beperkte tot de gebouwen en omstreeks 1870 haar werkzaamheid uitbreidde, waarbij toen ook de Archieven ondergebracht werden. De Commissie werd in drie secties gesplitst: 1. voor archeologie en praehistorie, 2. voor de middeleeuwen en later en 3. voor de archivalia. De resultaten waren niet bevredigend en leidden er toe, dat in c. 1910 de werkzaamheden werden opgedragen aan een bureau met bezoldigde ambtenaren, onder den naam van Bundes Denkmalamt, in het vervolg aangehaald als B. D. De archieven werden onder een zelfstandig Archivamt gebracht, waartegenover tevens de werkzaamheden werden vergroot, door er ook de Heimatschutz onder te doen vallen.

Het B. D. staat direkt onder den minister van onderwijs en werkt met een bureau van 8 deskundige ambtenaren, gevestigd in een oud vorstelijk paleisje in de Auerbergstrasse No. 1 (Wien VIII), en wordt in de erflanden vertegenwoordigd door Landeskonservatoren, als bezoldigde ambtenaren.²⁾ Volgens de „Amtskalender" zijn er thans 8 Landeskonservatoren in Graz (2), Salzburg (2), Linz, Innsbrück, Bregenz en Klagenfurt. Oorspronkelijk dacht men in elk landsdeel twee Landeskonservatoren te benoemen, doch dit aantal is tot één per district teruggebracht. Voor bijzondere zaken wordt de hulp van Konsulenten ingeroepen.

De Landeskonservatoren treden in hun gebied zelfstandig op, behalve in speciaal genoemde gewichtige gevallen, bij restauraties en verder waar het B. D. zelf zich de behandeling heeft voorbehouden. Eene speciale opleiding in kunstgeschiedenis, praehistorie en bouwkunde wordt voor hen verplicht gesteld.

Naast deze ambtenaren worden Konservatoren voor een bepaald distrikt benoemd, telkens voor drie jaar, die in speciale gevallen gemachtigd worden om namens den Landeskonservator op te treden, en dezen op de hoogte houden. Zij vormen den band met de lokale besturen. Het is een eereambt, dat alleen aanspraak geeft op vergoeding van reiskosten en op eene reductie bij aankoop van de uitgaven van het B. D. Een lageren trap vormen de gewone correspondenten.

¹⁾ Bulletin van den Nederl. Oudhk. Bond 1900-1901. 1e serie IV bl. 222-223 en 226-234

²⁾ De titel werd voor de „Konzepts-beambten" bij verordening van 2 Juli 1926 no. 175 veranderd in Staatskonservator.

Aan den Landeskonservator is in de eerste plaats opgedragen het samenstellen van inventarissen der monumenten en verder het toezicht hier op, waarbij hij er voor moet waken, dat tijdig in kleine onderhoudskwesties wordt voorzien ter voorkoming van groote en kostbare restauratiewerken. Hij moet veel reizen om zich op de hoogte te houden van den toestand der monumenten, let er op, dat roerende monumenten niet van hunne bestemming verwijderd worden en bevordert anders de overbrenging naar een museum. Hij houdt toezicht op de vondsten, tracht de belangen van den dienst en van de praktijk te vereenigen en legt een Denkmalarchiv aan van foto's en teekeningen. Het is hem verboden om zelf restauraties te leiden, tenzij bij uitzondering en met speciale machtiging.

Het B. D. wordt aangevuld door het Kunsthistorisch Instituut, wiens Vorstand geraadpleegd moet worden in kunsthistorische vraagpunten van principieelen aard. Het heeft tot taak om eene „algemeine Oesterreichische Kunsttopographie" samen te stellen, détailstudies uit te geven en toezicht te houden op de staats- of door den Staat gesubsidieerde musea.

Voor de Speläologie bestaat een afzonderlijk Speläologisches Institut der Bundes-hohlenkommission, dat zelfstandig werkt en gidsen uitgeeft.

Het B. D. is geplaatst onder Hofrat P. J. Schubert, bijgestaan door Hofrat Dr. Wilhelm von Ambros. De uitgaven van het Institut geschieden onder leiding van Dr. Dagobert Frey. Sinds 1910 verschenen er reeds 22 deelen, waarbij er echter rekening mede gehouden moet worden, dat zoowel de omvang van elk deel als die van het daarin behandelde onderwerp beperkt is. Zoo zijn er twee deelen alleen gewijd aan den Hofburg en is deel XIX beperkt tot het Stift Heiligenkreuz. Ook dan blijken echter de 22 deelen in 17 jaar, met inbegrip van de oorlogsjaren, eene eerbiedwaardige praestatie, waarvoor Dr. Frey en zijne medewerkers alle waardeering verdienen.

Daarnaast verschenen nog eenige deelen Kunstgeschichtliche Einzeldarstellungen en het Zeitschrift für Denkmalpflege, mede onder redactie van Dr. D. Frey.

Het is jammer, dat men in Oostenrijk in dezelfde fout vervallen is als hier, door oorspronkelijk de oplage der deelen te klein te stellen, ik meen op 500 ex., waardoor reeds thans verschillende deelen zijn uitverkocht.

Met de beschrijving houdt de bescherming gelijken tred. Deze berust op de wet van 25 September 1923 No. 533, aangehaald als Denkmalschutzgesetz, en het uitvoerverbod volgens de wet van 24 Januari 1923 No. 80.

De eerstgenoemde wet is toepasselijk op onroerende en roerende goederen van historische, kunst- of „kultureller" beteekenis, voor zooverre haar behoud van openbaar belang is. Dit belang wordt verondersteld bij monumenten in bezit van den Bond, openbare lichamen, vereenigingen („Körperschaften, Anstalten, Fonds") met inbegrip van de kerkelijke, tenzij het B. D. het tegendeel bepaalt, hetgeen op verzoek van den bezitter of ambts-halve kan geschieden. Voor particulier bezit geldt daarentegen, dat het belang eerst aanwezig geacht wordt te zijn na uitdrukkelijke verklaring van het B. D.

Hierbij valt op te merken, dat dus alle monumenten in particulier bezit onder de bescherming der wet geplaatst kunnen worden, ook losse roerende voorwerpen en ver-

zamelingen, wier behoud in haar geheel van belang wordt geacht. Over het al- of niet wenschelijke van de toepassing der wet op roerende zaken in particulier bezit wordt verschillend geoordeeld.

Een tijdgrens wordt niet aangegeven, in de praktijk vallen echter moderne kunstzaken buiten de wet.

Van de monumenten, roerend of onroerend, in staats-, kerkelijk of corporatiebezit, die ambtshalve onder de wet vallen, tenzij zij uitdrukkelijk zijn uitgesloten, is vernietiging of vrijwillige vervreemding en elke verandering, die van invloed kan zijn op den toestand, het uiterlijk of de kunstwerking, verboden zonder toestemming van het B. D., behoudens bij dringend gevaar. Verkoop is nietig als vallende onder art. 879 van het B. W., dat eene overeenkomst tegen een wettelijk verbod of tegen de goede zeden nietig verklaart.

Voor voorwerpen in bezit van katholieke kerken geldt naast de bepaling der wet tevens de „Verordnung" van den minister van Kultus und Unterricht van 20 Juni 1860 No. 162, die voor vervreemding de toestemming eischt van genoemd ministerie.

Voor onder de bescherming gestelde voorwerpen in particulier bezit wordt dezelfde machtiging van het B. D. vereischt, doch blijft de verkoop vrij, behoudens de verplichting om aan het B. D. kennis te geven en om aan den verkrijger mededeeling te doen, dat het verkochte onderworpen is aan de bepalingen der wet. Bij de hieraan onderworpen verzamelingen mogen hieruit niet afzonderlijk stukken verkocht worden, tenzij met goedvinden van het B. D. Zelfs executie van enkele voorwerpen kan verboden worden en evenzoo het executoriaal verkoopen van verzamelingen, tenzij als geheel.

Bij dreigend gevaar voor vernietiging of beschadiging kan de Landeshauptmann ingrijpen, op verzoek van het B. D., en die onder Staatstoezicht stellen, waarvan den eigenaar beroep open staat bij den minister.

Ook de omgeving wordt beschermd tegen ontsierende reclame enz., waartegen de politie op verzoek van het B. D. kan optreden.

Daarna volgen voorschriften over vondsten en opgravingen, waarbij elke verandering van den toestand bij vondsten tijdelijk kan verboden worden en bij opgravingen toezicht en toestemming van het B. D. wordt geëischt.

Aan de beampten van het B. D. wordt overal toegang tot de monumenten verzekerd en aan ieder wordt de verplichting opgelegd om de gewenschte inlichtingen te verstrekken. De verschillende overtredingen der voorschriften worden hoogstens tot 2000 schilling boete en 6 maanden hechtenis gestraft, waarnaast ook de verbeurdverklaring kan worden uitgesproken of eene boete van de dubbele waarde van het vervreemde of vernielde object. Ook kan de schuldige, op vordering van het B. D., veroordeeld worden om opeigen kosten het monument zooveel mogelijk in den ouden toestand terug te brengen.

Bij besluit van het Bundeskanzleramt van 15 Juni 1924 No. 299 wordt nader bepaald, dat de betrokken eigenaar zoo mogelijk gehoord zal worden vóór de registrering als beschermd voorwerp en dat alle verzoeken over toestemming van het B. D. voor wijzigingen, vervreemding enz. vergezeld moeten zijn van eene beschrijving van het object, foto's of afbeeldingen, en bij onroerend goed van eene situatietekening.

Uit het bovenstaande overzicht blijkt, dat de bevoegdheden van het B. D. zeer ver gaan. In de praktijk levert dit echter geen bezwaar, daar de toepassing soepel is. De Oostenrijksche goedertierenheid waarborgt een milde uitlegging der voorschriften en daarnaast wordt in art. 6 van de instructie der Landeskonzervatoren uitdrukkelijk bepaald:

„Es liegt keineswegs in der Absicht der Denkmalpflege, praktischen, alte Denkmale tangierenden Bedürfnissen unter allen Umständen zu widersprechen, im Gegenteile haben die Landeskonservatoren, soweit solche Bedürfnisse tatsächlich bestehen dahin zu wirken, dasz ihnen in einer Weise entsprochen wird, die den geringsten Nachteil für das Denkmal bedeutet. Das gilt ganz besonders für Kultusbedürfnissen."

De ruime toepassing van dat beginsel heeft dan ook gemaakt, dat de wet wordt toegepast zonder de minste wrijving met de geestelijkheid en dat van die zijde geen bezwaren worden geopperd. Alleen het hierna te noemen uitvoerverbod leidt enkele malen tot kleine geschillen met lagere geestelijken, die kerkschatten willen te gelde maken. Ook hierbij wordt echter met de omstandigheden rekening gehouden. Het is belangrijk om op deze goede gezindheid der hooge geestelijkheid te kunnen wijzen, omdat ook in Oostenrijk bij vorige ontwerpen van die zijde veel tegenstand werd ondervonden. Toen echter de algemeene malaise na den oorlog ook de kerkelijke inrichtingen door het waardeloos worden der beleggingen er toe dwong om zich zelfs tegen spotprijzen door verkoop van kostbaarheden de noodige fondsen te verschaffen, bleek dat eene monumentenwet dringend noodzakelijk was en elk uitstel onherstelbaar verlies voor het kunstbezit moest tengevolge hebben. De oppositie is toen voor deze noodzakelijkheid gezwicht, en de toepassing der wet heeft bewezen, dat een overgroot deel van de eerst geopperde bezwaren denkbeeldig of althans overdreven was. Het B. D. houdt rekening met den nood der kerken en stichtingen en verzet zich niet halstarrig tegen vervreemding, doch bevordert zooveel mogelijk verkoop aan musea of inheemsche kunstkabinetten en verleent alleen toestemming, indien aan den verkooper een behoorlijk aanbod wordt gedaan.

Het reeds genoemde uitvoerverbod werd vastgesteld bij wet van 5 December 1918 No. 90 en 24 Januari 1923 No. 80 en omvat dezelfde voorwerpen, die voor de Denkmalschutz in aanmerking komen. Uitgesloten worden alleen de werken van levende kunstenaars en van hen, die nog geen 20 jaar overleden zijn.

Uitvoer is verder toegestaan met machtiging van het B. D. onder appèl op den minister. Clandestine uitvoer wordt gestraft met boete en hechtenis en confiscatie van de betrokken voorwerpen. Bij dreigend gevaar kunnen door den Landeshauptmann maatregelen er tegen genomen worden op voorstel van het B. D., waarbij rekening moet gehouden worden met de „Wirtschaftliche Lage" van den eigenaar of bezitter. Ook tegen deze maatregelen bestaat appèl op den minister. De boeten en de geconfisqueerde zaken vervallen aan het ministerie van Onderwijs en worden voor openbare kunstdoeleinden bestemd. Ook de archivaliën vallen onder dit verbod, doch daarbij treedt het Archivambt in de plaats van het B. D.

Door de milde toepassing der bepalingen wordt feitelijk de uitvoer niet geheel

voorkomen, doch worden toch, volgens de mij verstrekte inlichtingen, dikwijls gunstige resultaten bereikt.

De monumentenbescherming wordt nog aangevuld door enkele speciale bepalingen. Hiertoe behooren:

a. de „Ausfuhrabgaben" volgens de wet van 24 Juli 1922 No. 494, waarvan het medegebrachte huisraad en huwelijksgoed is vrijgesteld.

b. de vrijstelling van invoerrecht voor musea,

c. de bepalingen over vondsten in het Burgerlijk Wetboek art. 398--401,

d. de vrijstelling van munten en oude kunstzaken van essayeering volgens art. 16 van het Punzierungsgesetz van 27 October 1921 No. 601, waarbij het belang der kunstzaken moet bevestigd worden door het B. D. of een openbare wetenschappelijke instelling,

e. de mogelijke lagere schatting van kunstwerken of collecties bij successie volgens de wet van 6 Februari 1919 No. 98. De korting moet nabetaald worden bij vervreemding binnen tien jaren. De lagere schatting wordt verzocht aan de „Finanzbehörden erster Instanz,"

f. vrijstelling van schenkingsrecht voor schenkingen van den Staat of bepaalde openbare inrichtingen (art. 36 dier wet).

g. een voorschrift in de Electricitäts-Wegegesetz van 7 Juni 1922 No. 348 art. 9 houdende bevel om bij het aanleggen van werken rekening te houden met monumenten en plaatselijk schoon.

h. eene vereischte machtiging voor openbare verkooping, waarvoor advies gevraagd wordt aan het B. D. te Weenen of de Landeskonservator ter plaatse.

Het B. D. heeft zich verdienstelijk gemaakt door het uitgeven, van een zeer overzichtelijk werkje: „Wichtigste Gesetze und Verordnungen über Denkmalpflege, Heimat- und Naturschutz in Oesterreich", waarvan dit jaar reeds eene tweede uitgave verscheen.

J. C. OVERVOORDE.

HET LANDS-ARCHIEF TE BATAVIA.

Het is eerst sinds 1925, dat de Indische archieven zijn ondergebracht in het statige perceel aan den Molenvlietschen weg te Batavia, na te voren lange jaren te zijn gehuisvest op zeer gebrekkige wijze in een lokaliteit bezijden het Gouvernementshotel aan het Koningsplein.

Niet alleen zijn daardoor in de eerste plaats de Indische archieven op doelmatiger en waardiger wijze ondergebracht, maar ging daarmee ook gepaard de restauratie van een woonhuis uit den tijd der Oostindische Compagnie, waaraan wij thans een korte bespreking zullen wijden. De steden van Nederlandsch-Indië zijn over het algemeen zeer arm aan dergelijke monumenten van geschiedenis en kunst en het stemt daarom tot verheugen, dat Batavia, nu het tweeledig doel is bereikt, kan bogen op een vrijwel naar den eisch gerestaureerd specimen van oud-vaderlandsche bouwkunst uit de tweede helft der 18e eeuw.

B o u w g e s c h i e d e n i s .

Het huis is gebouwd kort na 1755 door Reinier de Klerk, nadat hij als Gouverneur en Directeur van Banda was afgetreden en een zetel aan de Hooge Tafel te Batavia had ingenomen. Aan de hand van verscheidene schetsteekeningen werd het uit ruime beurs gebouwd. Het kan zijn, dat de bouwheer het zich gedacht had als toekomstige woning voor zijn bruid Sophia Francina Westpalm, waarmee hij in 1756 in het huwelijk zou treden. De gevolgde bouworde verschilde niet noemenswaardig van de destijds geldende voor de z.g. „thuynen” waarvoor Batavia toen een zekere vermaardheid genoot¹⁾.

De Klerk was in 1755 begonnen met een stuk erf te koopen „. breedte voor aan de Oostzijde langs voornoemde dijk (d.i. de Molenvlietsche dijk) N. ten W. 29 R. en agter aan de Westzeid langs de rivier Crocot 5 graden Oosten 15 R. mitsgaders diep aan de Noordzijde Oost 14 gr. N. eerst 14 R. 9 v., versmalt aldaar Zuidw. 12 R. , 10 v. en dan nog diep tot aan de rivier Crocot 6 graden N. 168 R. 3 v. en aan de Zuidzijde is de geheele diepte 190 R. zijnde gemeeten aan de Zuidzijde met de halve sloot en aan de Noordzijde voor met de gemeene weg en agter met de halve sloot’ Het werd ten Oosten begrensd door den Molenvlietschen dijk, ten Westen door de rivier Crocot en het erf van zekere Nij Claasie, ten Zuiden door de Balische Kampong en het erf van een zekere Arnoïda Schulp en ten Noorden door „eene gemeene weg en sloot en differente perzoonen”²⁾.

¹⁾ Zie de Haan: Oud Batavia blz. 73 e.v. IIe dl.

H. D. H. Bosboom: Oude Woningen in de stad Batavia. Tijdschrift van Ind. Taal, Land en Volkenkunde, 1890, dl. 40.

²⁾ Deze gegevens zijn ontleend aan het testament van de Klerk's weduwe: „Inventaris des boedels en nalatenschap van wijlen Douairière van Zijn HoogEdelheid de Klerk sub. in de maand October A. 1786, acte No. 5613. Register gebonden in linnen, folio, zonder nummer op den rug. Lands-archief Batavia.

Althans zoo luidde in 1786 de omschrijving van het stuk grond, meer dan 30 jaren nadat de Klerk het had aangekocht om er het huis op te zetten, hetgeen echter nog niet zeggen wil, dat de grenzen sinds 1755 onveranderd waren gebleven. Als uiterste tijdgrens van uitbreiding kan aangenomen worden het jaar 1780, waarin de Klerk stierf. Aan aankoop van gronden zal zijn weduwe, die z'ch na zijn dood uit het openbare leven terugtrok, niet meer gedacht hebben. Het huis was volgens de Klerk's eigen plannen geheel uit steen gebouwd, met twee groote zijvleugels, bestemd voor slavenverblijven en kombuizen, een pakhuis, twee paardestallen met bijbehorende koetshuizen, een koetsierswoning, een speeltuin, twee veehokken, twee duiventillen, een loods en twee loemboengs (schuren) alles van hout, en „agter langs de rivier Crocot nog een oud steene huis alle met pannen gedekt staand en gelegen 1 quart uur gaans Zuidwaarts buiten dese stadsmeuwpoort bewesten de moolenvlietsen dyk in het Westerveld, het 4de deel van het blok M. sub. N. 302/3.”

Later na de verheffing van de Klerk tot Gouverneur-Generaal (1777—1780), is vermoedelijk in 1777 nog een steenen gebouw opgericht, „door Zyn HoogEdelheids lyfwagt g'occupeert”.

Er bestaan eenige afbeeldingen van het huis uit den tijd, dat de Klerk nog het ambt van Raad van Indië bekleedde dus vóór de noodzakelijke verandering en uitbreiding, die het in lateren tijd als landvoogdsverblijf heeft ondergaan. Rach ¹⁾ heeft n.l. de voor en achterzijde van het gebouw in kleuren geteekend ²⁾. De eerste afbeelding heeft tot onderschrift: „Gezigt van de Thuyn van den WelEdGestrengen Heer Reynier de Klerk, geleege ¼ uur gaans bezuyden Batavia aan de Westzijde van de Molevlietsche Dyk aan het Front; de tweede heeft bijna hetzelfde opschrift, in stede van aan het Front, staat er echter, „aan de agterzyde”. Het geheel is omgeven door een rocailie rand, bekroond door het familiewapen van de Klerk ³⁾. De voorgevel vertoont dertien groote schuiframen en een hoofddeur met eenvoudig bovenlicht en stoep. Wat de achterzijde van het gebouw betreft, hieraan sloot zich een fraai aangelegde tuin, die door zijvleugels werd omgeven en afgesloten door een hooge achtermuur met poort.

G e s c h i e d k u n d i g e A a n t e e k e n i n g e n .

Toen de bouwheer Reinier de Klerk op 1 September 1780 na een langdurig lijden overleden was en op 4 September daaropvolgende uit deze woning met het gebruikelijke eerbetoon ⁴⁾ naar het Kasteel, het officieel domicilie van Indië's landvoogden, werd over-

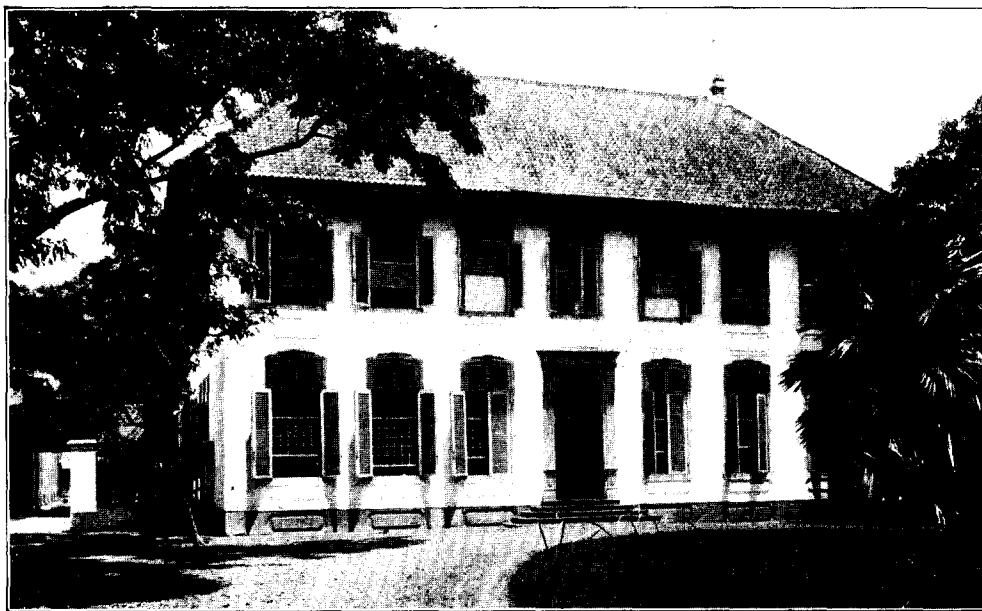
¹⁾ Johannes Rach werd benoemd in Nov. 1766 tot Vaandrig en had reeds voordien de Compagnie in lagere rangen gediend. Hij overleed in 1785 te Batavia en heeft vele teekeningen en schetsen in O. I. inkt vervaardigd van Batavia en andere plaatsen.

²⁾ In het bezit van het Kon. Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Weltevreden.

³⁾ Zie v. Rhede v. d. Kloot, De C. C. G. G. en G. G. v. Ned. Indië, Wapenafbeeldingen. Zie als boven, blz. 107 en Ary Huysers: Beknopte Beschrijving der O. I. Etablissements enz. enz. m. levensbeschr. van de Klerk, 1792.

⁴⁾ Het ceremonieel van zijn begrafenis vindt men in Daghregister 1780 m. s. Zijn wapenbord wordt nog vermeld in 1867. Zie verder nog: Lijkrede van Ds. J. Hooyma op 17 Sept. 1780 in de Luther-sche Kerk gehouden en die van Ds. Jan Nupoort op 6 Sept. in de Hollandsche Kerk, beiden in druk.

gebracht, om daarna in de Hollandsche Kerk te worden bijgezet ¹⁾, kwam het heerenhuis in het bezit ²⁾ van zijn weduwe Sophia Francina Westpalm ³⁾, een dochter van den vroegeren Eersten Raad en Directeur-Generaal Michiel Westpalm van Ameland en Geertruida Margaretha Goossens. Merkwaardige data uit het familieleven van dezen van derdewaak tot landvoogd opgeklommen Compagnie's dienaar, welke zich in deze woning hebben afgespeeld zijn: het huwelijk van zijn voordochter Margaretha Sophia Veryssel ⁴⁾ met Mr. J. C. M. Radermacher, zijn verheffing tot Gouverneur-Generaal op 4 October 1777 en zijn zilveren bruiloft op 1 Mei 1779 ⁵⁾. Zes jaren later volgde Mevrouw de Klerk haar echtgenoot in

Het Lands-archief te Batavia vóór de restauratie.

het graf, nadat zij afwisselend in dit heerenhuis en in haar woning in de stad aan de Westzijde van de Groote Rivier ⁶⁾ had verblijf gehouden. Zij stierf op den laatsten dag des jaars

¹⁾ Zie Nw. Nederl. Jaarboeken, XXX 1795, 4 blz. 3141.

²⁾ Bij acte van 27 Oct. 1780, geprotocolleerd pag. 147, voor heeren schepenen der stad Batavia, (notaris Bestbier).

³⁾ Zij was eerder gehuwd geweest met Barthold Borchers, Secr. der Hooge Regeering daarna met Hugo Veryssel, Raad-ordinair.

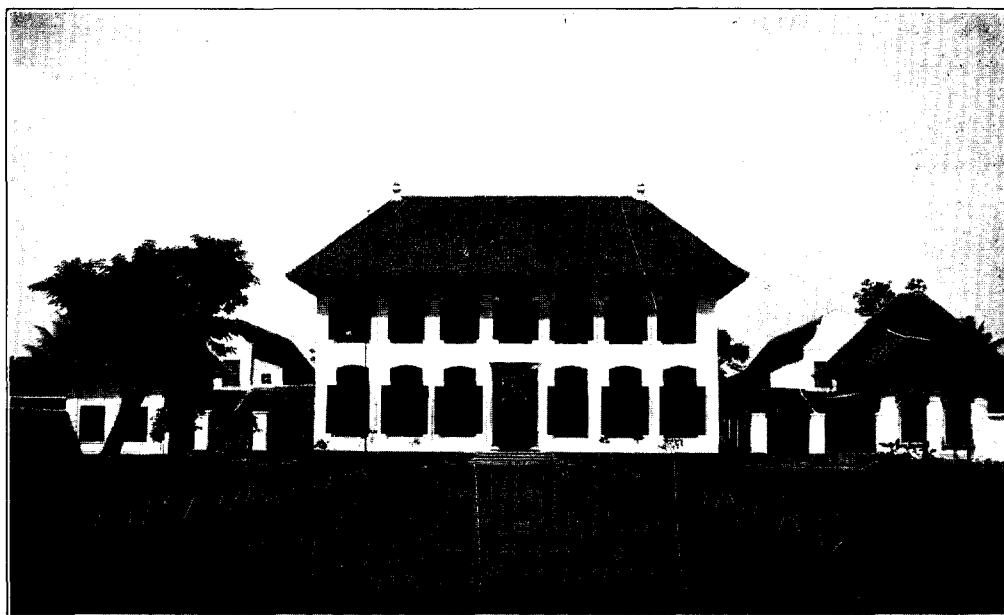
⁴⁾ Een dochter uit het tweede huwelijk zijner vrouw.

⁵⁾ In de koloniale maatschappij destijds was een dergelijke gebeurtenis zeer zeldzaam. Voor zoover wij weten is daarop geen gedenkpenning geslagen z. a. gebruikelijk was, vermoedelijk met het oog op den slechten gezondheidstoestand van De Klerk.

⁶⁾ De z.g. Toko Merah. Zie de Haan Oud-Batavia blz. 273, e.v. IIe deel.

1786 en werd op Nieuwjaarsdag begraven uit haar stadswoning en in de Hollandsche Kerk in het graf van haar echtgenooten bijgezet ¹⁾.

Na haar dood werd het heerenhuis voor den lagen prijs van 19800 Rds. verkocht aan den Raad-extra-ordinair Johannes Siberg ²⁾, een schoonzoon van De Klerk's opvolger Mr. Willem Arnold Alting, Deze tweede bewoner, als konstabelsmaatje naar Indië gevaren, heeft er eveneens meer dan dertig jaren verblijf gehouden. Hij kwam het huis bewonen met zijn vrouw en drie jonge kinderen, alle zonen, en beleefde hier zijne benoemingen tot Commissaris-Generaal (14 December 1793), tot Gouverneur-Generaal (22

Het Lands-archief te Batavia na de restauratie.

Augustus 1801) en zijn zilveren bruiloft (10 Juli 1801). Hij stierf er op 18 Juni 1817 en zijn vrouw volgde hem een half jaar later in het graf (20 Januari 1818). Erfgenamen waren zijn beide overgebleven zonen, die in Nederland vertoefden en vermoedelijk wel last hebben gegeven de bezittingen hunner ouders te verkoopen. Zodoende kwam het heerenhuis in het bezit van den Baljuw Lambert Zegers Veeckens. Deze bewoner heeft slechts een jaar in dit huis verblijf gehouden. Hij was gehuwd met Catharine Charlotte Holle en had drie zonen. In 1857 stierf hij te Amsterdam, na het in Indië tot Directeur-Generaal van Financiën te hebben gebracht.

Het huis, waar twee Compagnie's landvoogden gewoond hadden en gestorven waren, kwam in 1819 in handen van een vrijburger Leendert Miero, alias Snijder, die zich de weelde kon veroorloven zijn tenten op te slaan in het deftige huis, waar eens de allerhoogsten

¹⁾ Zie over hare begrafenis Nw. Nederl. Jaarboeken XXI, 1786. 2. 655.

²⁾ Zie over hem V. Rhede v. d. Kloot. De C. C. G. G. en G. G. van N. I. blz. 117 e.v.

der Bataviasche samenleving elkander plachten te ontmoeten. Maar het was in een tijd, toen de luister van Batavia's „thuynen" aanmerkelijk begon te tanen en het maatschappelijk leven zich van lieverlede naar Weltevreden begon te verplaatsen, waardoor groote fraaie huizen leeg kwamen te staan. Molenvliet was niet meer de deftige buurt van vroeger en wat vroeger onbereikbaar voor zekere klasse van lieden was, was het nu niet meer. Een eigenaardige speling van het lot wilde, dat Miero vroeger tot de lijfwacht van de Klerk had behoord en dus in hetzelfde huis dragonder-diensten verricht had. Hij heeft er vijftien jaar in gewoond en in dien tijd menig luidruchtig feest gevierd, want hij liet, als de nieuwrijken uit onze dagen, het geld lustig rollen.

Na den dood van Miero kwam het heerenhuis in 1843 in handen van de Nederlandsche Hervormde Diaconie, die het als weeshuis in gebruik nam. Enkele ontsierende verbouwingen zijn er toen aangebracht: voor den gevel werd een soort uitbouw aangebracht met een front in neo-Grieksch stijl, welke destijds te Batavia zeer in zwang was en bij voorkeur voor openbare gebouwen werd aangewend. De uitbouw diende voor kerk der weeskinderen. De meisjesweezen sliepen in het hoofdgebouw, de jongensweezen in de beide zijvleugels achter het huis, dat na de rijksten onder de rijken, thans de armsten onder de armen herbergde.

In 1899 werd het door de ijverige bemoeiingen van Mr. L. Serrurier ¹⁾ aangekocht door het Indische Gouvernement, dat de uitbouw verwijderde en den voorgevel herstelde in den ouden vorm. Het Hoofdbureau van het Mijnwezen werd hier gevestigd. De aard en het wezen van dezen diensttak was nu juist niet bevorderlijk voor een richtige instandhouding van het oude heerenhuis. Vooral het inwendige, de zijvleugels en de tuinen moesten het ontgelden. Betimmeringen, beschotten, stellages, schuren, bergplaatsen en loodsen voor allerhande materiaal werden in den loop der tijden zonder eenige gewetenswroeging aangebracht. Zware boomen groeiden ongestoord op het voorerf en belemmerden het riante uitzicht van den straatweg op het fraaie gebouw. Erger was het echter dat de zon niet doordringen kon en groote vochtigheid daarvan het gevolg was. Het waren de zwaarste tijden, die het gebouw heeft mede gemaakt, maar ten slotte kwam toch redding opdagen, want in 1925 kon het Gouvernement aan haar lang gekoesterd voornemen om het te doen ontruimen ten behoeve van het Lands-archief gevolg geven. Na een groote schoonmaak en een hoogstnoodige restauratie prijkt thans het oude heerenhuis wederom in al zijn glorie en is te Batavia op gebied van monumentenzorg een daad verricht.

Tegenwoordige toestand.

Het statige gebouw, dat zooals gezegd, uitwendig volkomen zijn oud-Hollandsch

¹⁾ Destijds Conservator van het Museum te Batavia, een zeer verdienstelijk man, die mede met zijn echtgenoot Mevr. M. Serrurier-Ten Kate, den eersten stoot heeft gegeven, tot herleeft waardering van de monumenten en de voortbrengselen van kunstnijverheid uit den Compagnie's tijd. Sedert dien dateert de steeds groeiende belangstelling voor alles wat aan de Compagnie herinnert, hetgeen voor een goed deel aan dit kunstzinnig echtpaar te danken is. (Vooral meubelen hadden de liefde van Mevr. Serrurier en de Nederl. Oudheidkundige Bond heeft talloos velen aan zich verplicht door de uitgave van „De Compagnie's Kamer" van haar hand in 1907).

karakter behouden heeft, komt thans veel beter uit, doordat het geboomte en verder alles wat het uitzicht belemmerde, is verwijderd. Het ligt in de bedoeling om de tuinen aan te leggen in den stijl van het huis, hetgeen ongetwijfeld op de afbeeldingen van Rach nog is na te gaan. De monumentale hoofddeur trekt onmiddellijk de aandacht door een zeer kunstig uitgesneden bovenlicht, dat van goeden smaak getuigt, en een fraai geheel vormt met de hooge z.g. Engelsche schuiframen voorzien van bovenluiken en in hout gevatte glazen ruiten. De hoofddeur heeft niet altijd dit bovenlicht gehad, want op de plaat van Rach is zij van eenvoudige constructie zonder eenige versiering. Het schijnt dus tijdens De Klerk's Raad-ordinairschap nog niet te zijn aangebracht. Door deze hoofddeur betreedt men het voorhuis, een soort gaanderij van acht en een halven meter bij zes en een kwart meter, die door vier steenen kolommen gescheiden is van de z.g. kleine ontvangzaal, waar links en rechts twee vertrekken op uitkomen. Ter weerszijden van dit voorhuis, waar vroeger in den regel eenige slaven waren geposteerd om bezoekers aan te kondigen, bevonden zich nog twee zijvertrekken, waar in den regel respectievelijk het schrijfkabinet en het salet van den heer en de vrouw des huizes in gevestigd waren. Het linker-voorvertrek heeft eenigszins het karakter van een trappenhuis, doordat de trap naar de bovenverdieping hier is aangebracht. De trap verdient bijzondere vermelding wegens de fraaie hout-sculptures der leuningens die eindigen in rijke bloemkorven style Louis XV. Groote deuren leiden van uit deze vertrekken naar den tuin, zoodat dagelijksche bezoekers en personeel nooit de voordeur behoeften te betreden, welke daardoor meer het karakter van een officieel entr ee kreeg, slechts gebezigd bij groot-gala.

Aan de achterzijde bevinden zich drie kamers, waarvan de middelste op de zaal uitkomt, die allen voor de ontvangst van gasten bestemd waren en zich onderscheiden door de fraaie gebeeldhouwde bovenlichten boven de deuren.

Emblemen van Hoop en Liefde, de Vrouwe Europa, de Aziaat gezeten op een leeuw tronen daar temidden van ranken en schelpfiguren en bekroond door baldakijnen van laat-Rococo. Een figuur in een der houtwerken valt bijzonder in het oog: een soort windblad, dat wij niet konden thuis brengen. Deze figuur is niet te vinden in de wapens van De Klerk ¹⁾ en van Alting ²⁾, noch in dat van Zeegers Veeckens ³⁾, terwijl het ons niet bekend is of de vrijburger Miero een familiewapen voerde. De achterzijde van het huis was oorspronkelijk anders en schijnt veranderd te wezen bij de inrichting tot weeshuis en sedert bestendig. Een breed bordes met koepelvormigen uitbouw sierde den achtergevel maar van dat alles is niets meer overgebleven. De witgepleisterde wanden zijn omzoomd door een smalle plint van drie rijen parse tegels naar vaderlandschen trant en steken frisch af tegen het rood en goud van het houtwerk. Dit diep-rood was de oorspronkelijke kleur, die te voorschijn kwam toen de sculptures met grijze verf bestreken, chemisch werden gereinigd. Na tal van verflagen kwam deze kleur te voorschijn, die omstreeks in de tweede helft der 18e eeuw te Batavia zeer in de mode was, vermoedelijk onder invloed der Chinezen. Hun kunst, waaronder na het porselein vooral het vermillioen-roode lakwerk

¹⁾ en ²⁾ Zie v. Rhede v. d. Kloot. De C. C. G. G. en G. G. v. N. I. Wapenafbeeldingen.

³⁾ Zie Nederland's patriciaat jrg. 1920, blz. 292.

veel aftrek vond, werd hier zeer bewonderd. Het was daarom een goede gedachte het houtwerk te schilderen in de oorspronkelijke kleuren, al doet het geheel meer vreemd dan mooi aan. Het is mogelijk dat als tijd en zon het rood met goud hebben verbleekt, de helle tint verdoft en er meer harmonie komt tusschen houtwerk en wanden. In deze benedenruimte, die vroeger uitsluitend bestemd was voor representatie, huist thans de Landsarchivaris met een gedeelte van het archief-depôt ¹⁾. Het Museum van het Kon. Bat. Genootschap en enkele particulieren hebben welwillend fraaie oude meubelen uit den tijd der Compagnie in bruikleen afgestaan, zoodat het voorhuis en de kleine zaal, waar tevens belangstellenden gelegenheid hebben nasporingen te doen, zooveel als doenlijk, in stijl zijn aangekleed.

Stelt U zich deze receptiezaal voor in alle heerlijkheid van glad geboende vloeren, glanzend gewreven meubilair en kostbaar gerei. Alles bij elkander genomen moet een ontvangavond in deze huizinge een schitterenden indruk hebben gemaakt, een landvoogd der Compagnie waardig. De glorieuse entrée in het voorhuis met den doorkijk tusschen de kolommen op de kleine zaal en de aangrenzende vertrekken zal elken bezoeker hebben geïmponeerd, terwijl de talloze kaarsen, het geflonker van verguldsel en geslepen glas, die door enorme spiegels duizendvoudig werden weerkaatst een ongemeen rijken indruk maakten. Voegt daarbij nog het deftig gezelschap, dat zich in deze ruimte bewoog, dan kan het niet anders of een ieder zal onder den indruk zijn geweest van de oogenblikken, dat hij bij den hoogste in den lande te gast was.

Het was op de bovenverdieping, dat de bewoners eigenlijk huisden. Hier bevonden zich dan ook de eigenlijke woonvertrekken, welke langs de trap in het linker-voorvertrek waren te bereiken, die alle uitkomen op een groote zaal, wel tweemaal zoo groot als de benedenzaal, die de geheele breedte van het gebouw beslaat. Zij is gelegen tusschen twee rijen van drie kamers, waarvan de deuren heel wat eenvoudiger zijn afgewerkt dan in de parterre. Eenvoud is hier trouwens het kenmerk van alles, in tegenstelling met de weelde beneden. Deze groote zaal nu was het eigenlijke woonvertrek, de huiskamer of keuken, zooals zij zelfs in vroeger jaren werd genoemd, toen onze hedendaagsche keuken nog kombuis heette, waar bezoekers die niet tot den intiemen kring der bewoners behoorden maar zelden toegelaten werden. De maaltijden werden hier echter niet altijd gebruikt, daartoe diende ook wel eens het grootste der drie achtervertrekken beneden, die op den tuin uitzagen. Deze rij kamers waren in den regel bestemd voor slaapkamer, porseleinkamer en linnenkamer, het heilige der heiligen, dat het meest ontzien werd. Porselein en linnen werden nu eenmaal der traditie getrouw met de meeste differentie behandeld en hun bewaarplaats met niet minder eerbied betreden dan het vertrek, waar een Opperlandvoogd van Indië zich placht ter ruste te leggen. Daarvoor moest een rustig plekje in het groote huis worden uitgezocht, want in de voorvertrekken en in de groote zaal zelf was er een aanhoudend komen en gaan van het slavenpersoneel langs de trap naar de benedenverdieping, die in het linkerboven-vertrek uitkwam. Deze kamer, zal met het oog op de drukke passage wel niets anders geweest zijn dan een soort bergplaats van allerlei

¹⁾ Althans destijds 1925/26.

huishoudelijke zaken. De overige kamers aan de straatzijde zullen slaapkamers zijn geweest van de jongere leden van het gezin.

De restauratie heeft zich hier tot het hoogst-noodige beperkt en de plint van tegels is hier en daar onderbroken, doordat deze vroeger zijn gebruikt voor de z.g. Compagnie's Kamer in het Museum. Ook hier is een gedeelte van het archief-depôt ondergebracht, waartoe de groote ruimte nog meer dan beneden gelegenheid biedt.

Galerijen verbinden de beide zijvleugels met het hoofdgebouw, dat aan de achterzijde door vierkante pilaren van baksteen wordt gedragen, terwijl houten kolommen op vierkante voetstukken deze galerijen ondersteunen. De logeerkamers waren gelegen op de bovenverdiepingen aan de straatzijde en onderscheiden zich door hun sierlijken voorgevel met topversiering. De overige vertrekken van deze vleugels worden ingenomen door reeksen slavenvertrekken, kombuizen en dergelijke gelegenheden, die wij heden ten dage in Indië met den naam van bijgebouwen bestempelen. De trappen naar deze bovengaanderijen zijn eenvoudig van afwerking, overeenstemmende met hun bestemming. Ook hier is ruimschoots plaats voor het archief-depôt, al laat de ventilatie nog wat te wenschen over. Ook de fraaie paviljoens ter linker- en rechterzijde van het hoofdgebouw, gelegen achter het hek dat voor- en achtertuint van elkander scheidt, zijn vermoedelijk logeergelegenheden geweest. De achtertuint, in de dagen van De Klerk met veel boomen en planten volgens den eisch des tijds symmetrisch geplaatst en gesnoeid, ligt ontdaan van alle onnutte bijvoegels, eenigszins kaal en verlaten. Moge de plannen, die tijdens mijn verblijf te Batavia nu bijna twee jaren geleden bestonden, zijn bestendig: n.l. een vijveraanleg (want er is een warm-waterbron in de nabijheid) en een tuin-aanleg in Le Nôtre-stijl, want dan eerst zal het deftige heerenhuis gelegen zijn in een passende, waardige omgeving.

's-Gravenhage, Juli 1927.

V. I. VAN DE WALL.

AANTEEKENINGEN OVER HANDSCHRIFTEN MET
MINIATUREN.

VII. HANDSCHRIFTEN IN HET RIJKSARCHIEF TE ARNHEM.

De verluchte handschriften in het Rijksarchief te Arnhem hebben slechts weinig de opmerkzaamheid getrokken; één van deze handschriften is zelfs, voor zoover ik weet, nooit in druk vermeld. Toch is het om verschillende redenen zeker de moeite waard aan deze manuscripten een oogenblik aandacht te schenken ¹⁾.

Het eerst moet worden genoemd het *P l e n a r i u m* uit het klooster Bethlehem bij Doetinchem, een handschrift dat wel sedert lang bekend is, maar nog nooit voldoende is besproken ²⁾.

De herkomst van het manuscript blijkt uit een inscriptie op de eerste bladzijde: „Liber monasterii Bethleemensis prope Doetinchem”. — Het klooster Bethlehem ³⁾ of Bielheim was een mannenklooster van de Augustijner orde, gelegen ongeveer vijf kilometer ten oosten van Doetinchem, bij de Gaandersche watermolen. Op de plaats, waar eens dit klooster lag, vindt men thans een hofstede, genaamd „Het Klooster”. De naam wordt nog bewaard door de Bielheimer beek, die langs de plaats stroomt.

In het jaar 1579 is het klooster door de monniken verlaten. Maar reeds vóór dien tijd was het archief in veiligheid gebracht naar het huis, dat het klooster binnen Doetinchem bezat. Later heeft men het naar Zutphen, de hoofdstad van de Graafschap, verhuisd. Daar is het opgeborgen en vergeten, totdat het door de activiteit van den Gelderschen archivaris Is. An. Nijhoff weer aan het licht is gebracht ⁴⁾. Behalve een groot aantal oorkonden en eenige kloosterboeken ontdekte Nijhoff op een zolder van het raadhuis te Zutphen

¹⁾ Gaarne maak ik van deze gelegenheid gebruik om mijn dank te betuigen aan den Heer Martens van Sevenhoven voor de hulp verleend bij het bestudeeren der manuscripten en bij het vervaardigen van de foto's.

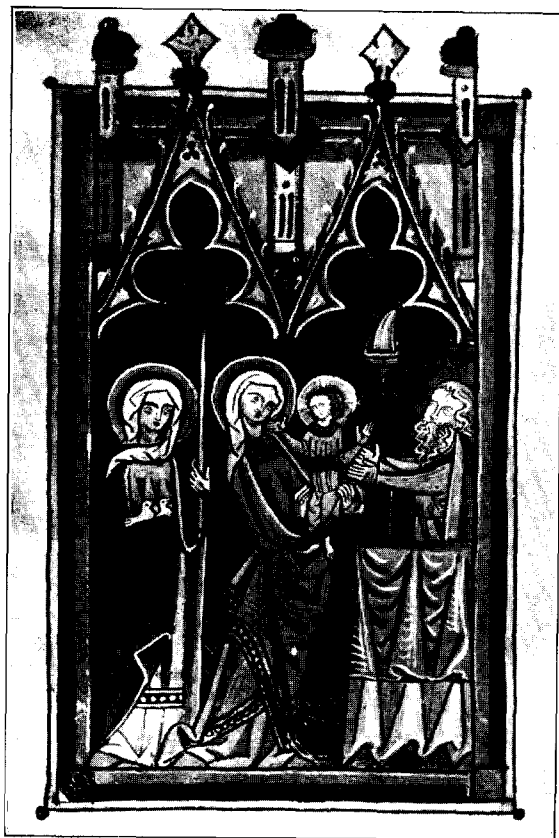
²⁾ Het handschrift is bekend gemaakt door Is. An. Nijhoff, Verslagen en mededeelingen der Kon. Akademie, Afd. Letterkunde, II (1857), blz. 168—174 (verg. blz. 175—182), en Verhandelingen der Kon. Akademie, Afd. Letterkunde, Deel I (1858). — Verg. Bouwmeester, Het klooster Bethlehem, blz. 165—172. — Het handschrift wordt terloops vermeld: Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 2de Serie XIII (1920), blz. 10 en 27, en Noord-Nederlandsche Miniaturen, Inleiding, blz. XIV.

³⁾ Over de geschiedenis van het klooster verg. Is. An. Nijhoff, Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis, IX (1854), blz. 1—53. — W. L. Bouwmeester, Het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Diss. Amsterdam, 1903.

⁴⁾ Het archief van het klooster, dat thans in het Rijksarchief te Arnhem berust, bevat een groot aantal oorkonden, van 1200 af tot de 16de eeuw, meestal met voortreffelijk bewaarde zegels. Vele oorkonden zijn in druk te vinden bij L. A. J. W. Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen (1872—1876). De oudste daar opgenomen oorkonde is van 1200 (no. 395).

ook dit handschrift. Hij bracht de vondst in haar geheel over naar het archief te Arnhem. Daar berust het handschrift nog steeds.

Het handschrift bestaat uit 175 bladen perkament van 263 bij 185 m.M., in 18 katernen van meestal tien bladen, die aan den voet der eerste bladzijde voorzien zijn van volgnummers in Romeinsche cijfers van roode en blauwe kleur. Het eerste katern bestaat

Afb. 1. Rijksarchief te Arnhem, Plenarium, fol. 4vo

thans nog slechts uit acht bladen; het is genummerd aan den voet der laatste bladzijde. De tekst begint op fol. 9. De bladzijden van den tekst zijn gelijnd voor 14 regels in een ruimte van 146 bij 94 m.M. Op vele bladzijden vindt men bij den tekst toontekens, zoogenaamde neumen, op enkele bladzijden ook muzieknoden. Gekleurde en versierde beginletters zijn talrijk. Van deze letters gaat ook wat randwerk uit; dit randwerk is evenwel op zeer weinig zorgvuldige wijze geschilderd. Alleen op fol. 9 is het een weinig uitvoeriger en daarbij is ook eenig goud aangebracht. De bladen zijn slechts zeer weinig afgesneden. Het handschrift is gestoken in den oorspronkelijken band van zware eikenhouten borden, met een ingelaten ivoren reliëf, gestampt zilverwerk en steenzetting. Deze band zal beneden nog ter sprake komen.

Het handschrift opent thans, gelijk reeds werd opgemerkt, met een katern van acht bladen; maar het is duidelijk, dat aan dit katern een paar bladen ontbreken; waarschijnlijk bevatte het oorspronkelijk tien bladen evenals de volgende katernen. Op de keerzijde der bladen 2 tot 7 vindt men miniaturen

geschilderd, die nog worden beschermd door de oude lapjes van zeer fijn linnen. Het zijn: Maria Boodschap, de Geboorte van Christus in den stal te Bethlehem, de Voorstelling in den Tempel en het offer der duiven (Afb. 1), Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes, Christus uit het graf verrijzend met de slapende krijgsknechten, Christus ten hemel varende met Maria en de Apostelen (Afb. 2).

Deze miniaturen zijn in sterke kleuren geschilderd, terwijl de achtergrond der voorstellingen met goud is ingevuld. Bij deze voorstellingen domineeren de figuren volkomen; de omgeving is alleen door enkele bijzonderheden aangeduid. Boven is steeds

eenige architectuur aangebracht. Het geheel is krachtig omlijst. De teekening is fors, maar niet zeer zorgvuldig en weinig sprekend; de compositie is geheel conventioneel. De schilder heeft de kleuren zoo veel mogelijk ongebroken gegeven; op die wijze maken de miniaturen een bijzonder frischen indruk. De gouden achtergrond is met zeer veel zorg aangebracht en fraai bewerkt. De architectonische omlijsting en de krachtige kleuren zijn zeker de reden geweest, dat men deze miniaturen wel eens voor ontwerpen van schilderijen op glas heeft gehouden. Voor deze veronderstelling is evenwel geen reden. De miniaturen verschillen niet van ander werk in handschriften uit den zelfden tijd.

De dateering is niet moeilijk. Aan den eenen kant bespeurt men den invloed van de kunst der groote miniatureschilders uit de tweede helft der 13de eeuw bij het typeeren van de voorstellingen en van de figuren. Maar aan den anderen kant is het duidelijk, dat deze miniatureschilder nog den ouderen stijl uit de eerste helft der eeuw voortzette, wat de manier van schilderen aangaat en de opvatting van het geheel. Men moet deze miniaturen dus beschouwen als het werk van een meester, die de ontwikkeling der kunst van zijn tijd slechts gedeeltelijk heeft medegemaakt. Hij werkte tegen het eind van de 13de eeuw of wellicht zelfs in het begin der 14de eeuw. Gegevens, om te bepalen waar hij werkte, bezitten wij niet. Men zou kunnen denken aan den Beneden-Rijn of aan een plaats in het tegenwoordige Nederland.

Afb. 2. Rijksarchief te Arnhem, Plenarium, fol. 7vo.

Zeer opmerkelijk zijn eenige aantekeningen, die geheel boven aan de bladzijden zijn geschreven in oud schrift. Blijkbaar zijn het aanwijzingen voor den miniatureschilder. Boven aan fol. 1 lezen wij: „Annunciatio cum incausto et colore”. De inscriptie boven aan fol. 1vo is gedeeltelijk weggesneden; men leest er nog: „Nativitas cum auro . . .”. Boven aan fol. 5 staat: „Cum incausto purificatio”, op fol. 5vo: „Passio cum auro”, op fol. 6: „Resurrectio cum incausto et coloribus”, op fol. 6vo: „Ascensio cum auro”, op fol. 8: „Maiestas cum animalibus cum auro.”

Met deze aantekeningen zijn blijkbaar aangeduid de miniaturen, die op de bladen moesten geschilderd worden: Annunciatie, Geboorte, Purificatie, Passie, Opstanding,

Hemelvaart, Majestas. De laatste voorstelling, Christus tronend tusschen de vier dieren der Apocalypse als symbolen der Evangelisten, is niet meer in het handschrift aanwezig. Maar men bespeurt nog, dat er vóór fol. 8 een blad is uitgesneden; blijkbaar stond deze miniatuur op dit blad. Eigenaardig is het, dat de inscriptie's meestal niet staan bij de voor-

Afb. 3. Rijksarchief te Arnhem, Plenarium, voorplat van den band.

Op de bladzijde tegenover den titel begint de tekst, die met een niet zeer fraaie hand waarschijnlijk omstreeks 1300 is geschreven. Het zijn deelen der Evangelien, die worden voorgedragen op de feestdagen der heiligen van het kerkelijk jaar van Sint Andreas (30 November) tot Sinte Catharina (25 November). Onder een „plenarium”, zooals het handschrift in den titel wordt aangeduid, verstaat men evenwel gewoonlijk een ander soort van geschrift. Het zou dus zeker de moeite waard zijn de liturgische beteekenis van het handschrift nog nader te onderzoeken.

stelling, waarop zij betrekking hebben. Niet geheel duidelijk is het, wat precies wordt bedoeld met de aanwijzingen over de uitvoering der miniaturen, waarom eenige met goud en andere in teekening met inkt (incausto) en kleuren moesten worden bewerkt, terwijl toch geen verschil is te bespeuren. Een teekening met inkt alleen (cum incausto), gelijk de Purificatie (verg. Afb. 1) had moeten worden, vinden wij in het handschrift nergens.

Boven aan fol. 8vo leest men: „Incipit plenarium totius anni de sanctis in summis sollempnitibus sequentia sancti Ev.”, en op dit blad is de titel geschilderd in gekleurde en versierde letters: „Incipit plenarium de summis festis sanctorum totius anni primo de Sancto Andrea sequentia Sancti Euvangelii”. Deze woorden zijn gevat in randwerk, van den zelfden aard als verder op in het deel, maar alleen wat zorgvuldiger uitgevoerd. Dit randwerk, dat nog den stijl vertoont van het einde der 13de eeuw, bevestigt de zoeven genoemde dateering voor de miniaturen.

Ten slotte moeten wij nog eenige aandacht geven aan den band, al is deze band niet onbekend en ook al eenige malen afgebeeld ¹⁾. — De band is als geheel bewaard gebleven en bestaat uit twee zware eikenhouten planken; deze planken zijn in den rug met elkander verbonden en de katernen van het handschrift zitten er nog stevig tusschen genaaid. Voor- en achterplat zijn met versierselen van verschillende techniek en uit verschillende tijden belegd.

Op het voorplat (Afb. 3) is in het midden een ivoren reliëf ingelaten, met de voorstelling van Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes; het is Byzantijnsch werk waarschijnlijk uit de 11de eeuw. Om dit reliëf zijn stroken van gestampt zilver aangebracht, versierd met motieven die aan bloemen zijn ontleend; men mag deze stroken aan de 13de eeuw toeschrijven. Zij zijn afgezet door een bandje van verguld gegraveerd zilver, dat uit wat later tijd dateert. Op de hoeken staan vier medaljons met de symbolen der Evangelisten; deze medaljons vertoonen een zeer hoog reliëf en zijn waarschijnlijk niet gestampt maar gedreven. Tusschen de beide bovenste medaljons is een kleiner en minder goed bewerkt reliëf aangebracht, met de figuur van den zegenenden Christus. Beneden vindt men een dergelijk medaljon, met de Opstanding van Christus uit het graf. Op zijde zijn een paar groote kristallen aangebracht. Van de acht steenen, die oorspronkelijk om het ivoren reliëf waren geplaatst, zijn er nog slechts drie bewaard.

Het achterplat is minder rijk versierd. Het is bedekt met perkament en daarop was een bekleeding aangebracht van linnen, die grootendeels is vergaan. Aan de kanten wordt deze bekleeding met zilveren banden bevestigd. Op de bekleeding zijn vijf ronde medaljons van zilver aangebracht, die volkomen overeenstemmen en dus met het zelfde stempel moeten zijn gestampt. Afgebeeld is een ruiter vergezeld van een vogel, die zich verdedigt tegen de aanvallen van een leeuw en twee draken. Dit is een motief, dat aan de Oostersche kunst is ontleend. Waarschijnlijk heeft het symbolische beteekenis en moet het den strijd verbeelden van de deugd tegen de zonde ²⁾. Dergelijke medaljons, die men als voorloopers van de latere plaketten mag beschouwen, vindt men in het museum te Berlijn en aan de reliekkisten in den schat van den Keulschen Dom. Men meent, dat zulke medaljons zijn vervaardigd in het land aan de Maas, in de eerste helft der 13de eeuw.

In de tweede plaats moet genoemd worden een *Missale*, dat afkomstig is uit de kerk te Elden, een dorp in de Betuwe tegenover Arnhem ³⁾. Van deze kerk is het handschrift aangekocht. Waarschijnlijk lag het daar reeds langen tijd en is het in een zeer verwaarloosden staat bewaard. Door verwaarloozing en vocht heeft het ook zeer geleden. Het verdient evenwel een zorgvuldige restauratie als het overblijfsel van een der fraaiste en grootste misboeken, die ons bekend zijn.

¹⁾ De band is meer algemeen bekend geworden door de tentoonstelling van kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch, van 1913. - *Catalogus*, no. 311; *De oude kerkelijke kunst in Nederland* (1914), pl. XLII fig. 70, blz. 69. - *Revue de l'art chrétien*, LXIII (1913), blz. 262—263, fig. 1. - Belangrijke opmerkingen van Volbach, *Amtliche Berichte aus den Preussischen Kunstsammlungen*, XL (1919), 143-150.

²⁾ Verg. J. Strzygowski, *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*, blz. 148. — O. Wulff, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, II (1920), blz. 364 n. 1.

³⁾ Dit handschrift wordt nergens in druk vermeld.

Het handschrift omvat nu nog 311 bladen perkament van 396 bij 299 m.M., ge-lijnd in een ruimte van 276 bij 191 m.M. voor twee kolommen van 34 regels met 19 m.M. tusschenruimte, in katernen van 8 bladen. Van den oorspronkelijken houten band, die met leder was overtrokken en van zwaar ijzeren beslag was voorzien, zijn nog slechts

Afb. 4. ³Rijksarchief te Arnhem, Plenarium, achterplat van den band.

fragmenten bewaard. Het manuscript is met zeer fraaie letters en veel muzieknoden geschreven omstreeks het midden der 15de eeuw.

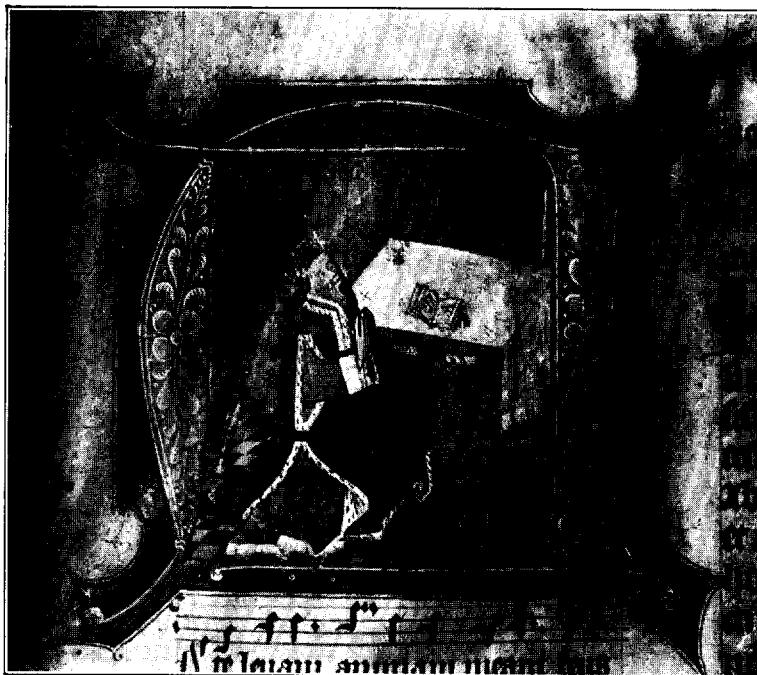
Het begin is verloren gegaan. Van den kalender, die geheel de eigenaardigheden vertoont van de kalenders van het bisdom Utrecht, zijn alleen de maanden Maart tot December bewaard gebleven. Op 133 bladen, met oude folieering (I—CXXXIII) is geschreven het eerste deel van het Proprium de tempore, van den eersten Zondag van den Advent tot de octaaf van Pinksteren. Daarop volgen 21 bladen met de „Ordo sacerdotis praeparantis se ad missam”, de Praefationes en den Canon. Tusschen het 14de en het 15de van deze bladen ontbreekt een blad. Dit blad moet de Canonplaat hebben bevat, de voorstelling van Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes. Op de keerzijde van het 21ste blad (genummerd CXXXIII) volgt het tweede deel van het Temporale, van den eersten Zon-

dag na de octaaf van Pinksteren af, daarna het Proprium de Sanctis (op fol. CLXVII) en „In dedicatione ecclesiae” (op fol. CCXIII). De keerzijde van het laatste blad (fol. CCXV) is onbeschreven gebleven en het Commune Sanctorum begint op de volgende bladzijde, de eerste van een nieuw katern (fol. CCXIV—CCLIIvo). Daarna volgen nog 28 bladen met zangnummers „in summis festis” en vier bladen met verschillende aanteekeningen, die daar in later tijd zijn geplaatst.

Een groote geschilderde beginletter vindt men aan het begin van het Tem-

porale (op fol. I). Daar is, als gewoonlijk, Koning David afgebeeld, geknield voor een altaar (Afb 5). De bladzijde vertoont verder randwerk, van een vrij eenvoudig type, grootendeels gedaan met de pen en voorzien van de gewone kleine groene blaadjes en gouden loovertjes, maar ook met geschilderde en enkele natuurlijke bloemen. In dergelijken trant is ook de eerste bladzijde van den Canon versierd. Daar bevat de letter de voorstelling van een priester, die de mis celebreert. Verder vindt men in het deel talrijke vergulde letters, op rood en blauw gekleurden grond, die met witte arabesken is versierd; bij deze letters is eenvoudig randwerk, geteekend met de pen, met de kleine groene blaadjes en gouden loovertjes. Nog eenvoudiger zijn een aantal blauwe letters met penwerk versierd. Bijzondere aandacht verdient de letter aan het begin van het Temporale (op fol. CXXXIII^{vo}), waar in de letter zijn afgebeeld Adam en Eva in het Paradijs.

Deze geheele versiering is zorgvuldig uitgevoerd. Het schilderwerk is evenwel niet zeer fraai, wel krachtig en frisch van kleur, maar slap geteekend en zonder eenige oorspronkelijkheid. Blijkbaar is de

Afb. 5. Rijksarchief te Arnhem, Missale, fol. I.

versiering vervaardigd in het atelier, waar de groote Nederlandsche historiebijbels zijn ontstaan, in het klooster der Carthuizers buiten Utrecht. Het naast verwant zijn de groote bijbels, die omstreeks 1445 worden gedateerd. Zonder twijfel is het missale dus te Utrecht ontstaan tegen het eind van de eerste helft der 15de eeuw. Voor de geschiedenis van de Utrechtsche miniaturenschool geeft het ons dus nog een belangrijke bijdrage.

Opmerkelijk is het zeker, dat dit reeds het vijfde missaal is, waarop de aandacht wordt gevestigd, na het verschijnen van het werk over de Noord-Nederlandsche Miniaturen. Behalve het missaal der Duitsche orde van 1415 te Zwolle, dat in dit tijdschrift is besproken ¹⁾ en het missaal der Leidsche begijnen van omstreeks 1490 te Parijs, door Dr. Hoogewerff

¹⁾ A. W. Byvanck, Oudheidkundig Jaarboek, V (1925), blz. 208—215, en VI (1926), blz. 24.

nader beschreven ¹⁾, zijn het een missale in de Universiteitsbibliotheek te Munster, dat omstreeks 1430 te Utrecht moet zijn ontstaan ²⁾, en het missale te Brixen, dat het wapen draagt van bisschop Zweder van Kuilenburg ³⁾. Deze beide laatste misboeken verdienen nog een nader onderzoek. Het missale te Munster is blijkbaar een zeer prachtig en rijk versierd handschrift; het missale te Brixen is bijzonder belangrijk, omdat het zeer precies is gedateerd omstreeks 1425.

Ten slotte moeten wij nog vermelden een klein Noord-Nederlandsch *Getijdenboek* met een kalender van het bisdom Utrecht. Dit handschrift is nog gestoken in den oorspronkelijken lederen stempelband. Aan het begin der verschillende getijden is een eenvoudige versiering aangebracht van penwerk in roode en blauwe kleur met enkele vergulde stippen. Het moet omstreeks het midden der 15de eeuw zijn vervaardigd.

Voorin staat geschreven met een hand der 15de eeuw: „Liber domus monachorum.”

Het handschriftje is afkomstig uit de bekende verzameling Phillips te Cheltenham en het behoort tot de handschriften, die vooral door de goede zorgen van den Utrechtschen archivaris Mr. S. Muller Fzn uit die verzameling voor Nederland zijn aangekocht ⁴⁾. De Heer Muller meende uit de aanteekening op de eerste bladzijde te moeten afleiden, dat het boekje afkomstig was uit het klooster Monnikhuizen bij Arnhem, en zeker om die reden werd het toegewezen aan het Arnheemsche rijksarchief. Nu is de term „domus monachorum” wel niet zeer gewoon; maar zonder een verdere aanwijzing zal men toch niet dadelijk mogen aannemen, dat inderdaad het monnikenhuis bij Arnhem is bedoeld.

A. W. BYVANCK.

¹⁾ G. J. Hoogewerff, *Gildeboek*, IX (1926), blz. 64-67; verg. X (1927), blz. 21.

²⁾ Munster, Universiteitsbibliotheek Hs 347. Verg. A. Bömer, *Festgabe H. Degering* (1926), blz. 29-41.

³⁾ Over dit handschrift verg. C. C. de Witt, *Het Gildeboek*, IX (1926), blz. 123.

⁴⁾ S. Muller Fzn, *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis*, 3de reeks V (1889), blz. 119; het handschrift wordt vermeld als „Hollandsch brevier op perkament, afkomstig van het klooster Monnikenhuize bij Arnhem.”

OFFICIEELE BERICHTEN.

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op 30 Juni 1927 in het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht.

Voor een groot aantal leden, corresponderende leden en genoodigden opent de voorzitter, Prof. Dr. A. W. Bijvanck de vergadering en spreekt een rede uit, welke hierachter is afgedrukt. Vervolgens brengt de secretaris het Jaarverslag uit, hetwelk eveneens achter deze notulen in druk is opgenomen. De rekening en verantwoording van den penningmeester wordt daarna goedgekeurd.

Bij de vervolgens gehouden bestuursverkiezing worden de aftredende leden F. A. Hoefler, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Prof. W. van der Pluym, Prof. Dr. W. Vogelsang en ondergeteekende herkozen. Voorzoverre aanwezig nemen allen de benoeming aan. Vervolgens wordt Prof. Bijvanck tot voorzitter herkozen en wordt de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek in haar geheel weder benoemd.

De heer Van Dalen uit Dordrecht leest daarop een brief voor van Vader Cats zaliger, waarin wordt opgekomen tegen het zich vergrijpen aan monumenten van geschiedenis en kunst.

De bepaling van de plaats van de volgende vergadering wordt aan het bestuur overgelaten; het voornemen bestaat in Almelo samen te komen. Voorloopige besprekingen hieromtrent hebben reeds plaats gevonden.

De voorzitter doet daarop enkele mededeelingen over het Repertorium op de tijdschriftartikelen. De jaren 1917—1921 werden door den heer Vermeulen voltooid; dit werk zal nu gedrukt worden en misschien ook nog de jaren 1922 en 1923, welke bijna gereed zijn.

In overleg met andere organisaties, te weten de Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten, de Vereeniging „Hendrick de Keyser”, de Vereeniging Heemschut, de Vereeniging voor Terpenonderzoek, de Vereeniging „de Holland-

sche Molen” en den Alg. Nederlandschen Wielrijdersbond, zal het bestuur van den Nederl. Oudh. Bond het initiatief nemen om te komen tot meer samenwerking van vereenigingen, welke opkomen voor het behoud van natuurmonumenten en van monumenten van geschiedenis en kunst. Een eerste vergadering zal in het najaar gehouden worden.

Voorts deelt de voorzitter mede, dat de bondscommissie voor de beschrijving van de gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën met haar arbeid is gereed gekomen. De bedoeling is haar werk als dubbel nummer in het Oudheidkundig Jaarboek op te nemen.

De heer Bouricius te Delft verzoekt aan het bestuur pogingen aan te willen wenden om er toe te geraken, dat bij het verleenen van vergunningen voor het plaatsen van benzinepompen acht wordt geslagen op eventueel in de nabijheid zijnde monumenten van geschiedenis en kunst. Na eenige besprekingen hierover doet de voorzitter toezegging, dat het bestuur zal overwegen, wat in dezen te doen is.

Bij de rondvraag vraagt Mej. Welcker uit Kampen of er niets gedaan zou kunnen worden tegen het overschilderen van eikenhouten kerkebanken in sommige kerken. Zij deelt mede, dat o.a. in Zalk de eikenhouten koorafsluiting was gebruikt om andere zaken mede te herstellen. De Buckhorster banken zijn in die kerk in vleeschkleurige tint geverfd. Zoo was haar medege-deeld, dat de eikenhouten banken in de kerk te Bolsward ook overgeschilderd waren. De heer Kalf merkt naar aanleiding hiervan op, dat hem van dit laatste niets bekend is en dat hij zich niet goed kan voorstellen, dat met een der sieraden van de kerk te Bolsward zoo lichtvaardig zou zijn omgesprongen. In

het algemeen zal een verzoek aan de kerkvoogden wel eenige goede uitwerking hebben.

De heer Overvoorde wijst op het onlangs verschenen jaarverslag van de vereeniging „Loevestein” en wekt op om lid te worden.

De heer Van Dalen doet mededeeling, dat de molen de Pelikaan aan den Weeskinderdijk te Dordrecht wordt afgebroken en voorts, dat B. en W. van Dordrecht een crediet hebben toegestaan voor onderzoek naar de herstel-mogelijkheden van het reventer in het vroegere Augustijnerklooster, de zaal, waar in 1572 de de eerste vergadering der Staten van Holland heeft plaats gevonden.

Na sluiting van de vergadering heeft Dr. G. C. Labouchère te Utrecht belangrijke en leerzame mededeelingen gedaan over de prototypen van den Utrechtschen Domtoren. Zijn boeiende rede, welke door fraaie lichtbeelden werd verduidelijkt, oogstte den bijval der aanwezigen, waarna de voorzitter zich de tolk der vergadering verklaarde en spreker dank betuigde voor zijn leerrijke rede.

Den volgenden ochtend vereenigden zich de deelnemers in de Domkerk, waar onder de deskundige leiding van de heeren Vogelsang en Slothouwer een rondwandeling gemaakt werd. Vervolgens werden de Buurkerk en de stichting van Renswoude bezocht.

Na het noemmaal in Hotel des Pays Bas werd een autotocht gemaakt naar IJsselstein en Vianen, waar de kerken werden bezichtigd waarna het gezelschap doorden burgemeester van Vianen, Jhr. Hoeufft en Mevrouw Hoeufft allervriendelijkst tot een namiddagthee werd uitgenoodigd. Een opgewekte maaltijd besloot den welbesteden dag. De Zaterdagmorgen werd besteed met een bezoek aan het Centraal Museum waar het gezelschap door den directeur, Dr. Schuylenburg, op welwillende wijze werd rondgeleid.

D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris.

REDE VAN DEN VOORZITTER.

Dames en Heeren, leden, corresponderende leden en gasten van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Het is mij een groot genoegen U ditmaal welkom te mogen heeten te Utrecht. Utrecht, dat men wel mag beschouwen als het centrum van ons land, dat in oude tijden zeker het geestelijk centrum geweest is en dat ook nu voor ons, oudheidkundigen, weer een geestelijk centrum is, sedert daar het Kunsthistorisch Instituut is verzezen, waar wij thans gastvrijheid genieten. Utrecht, de stad met de diepe grachten, de vele kerken van zoo verschillend type, den majestueuzen domtoren, ul die monumenten, waarover de Heer Daan Jansen voor ons Jaarboek zulk een onderhoudende verhandeling heeft te boek gesteld. Ik kan mij zeer goed voorstellen, dat U vol enthousiasme herwaarts zijt gekomen om al die fraaie gebouwen nog eens terug te zien.

Wederom ging een jaar voorbij en het is de plicht van Uw voorzitter om thans vóór het openen van onze jaarlijksche bijeenkomst een verslag te geven van de gebeurtenissen, die voor onzen Bond belang hebben, en U in herinnering te brengen, wat is geschied, of — en dat is soms voor ons van nog meer belang -- wat niet is geschied, of wat wij moeten trachten te voorkomen. Naast blijde zijn er ook droeve gebeurtenissen te herdenken.

Wederom betreuren wij het heengaan uit ons midden van eenige voortreffelijke mannen. Jan Six, drager van een patricischen naam, drager van een traditie, de traditie van oud-Hollandsche degelijkheid en soberheid, maar bovendien de traditie van studie, van kunst-kennis en van liefde en eerbied voor kunstwerken. In onzen Bond is Six nooit naar voren gekomen, maar hij had zijn eigen terrein als voorzitter en ondervoorzitter afwisselend van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. Amsterdamer was hij van afkomst en geboorte, als student en als hoogleeraar. Als Amsterdamer was hij wellicht ook de meest internationale van onze geleerden en zijn talrijke geschriften, uitgegeven in verschillende talen, zagen ook meestal het licht in buitenlandsche tijdschriften. Deze geschriften getuigen voor zijn breede belangstelling en diep indringende studie, vooral op het gebied der klassieke archaeologie, maar ook onze eigen oude kunst en onze monumenten hadden zijn liefde, vooral de Nederlandsche schilderkunst.

Willy Martens, de knappe schilder, voorzitter van „Pulchri” en van de commissie voor de Nederlandsche kunsttentoonstellingen in het buitenland, directeur van het Museum Mesdag, thans denken wij zeker in de eerste plaats aan zijn decoratieve gestalte en zijn hoffelijke persoonlijkheid, aan den getrouwen en zoo graag gezienen bezoeker onzer bijeenkomsten, en zoo is het ook met Eduard Cuypers, den bouwmeester en kenner onzer oude bouwkunst, die met de prikkelende levendigheid van zijn geest dikwijls een opwekkend element was in ons midden.

Met weemoedigen eerbied en dankbaarheid herinneren wij ons, wat deze mannen voor ons zijn geweest.

Ik kom thans tot de blijde gebeurtenissen.

Paul Clemen, hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Bonn en corresponderend lid van onzen Bond, vierde zijn 60sten verjaardag. De kunstgeschiedenis maakt geen halt bij de tegenwoordige grenzen der staten en op die wijze is het werk, door Clemen verricht als kenner en bewaker der monumenten in de Deutsche Rijnprovincie, ook voor ons van zeer groot belang. De reeks van deelen met de beschrijving van deze monumenten, meestal voltooid onder leiding van Clemen, vervult ons met afgunst en geeft ons weer eens een aanleiding om de vraag te stellen, wanneer de beschrijving der Nederlandsche monumenten ooit zal zijn voltooid, vooral nu na 14 jaren het eerste deel — en ook dit is een blijde gebeurtenis — gevolgd is door de eerste aflevering van een tweede deel.

Ook Max Friedländer vierde zijn 60sten geboortedag. Het feest van dezen voortreffelijken kenner der oude Nederlandsche schilderkunst mag thans zeker niet worden vergeten.

De 80ste geboortedag van den oud-rijksbouwmeester Peters werd de aanleiding voor een feestelijke huldiging. Thans spreek ik niet over zijn werk als architect, al behooren daartoe zoo belangrijke bouwwerken als het Ministerie van Justitie en het Museum te Groningen, maar ik wil alleen herinneren aan zijn historische studie's, zijn werken over stedenbouw en over de Groningsche bouwkunst, en zijn talrijke artikels in tijdschriften. Verblijvend is het, dat de groote collectie van afbeeldingen en opme-

tingen naar oude gebouwen, die Peters heeft bijeengebracht en vervaardigd, in haar geheel bewaard zal blijven in de Afdeeling Bouwkunde van de Technische Hoogeschool te Delft en in het Museum te Groningen.

Op plechtige wijze werd de rooste geboortedag van Cuypers herdacht. Als bouwmeester, als de grondlegger van onze moderne bouwkunst, als herbouwer van oude bouwwerken, behoort Cuypers reeds tot de geschiedenis. Maar daar heeft hij een eereplaats gevonden als een waachtig kunstenaar, als iemand, die het schoone heeft gewild en het vermogen bezat om zijn wil uit te drukken in vormen. Met zijn werk vult hij voor de Nederlandsche bouwkunst de tweede helft der 19de eeuw bijna geheel.

Zeker denken wij nu in de eerste plaats aan het Rijksmuseum, dat museum, dat door de geweldige transformatie die het ondergaat thans in het middelpunt staat van onze belangstelling. Merkwaardig is het, met hoeveel waardeering de Hoofddirecteur van het Rijksmuseum zich herhaaldelijk heeft uitgesproken over dit gebouw. Inderdaad valt een vergelijking met het Kaiser-Friedrich-Museum te Berlijn, bij voorbeeld, dat lang na Cuypers' bouwwerk is ontstaan, niet ten nadeele van het Rijksmuseum uit. De indeeling van het gebouw, de afmetingen en de groepeerings der zalen, de schikking van het geheele complex, dat alles getuigt bij het Rijksmuseum van meer overleg en meer zorg.

In het Rijksmuseum zijn dit jaar de nieuw ingerichte Eeregalerij en de Nachtwachtzaal geopend. Verrassend zijn de goed verlichte zalen, waar het tentoongestelde inderdaad prachtig tot zijn recht komt. Maar eenigszins teleurstellend is het toch, wanneer men opmerkt, dat dit fraaie resultaat niet is bereikt zonder de door Cuypers geschapen ruimten aan te tasten. De groote hal wordt door het afgietsel van de Mosesbron gebroken. Van de eeregalerij is een zaal gemaakt, met vernietiging van de proportie's door het hooger leggen van de vloer. De Nachtwachtzaal, die uiterst merkwaardige schepping, waarbij de as evenwijdig is aan de korte zijde, heeft haar karakter verloren, en er is een conflict ontstaan tusschen de architectonische as, in het verlengde der vroegere Eeregalerij, en de as der belangstelling, die zich richt op de Nachtwacht.

Dit zijn evenwel bezwaren, die zijn ingegeven door eerbied voor de schepping van Cuypers, niet tegen de nieuwe inrichting van het museum. Het werk daar verricht verdient zeker de grootste belangstelling en waardeering. Alleen zouden wij op den duur wel een grooter aantal willen zien van de schilderijen, die vroeger de wanden bedekten, en met eenige ongerustheid vragen wij ons ook nog altijd af, wat er zal worden van het Nederlandsch Museum, die zoo fraaie verzameling van gebruikskunst, waar Pit, Kalf, Vogelsang, Van Notten, de dames Peelen en Neurdenburg vroeger op zoo voortreffelijke wijze hebben gewerkt.

Van het Museum van Oudheden te Leiden kwam de nieuwe organisatie geheel gereed. Het was, zooals de directeur het heeft uiteengezet in een zeer opmerkelijke rede bij de opening, zijn bedoeling om het midden te houden tusschen twee uitersten, het museum, dat uitsluitend bestemd is voor den geleerde, en het museum, dat uitsluitend in dienst staat van den liefhebber der kunst. Is het wellicht om die reden, dat de geleerde, met name in de Egyptische afdeling, gaarne wat meer zou zien uitgestald van wat het museum bezit, en dat de liefhebber der kunst zich soms niet kan vereenigen met de wijze van verlichten, waarbij dikwijls al te grove effecten zijn bereikt. Wij behoeven daarover niet uit te weiden. Met dankbaarheid verheugen wij ons over het wel geordende geheel. Een ieder zal moeten erkennen, dat met zeer bescheiden middelen hier wonderen zijn verricht.

Een Amsterdamsch Historisch Museum werd geopend in het gebouw van de Waag aan de Nieuwmarkt. Inderdaad is het een verblijdend teeken, dat daar wederom het recht is erkend van de historie op een eigen museum. Moge nu ook het Nederlandsch Historisch Museum niet te lang op zich laten wachten.

Althans met een enkel woord moet worden vermeld, wat met het Museum-Mesdags is geschied. Daar wenschte de directeur door eenige schifting en verschikking de kunstwerken beter tot hun recht te laten komen. Maar er kwam verzet van personen, die als de „erven" worden aangeduid. Erven van Mesdags geest waren het zeker niet, want zij

eischten op grond van de letter der schenkingsacte, dat geen nieuwe denkbeelden in het museum zouden worden toegepast, en de directeur moest zijn goede werk weer ongedaan maken.

Dit is geen verkwikkelijke geschiedenis. Er blijkt uit een gebrek aan samenvoelen en samenleven met onze openbare verzamelingen, een opmerkelijke onbekendheid bovendien met de eischen en de plichten van een modern museum. Maar daarbij zijn de beheerders onzer openbare verzamelingen toch niet geheel vrij te pleiten van schuld. De belangstelling in onze musea is, geloof ik, zoo gering, omdat het publiek veel te weinig verneemt, wat er omgaat. Onze musea zijn niet, wat zij toch moesten zijn, centra van beschaving; zij zijn het althans veel te weinig. Zonder ik enkele verzamelingen uit, — ik noem alleen de stedelijke verzamelingen in Den Haag en het Museum van Oudheden te Leiden — dan vindt men nergens een behoefte om het publiek tegemoet te komen. Bijna nooit worden aanwinsten bekend gemaakt en, als het geschiedt, dan is het op een verkeerde wijze.

Laat mij een enkel voorbeeld noemen. Niemand zal zeggen, dat het Museum-Boymans niet op actieve wijze wordt beheerd. Een tijd geleden kreeg ik het verslag van dit museum over het jaar 1925 in handen. Het bevat een reeks van fraaie afbeeldingen: twee zeer belangrijke schilderijen, zes platen met etsen uit de verzameling Domela-Nieuwenhuis en niet minder dan 19 platen met afbeeldingen van schilderijen, zilver en ceramiek uit het legaat-Van der Schilden. Wat een aardige artikels zou men niet over al die fraaie zaken met die voortreffelijke afbeeldingen kunnen schrijven! Hoeveel meer nut zou men daarmee niet kunnen doen dan met een verslag, dat maar in zoo weinig handen komt!

De directeur van het Mauritshuis was jaren lang lid der redactie van ons Jaarboek. Maar ook niet één bladzijde heeft hij daar laten drukken over de aanwinsten van zijn museum.

Het Rijksmuseum

Maar genoeg! Het is allerminst mijn bedoeling om onaangename opmerkingen te maken. Verontschuldiging is er voldoende: gebrek aan geld, aan geschoolde krachten, aan hulp.

Ik weet het opperbest. Maar het euvel wordt door verontschuldigen niet verholpen.

Ook onze monumenten ondervinden schade door hetzelfde kwaad. Daar ben ik zeker van. Al lang zoekt de redactie van ons Jaarboek naar iemand, die geregeld de kroniek van onze monumenten bijhoudt, waarin zou moeten worden vermeld, wat er met onze monumenten geschiedt, restauratie, verbouwing, afbraak, en dat alles met illustratie's. De redactie helpt zich zoo goed zij kan. Maar wat zij geeft, is minder, dan voor onze monumenten nuttig en noodig is.

Helaas zijn er van onze monumenten erger dingen te verhalen. Over de Maasbrug spreek ik niet. Er schijnt een kansje te zijn, dat het Pesthuis te Amsterdam behouden blijft. De Commiezenhuisjes te Haarlem liggen in puin en eerlang zal men op de leege plekken staren en betreuren, dat deze opmerkelijke voortbrengselen van onze bouwkunst zijn opgeofferd ten behoeve van een verkeer, dat er nooit zal komen. Te Groningen zal het Poortershuisje, het laatste overblijfsel van de vestingwerken der 17de eeuw, bewaard blijven, maar het heeft weinig gescheeld, of ook dit monument, dat evengoed geschiedkundige als architectonische en aesthetische beteekenis heeft, was gesloopt.

Ernstig is het Rokin te Amsterdam bedreigd. Een machtig man heeft, naar men zegt, besloten, dat het water daar moet verdwijnen. Het middel om een oud monument op te ruimen is, helaas, eenvoudig genoeg. Eerst verwaarloost men het en als er dan niet meer dan een stinkende poel of een ruine over is, dan maakt men een begrooing op voor het herstel, die aan den veiligen kant is. Met het hooge eindcijfer wordt het doel dan wel bereikt.

Een nieuwe groep op onze lijst vormen de vestingwerken, Naarden, Den Briel, Willemstad. Daar hebben de oude bouwmeesters, met het water en geholpen door den plantengroei en den tijd, een zeer fraai geheel tot stand gebracht, dat verdient te worden bewaard, niet langer als oorlogswerktuig, maar als monument van schoonheid. Meer daarover te zeggen is niet noodig, want de redacteur van „Onder de menschen" heeft aan deze vestingwerken in de Nieuwe Rotterdammer een reeks van feulletons gewijd en daarbij een sprekend betoog geleverd voor hun behoud.

Ook over de molens kan ik kort zijn. Het jaarboekje der vereeniging, die over onze molens waakt, heeft ons nog eens duidelijk laten zien, wat reeds verloren is en wat moet worden gered. Bovendien is er niet ver van het station te Voorschoten, in plaats van het geestige oud-Hollandsche watermolentje, een gedrochtelijk monster verzezen, dat zeker van een Amerikaansche prairie is komen overvliegen, en dat ijzeren gevaarte verkondigt luid: steunt de Vereeniging tot behoud van molens in Nederland.

De activiteit van deze vereeniging moge ons allen tot een voorbeeld zijn. Op haar eigen beperkte gebied heeft deze vereeniging resultaten bereikt, die een vereeniging van grooieren omvang zeker niet zou hebben verkregen. Dat is de reden, dat ik geen voorstander ben van concentratie van alle vereenigingen, die opkomen voor het behoud van natuurmonumenten of van monumenten van geschiedenis en kunst, in één groot lichaam, een denkbeeld, dat zeer onlangs is geopperd door den voorzitter van den Bond „Heemschut". Ik ben bang, dat zulk een lichaam wel groot, maar ook loom en daarom krachteloos zou zijn.

Gaarne zou ik daarentegen willen streven naar een nauwere samenwerking tusschen deze verschillende vereenigingen en bonden. Elk moge daarbij zijn zelfstandigheid volkomen behouden, maar zij moeten, waar dit noodig is, gezamenlijk kunnen optreden. Daarvoor is eenige organisatie noodig. Men kan denken aan een gemeenschappelijk bureau of aan een vaste commissie, samengesteld uit vertegenwoordigers der verschillende samenwerkende lichamen. Zoowel tegenover de overheid als tegenover de publieke opinie zullen wij zeker sterker staan, als wij ons aaneensluiten.

Met den wensch, dat het moge gelukken deze samenwerking tot stand te brengen, verklaar ik de vergadering voor geopend.

JAARVERSLAG.

Het ledental ging in het afgelopen jaar iets achteruit. Door overlijden verloor de Bond 5 leden. Voorts bedankten 11 leden of corresponderende leden voor het lidmaatschap, waar-

tegenover een aanwinst van 10 nieuwe leden valt te boeken. Hoewel derhalve het verlies in aantal niet groot is, mag een opwekking om nieuwe en in het bijzonder jonge leden te werven hier niet achterwege blijven.

Aan de vereeniging „de Hollandsche Molen” werd hulp verleend bij de verspreiding van circulaires om geld bijeen te brengen tot behoud van de molen „de Roos” te Delft.

Voorts zijn dit jaar door den Bond een aantal requesten verstuurd. Op de vorige Algemeene vergadering, gehouden te Zwolle, werd er door den heer Ter Kuile op gewezen, dat bij den geprojecteerden aanleg van het Twente-Rijnkanaal de zoogenaamde „Graven-allée” voor het Huis Almelo te Almelo gevaar loopt ernstig te worden geschonden. Aan den Minister van Waterstaat werd daarom een request gezonden, verzoekende, om door een omlegging meer naar het Oosten toe de vernietiging van deze laan te voorkomen. Het is te hopen, dat de Minister aan ons verzoek gevolg zal willen geven, te meer, nu door de laatste stormramp een gedeelte van deze allée reeds zwaar gehavend is.

In verband met de dreigende demping van het Rokin te Amsterdam werd een telegram gezonden, verzoekende niet zonder meer het plan tot demping aan te nemen. Nog steeds is er hoop, dat het gevaar zal worden afgewend, dat hier een schilderachtig stadsgedeelte tot een saai en alledaagsche boulevard zal worden gedegradeerd.

Aan de Tweede Kamer werd een request gezonden, verzoekende om de voorgestelde wijziging van de Succesie-wet, inhoudende de opheffing der bestaande vrijstelling van het schenkingsrecht voor schenkingen aan provincies en gemeenten, niet aan te nemen. In het schrijven werd er op gewezen, hoe door de aanneming in vele gevallen schenkingen achterwege zullen blijven, zeer ten nadeele van de provinciale en gemeentelijke musea, terwijl 's Rijks schatkist er evenmin voordeel bij zal hebben.

Aan B. en W. van Leiden werd verzocht over te willen gaan tot het instellen van een Monumentenverordening en werd het voorstel der vereeniging „Oud Leiden”, om een comité van waakzaamheid in te stellen, krachtig ondersteund.

Aan B. en W. van Groningen richtte de Bond het verzoek niet over te willen gaan tot de slooping van het „Poortershuisje”, een der schilderachtigste bouwwerken dier stad, dat mede door zijn ligging aan het stadsbeeld daar ter plaatse een groote bekoring geeft. Met voldoening mag worden geconstateerd, dat besloten werd het gebouwtje niet af te breken.

Nog werd een request gezonden aan het gemeente-bestuur van Zierikzee, waarin verzocht werd, niet over te gaan tot bebouwing van het zoogenaamde „Vrije”, waardoor het schoone stadsgezicht van daar uit en in het algemeen van uit het Oosten, ernstig zou worden geschaad.

Indertijd had de commissie tot voorbereiding van een repertorium van Nederlandsche topografische afbeeldingen een uitvoerig rapport ingediend, waarin werd uiteengezet, hoe zij zich de totstandkoming van dit repertorium had gedacht. Het bleek, dat de uitvoering van deze voorstellen verre boven de draagkracht van de bondskas zoude gaan. Derhalve werd besloten verschillende vereenigingen en commissies in den lande op te roepen tot een gemeenschappelijke bespreking, teneinde door mogelijke verdeling der werkzaamheden toch tot het beoogde doel te geraken. Uit de adhaesiebetuigingen, welke het bestuur van vele zijden mocht ontvangen, mogen wij de hoop koesteren, dat de boven bedoelde vergadering, welke dezen morgen heeft plaats gevonden, tot gunstige resultaten moge leiden.

De commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagniën kwam met haar arbeid gereed en ontving de subsidie van Fl. 200.— welke haar op de Algemeene Vergadering in 1907 was toegezegd. Van de commissie tot vervaardiging van een woordenboek van bouwkundige termen kan een dergelijke verblijvende mededeeling helaas nog niet worden gedaan. Het stilzwijgen, waarin deze commissie zich hult, laat ons nochtans hopen, dat de drukke werkzaamheden haar tot nu toe belet hebben antwoord te geven op ons verzoek om inlichtingen en dat zij ons weldra met het resultaat harer jarenlange arbeid zal verrassen.

Aan het repertorium van tijdschriftartikelen is geregeld gewerkt; een groot gedeelte zal

binnenkort ter perse kunnen worden gelegd.

De commissie, welke van advies zal dienen inzake het nagaan van maatregelen tegen de bestaande ondeugdelijkheid van fotografiën en negatieven is dit jaar diligent gebleven. Twee van de drie rapporten zijn binnengekomen. Het technische gedeelte wordt nog behandeld door het lid Dr. Jorissen. Voor wat betreft den Directeuren-dag moge verwezen worden naar het laatst verschenen nummer van het Oudheidkundig Jaarboek, waarin o.m. de rede van den voorzitter, in welke de werkwijze der vereniging uiteen werd gezet, is opgenomen.

Aan het Jaarverslag van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad van den secretaris, den heer Brom, wordt het volgende ontleend:

„Het is juist tien jaar geleden, dat in overleg met den Ned. Oudheidkundigen Bond, aanvankelijk als sub-commissie van den Bond, later als zelfstandig College, de Ned. Klokken- en Orgelraad ingesteld en door den toenmaligen voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde geïnstalleerd werd. De bij die gelegenheid uitgesproken wenschen en verwachtingen zijn meer dan ten volle vervuld geworden en de Raad heeft zich, na de wel heel moeilijke beginjaren, krachtig kunnen ontwikkelen en burgerrecht verkregen.

Was het door de tegenwerking, welke van meer dan een zijde, vooral in den aanvang, ondervonden werd, of was het het nieuwe, dat aarzelend ontvangen, met zorg geweerd moest worden? Het zou ondankbaar schijnen ten opzichte van hen, die onmiddellijk hun vertrouwen schonken aan dit voor Nederland gansch nieuwe adviseerend College, welks leden nu eenmaal geen belangen hadden bij die van den orgelmaker of klokkengieter en geheel zelfstandig konden oordeelen en besluiten.

Hoe ook, Dr. Overvoorde's installatie-wenschen gingen in vervulling en wij verheugen er ons over, dat de Raad in betekenis en invloed heeft gewonnen en de plaats inneemt, welke deze geleerde aanstonds voor haar heeft gedacht.

Van de leden, die bij de oprichting deel uitmaakten, hebben wij er drie door den dood verloren, t.w. de Heeren J. W. Enschedé, Ir. B.

A. J. van der Hegge Zijnen en nu zeer onlangs Monseigneur J. A. S. van Schaik, wier namen als mede-oprichters en medewerkers bij den Raad in eerbiedige nagedachtenis en groote erkentelijkheid zullen blijven voortleven. Meer in het bijzonder een woord van hulde aan de nagedachtenis van onzen eersten voorzitter, die de hitte des daags niet ontzien heeft om den Raad tot luister te brengen.

In de opengevallen plaatsen werd voorzien door de benoeming van de Heeren Pater Dr. C. Huygens O. F. M., W. Petri en Dr. A. Vas Nunes.

Het aantal aanvragen om advies neemt nog voortdurend toe en in dit tweede lustrumjaar overtreft het zelfs in getal dat van de vorige negen jaar te samen. Het verzoek om tusschenkomst en bemiddeling stijgt zoozeer, dat allereerst voor uitbreiding van het aantal leden van den Raad, tot nu toe tot tien beperkt gebleven, moest worden gezorgd. Daartoe werden benoemd, buiten het bestaande tental, de Heeren M. A. Brandts Buys te Arnhem en Dr. W. van der Elst te Utrecht, welke benoemingen op de gebruikelijke wijze door den Ned. Oudh. Bond werden bekrachtigd. Zij werden in de vergadering van 16 Januari 1926, in plaats van door Prof. Dr. W. Vogelsang, die verhinderd bleek, geïnstalleerd door Pater Dr. C. Huygens.

Kort daarna kon worden overgegaan tot de benoeming van een nieuwen voorzitter, Prof. Dr. G. van der Leeuw, Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, die in de plenaire zitting van 11 September 1926 door ons Regeeringslid, Dr. Joh. Wagenaar, plechtig werd geïnstalleerd.

Voorts was er nog een aanleiding om ons ledental met een te vermeerderen.

Bij den bouw van een orgel voor een kleine gemeente huldigde de betrokken fabrikant zulke zonderlinge begrippen, dat hier juridisch moest worden ingegrepen. Daar onze leden wel en terdege vertrouwd zijn met orgels, klokken en wat daarmee samenhangt, maar niet met de juridische aangelegenheden, kon hierin niet beter worden voorzien dan door de benoeming van een rechtsgeleerde, bekwaam en in staat om met de wet in de hand dergelijke uitwassen te beteugelen. Daartoe werd benoemd Mr. P. H. M. Hildebrand,

Advocaat en Procureur te Utrecht, die terstond een krachtig aandeel in de werkzaamheden van den Bond heeft kunnen nemen.

De Raad werd in het afgelopen jaar vertegenwoordigd bij vele orgelwijdningen en keuringen, er werden talloze bezoeken aan orgels tijdens of na den bouw gebracht en vele besprekingen met verschillende besturen gehouden. Het aantal uitgaande stukken loopt in de duizend, het aantal adviezen in de honderden.

Voorbereid werden de bouw van negen, de restauratie van zeven orgels, de restauratie van drie en de vernieuwing van drie carillons.

In samenwerking met Dr. H. P. Berlage kwam een orgel tot stand, welks aspect een novum is in de orgelbouwkunst. Het is het frontlooze orgel in de Christian Scientist Church te 's Gravenhage, waar nu gebroken is met het 4 à 500 jaar oude type, waarbij alle onderdeelen en functies van het orgel als muziekinstrument aan het oog van den kerkganger waren onttrokken.

Het in een vorig jaar kenbaar gemaakte

verlangen om meerdere bekendheid aan den Raad te geven, werd in het begin van 1927 verwelikt. Besloten werd tot de uitgave van een gedenkschrift bij gelegenheid der tienjarige herdenking van de oprichting om de vruchten en resultaten van onzen arbeid in wijderen kring bekend te maken. Dit boekje, dat geïllustreerd zal worden, zal waarschijnlijk nog dit jaar verschijnen.

Deze herdenking zal bestaan uit een excursie naar Mechelen, het brandpunt van Vlaamsche klokkenspelkunst om den meester van het klokkenspel, Jef Denyn, op zijn best en in zijn eigen omgeving te beluisteren. Tevens om een bezoek te brengen aan de Beiaardschool en aan de mooie orgels en carillons te Mechelen en Antwerpen.

Deze studiereis moge ten slotte zijn het inluiden eener nieuwe periode van vruchtbare werkzaamheid".

D. P. M. GRASWINCKEL.
Secretaris.

BIJeenkomst op 12 NOVEMBER 1927 VAN VERTEGENWOORDIGERS DER VERSCHILLENDE
BONDEN EN VEREENIGINGEN, DIE OPKOMEN VOOR HET BEHOUD VAN NATUURSCHOON
OF VAN DE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST IN NEDERLAND, IN HET
KUNSTHISTORISCH INSTITUUT TE UTRECHT.

Aanwezig zijn de heeren: Prof. Dr. A. W. Byvanck, A. G. Pos, Prof. Dr. L. Knappert, A. Schröder, Mr. H. Westermann, Mr. P. G. van Tienhoven, Mr. Jan den Tex, Prof. Dr. W. Vogelsang, F. A. Hoefler, Prof. W. van der Pluym, Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, Dr. A. E. van Giffen, H. R. Boeree en Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, vertegenwoordigende de navolgende vereenigen en bonden:

de Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond; de Bond Heemschut; de Nederlandsche Oudheidkundige Bond; de Vereeniging „Hendrick de Keyser”; de Vereeniging „De Hollandsche Molten”; de Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten; de Vereeniging voor terpenonderzoek.

Deze bijeenkomst is belegd door den Neder-

landschen Oudheidkundigen Bond. Voorzitter van de bijeenkomst is de voorzitter van den Ned. Oudh. Bond. Deze heet de aanwezigen welkom namens den Ned. Oudh. Bond en bedankt hen voor hun tegenwoordigheid; hij dankt ook den Heer Vogelsang, die een lokaal in zijn Instituut heeft beschikbaar gesteld.

Aan de rede, waarmede de voorzitter de bijeenkomst heeft ingeleid, is het volgende ontleend:

„Ik stel mij voor allereerst kort uiteen te zetten, wat de voorgeschiedenis is van deze bijeenkomst, om daarna een overzicht te geven van de punten, die wij hier zullen bespreken.

Het denkbeeld van een bijeenkomst als deze is gerezen in een bespreking, die ik nu ongeveer

een jaar geleden heb gehad met den Heer Knapert, den voorzitter van den Bond Heemschut.

Wij wilden een samenwerking tot stand brengen van de verschillende bonden en vereenigingen die opkomen voor het behoud van natuurschoon of van de monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland. De eerste poging om tot samenwerking te komen zou moeten zijn een samenkomst van vertegenwoordigers dezer vereenigingen. Voor deze samenkomst meenden wij niet meer dan zeven bonden en vereenigingen te moeten uitnoodigen. Het zijn de Bond Heemschut en de Ver. tot behoud van natuurmonumenten, de Ned. Oudheidkundige Bond en de Vereeniging „Hendrick de Keyser”, die belangstellen in bouwwerken van architectonische of historische beteekenis, de Ver. „de Hollandsche Molen”, die opkomt voor een bijzonder bedreigde klasse van monumenten, de Ver. voor Terpenonderzoek, die waakt voor de vóór- en vroeg-historische oudheden, en de Algemeene Ned. Wielrijdersbond, die steeds als een krachtig voorvechter van onze belangen is opgetreden en ons in menig opzicht zal kunnen terzijde staan met zijn raad. Wij meenden, dat zulk een samenkomst in velerlei opzicht nuttig zou kunnen zijn; in de eerste plaats hoopten wij, dat deze samenkomst zou leiden tot een duurzame samenwerking.

Met deze bedoeling heeft de Ned. Oudheidkundige Bond in Juli een schrijven aan de andere bonden en vereenigingen gericht. Het verheugt mij te kunnen vaststellen, dat dit schrijven aanvankelijk succes heeft gehad. Uit uw aanwezigheid bij deze vergadering meen ik te mogen opmaken, dat de vereenigingen en bonden, die door u worden vertegenwoordigd, althans in principe bereid zijn om tot samenwerking in den een of anderen vorm te komen.

Het is juist de vorm van samenwerking, die het eerste punt van onze besprekingen zal moeten uitmaken.

Ik veronderstel, dat in het algemeen het meest wordt gevoeld voor een vorm van samenwerking, waarbij elke bond of vereeniging zijn zelfstandigheid volkomen bewaart. Wij zullen dus het best samenwerken in gemeenschappelijke commissie's of gemeenschappelijke bijeenkomsten.

Maar wij hebben toch ook een behoefte aan een lichaam, dat namens onze vereenigingen

kan optreden in gevallen, waarbij groote spoed is geboden, en dat als permanente centrale voor de samenwerking kan dienst doen. Het komt mij voor, dat de instelling van zulk een centraal comité, althans het aankweeken van de instelling daarvan, geheel op den weg ligt van deze bijeenkomst. Het Centrale Comité zou, dunkt mij, het best gevestigd kunnen worden te Amsterdam en ook uit Amsterdammers bestaan. Dit Comité zou uitdrukkelijk gemachtigd moeten zijn om namens de samenwerkende lichamen te kunnen optreden in spoedgevallen, wanneer het die noodig oordeelt.

Men kan ook nog denken aan andere organen voor de samenwerking. Het denkbeeld is geopperd van een gemeenschappelijk congres, een monumentendag, of een college van de voorzitters onzer vereenigingen.

Ik meen, dat wij over deze zaak hier geen beslissing zullen moeten nemen. Wij zullen daarentegen, geloof ik, wel moeten aankweeken het instellen van een studie- en propaganda commissie voor onze belangen. Het zouden in de eerste plaats de belangen moeten zijn der monumenten van geschiedenis en kunst. Want er bestaat reeds zulk een commissie voor het Nederlandsche landschap, die is ingesteld door den Alg. Ned. Wielrijdersbond en de Ver. tot behoud van natuurmonumenten. Met de commissie „Het Nederlandsche landschap” zou de nieuwe commissie in zeer nauw contact moeten treden.

Een van de punten, die deze commissie zou moeten onderzoeken, is de vraag, of de samenwerking nog moet worden uitgebreid tot andere vereenigingen en of contact moet worden gezocht met officieele lichamen, als het Rijksbureau en de Rijkscommissie voor de monumentenzorg en de verschillende provinciale archaeologische commissie's. Het zal wellicht beter zijn ook voor deze zaak geen beslissing te nemen, voordat de samenwerking wat verder is gevorderd.

Tot de taak van deze propaganda-commissie zal, dunkt mij, ook behooren het beramen van middelen om nog eens een hernieuwden druk uit te oefenen op de Regeering ten behoeve van een monumenten-wet, waarbij ook de natuurmonumenten niet worden vergeten; op de besturen der provinciën, voor zoover zij nog geen provinciale

archaeologische commissie bezitten, om tot het instellen van zulk een commissie over te gaan, en op de besturen van de groote gemeenten, waar nog geen monumentenverordening bestaat, om zulk een verordening samen te stellen.

Op deze wijze is er dus een belangrijk deel van ons wellicht wat al te rijk programma naar de toekomst verschoven. Er blijven evenwel nog een paar punten over, die wij thans kunnen bespreken.

Herhaaldelijk is in de vergaderingen van den Nederl. Oudheidkundigen Bond gesproken over de gevaren, die onze monumenten telkens bedreigen door den dienst „Waterstaat”, en hoe bij het maken van plannen voor wegen, bruggen en kanalen zoo weinig rekening wordt gehouden met het natuurschoon en met de monumenten. Die gevaren zijn thans door het groote wegenplan dreigender dan ooit. Ik stel de vraag, of wij thans, nu wij hier bijeen zijn, niet nog eens een noodkreet moeten uitzenden.

Een andere vraag, die in de vergaderingen van den Nederl. Oudheidkundigen Bond is ter sprake gekomen, betreft de gevaren, die onze monumenten bedreigen door het dreunen van zware motorwagens. Dit is een vraag, die wellicht het best in samenwerking met den Algemeenen Ned. Wielrijdersbond kan worden onderzocht.

Dit is een bepaalde vraag, die op een bepaalde wijze kan worden opgelost, en wellicht zal het mogelijk blijken een gevaar voor onze monumenten af te wenden. Maar het grootste gevaar is toch het gebrek aan bescherming voor onze monumenten door het gebrek aan belangstelling bij het publiek. Daarom zal ik het voor een der fraaiste resultaten van deze bijeenkomst houden, wanneer wij ons vereenigen kunnen om die belangstelling bij het publiek te bevorderen. Ik erken, dat op dit gebied al zeer veel is gedaan. Elk onzer vereenigingen werkt in die richting en moet in die richting werken. Ik hoef maar te herinneren aan het werk van den A. N. W. B. in de Kampioen en door het prachtwerk „Ons Eigen Land”, dat verleden jaar juist in een nieuwe uitgaaf is verschenen. Ook de weekbladen Panorama en Buiten kan ik noemen en de publicatie's, die uit het voor Buiten verzamelde materiaal zijn voortgekomen.

Maar al deze publicatie's te zamen vergoeden

niet het gemis aan een werkelijke beschrijving van ons land met een opsomming en waardeering van onze monumenten, zoo goed de natuurmonumenten als de monumenten van geschiedenis en kunst. Ik stel mij zulk een beschrijving voor in een vrij groot aantal niet al te omvangrijke deelen, goed geïllustreerd, met zorg samengesteld, niet met een uitgebreid wetenschappelijk apparaat, maar wel den weg wijzend voor verdere studie. Het zou een reeks van monographieën moeten wezen in den trant van de serie Italia artistica.

Het moet een werk zijn, dat onze vereenigingen te zamen steunen. Een commissie is noodig om het werk te leiden, een plan te ontwerpen, een uitgever en de overheid te interesseeren. Zulk een reeks van monographieën zou in alle school-bibliotheken aanwezig moeten zijn. Het is dus zaak om van den aanvang af rekening te houden met de behoeften van de school. In dit verband zou ik ook willen herinneren aan de rede van den burgemeester van Utrecht bij de ontvangst van den Nederl. Oudheidkundigen Bond dezen zomer.

Ook het samenstellen van reeksen van lichtbeelden, in aansluiting aan deze monographieën, verdient aanbeveling. Wellicht zal men daarvoor samenwerking kunnen zoeken met de Lichtbeelden vereeniging.”

De Voorzitter wees er nog op, dat in de vergadering niemand aanwezig was als vertegenwoordiger van een vereeniging, welke zich het bestudeeren van de Nederlandsche „folklore” ten doel stelt. Een Nederlandsche „Folklore Society” is nog steeds niet aanwezig.

Na de rede van den Voorzitter, deelde Mr. Van Tienhoven allereerst mede, waarom hij er op had aangedrongen, dat ook de heer Boerée tot deze bijeenkomst zou worden uitgenoodigd. Onlangs toch waren er besprekingen gevoerd om te geraken tot de oprichting van een stichting, beoogend het behoud van vestingen in ons land. Van deze stichting, welke den naam „Menno van Coehoorn” zal dragen, is de heer Boerée een der oprichters.

Vervolgens ontspon zich een levendige gedachtenwisseling over de uitvoering van de plannen, medegedeeld in de rede van den voorzitter. De heer Van Tienhoven wenschte ingelicht te

worden, hoe men zich het voorgestelde comité voor spoedgevallen zou moeten denken. Zal dit comité de voorkomende gevallen zelf hebben te beoordeelen of moet zij advies aan de vereenigingen vragen? Men zou zich een direct te waarschuwen lichaam kunnen denken, dat namens de verschillende vereenigingen kan optreden.

De Voorzitter meent, dat de vraag, hoe zulk een comité moet optreden, het best in een studiecommissie ware te bespreken.

De heer Van Tienhoven is er zeer voor, dat de vereenigingen samenwerken. Juist door samenwerking leeren de menschen elkander kennen. Er moet meer voeling zijn. Hij zou wenschen dat de besturen eenige malen per jaar zouden vergaderen, van gedachten zouden wisselen, waardoor ze een kijk in elkaars werk kunnen krijgen. Een vaste commissie daarentegen heeft bij alle voorkomende gevallen niet steeds genoegzaam belangstelling.

De Voorzitter leidt uit de woorden van den heer Van Tienhoven af, dat deze een soort Landdag bedoelt. Ook Prof. Knappert is hier voor, doch meent, dat die Landdag niet te groot moet worden. Hij voelt verder wel voor een spoedcommissie; er moet een klein lichaam zijn, om de verschillende personen bij elkaar te kunnen roepen.

De heer Van Beresteyn is tegen een spoedcommissie. In het algemeen komt spoed weinig voor en dan is het toch meestal al te laat. Macht zal zulk een commissie toch ook niet hebben. Belangstellenden zullen meestal in voorkomende gevallen waarschuwen; gewoonlijk zal de oorspronkelijk gewaarschuwde vereeniging of bond het eerst ageeren — daarna volgen dan de andere vereenigingen. Bovendien zou het kunnen voorkomen, dat de spoedcommissie een request stuurde, waarmede de bond het niet eens was. Spreker voelt er meer voor, belangstelling onder de burgerij te wekken.

Prof. Knappert had zich nóg een ideaal gevormd. Samensmelting toch is gewenscht, om de nationale versplintering van krachten tegen te gaan, nochtans zonder de zelfstandigheid der bonden of vereenigingen aan te tasten. Liefst zou hij een groote bond vormen.

De heer Van Tienhoven is hier tegen om practische redenen. Juist die versnippering brengt

veel geld in de lade, omdat de een nu meer voelt om lid te worden van deze en de ander weer van gene vereeniging. Die verschillende vereenigingen nu bestrijken een groot terrein en het contact met de andere bonden wekt belangstelling voor elkaars werk. Ook buitenstaanders zouden, indien zij belangstelling toonden, tot den bovenbedoelden Landdag toegelaten moeten worden.

De heer Van Beresteyn juicht de voorstellen van den heer Van Tienhoven zeer toe. Hij stelt voor congressen te beleggen, liefst op bedreigde punten, al naar gelang van de omstandigheden. Nog wijst de heer Van Tienhoven er op, dat ook kamerleden, indien zij voor de zaak belangstelling hebben, moeten uitgenoodigd worden tot die congressen.

De heer Van Giffen merkt op, dat hij in de praktijk het contact met de organisatie's mist. Hij wijst er op, dat ook op praehistorisch gebied gezamenlijk optreden hoog noodig is. Als voorbeeld van een veld, dat bescherming behoeft, noemt hij op het Norgsche veld bij Zeyen dat cultuurresten van de vroegste tijden af bevat, alsmede sporen van een legerplaats. Ook uit natuurhistorisch oogpunt is dit veld van belang. — vooral wat betreft de vogelwereld. Meer en meer komt de ontginning opzetten, die alle sporen vernietigt. De heer Van Giffen zou zulk een veld, in zijn natuurlijke begrenzingen, willen zien te verkrijgen om het te kunnen behouden.

De heer Van Tienhoven ondersteunt het voorstel van den heer Van Giffen. Weliswaar werkt het Staatsboschbeheer mede tot het verschaffen van enkele reservaten, doch meerdere drang op de regeering is niettemin gewenscht. Naar aanleiding hiervan merkt de heer Van Giffen nog op, dat als minimum eisch gesteld kan worden, dat als het Rijk ontgint, het de tumulus heuvels sparen moet.

Na eenige discussie krijgt de heer Pos het woord, die opmerkt, dat uit de vergadering thans een drietal voorstellen zijn gedaan, n.l. het instellen van een spoedcommissie, het instellen van een studiecommissie en een plan om af en toe bijeen te komen. Hij ziet een gevaar in de spoedcommissie en zou het liefst een voorbereidingscommissie in het leven willen roepen, die onder de oogen heeft te zien, op welke wijze het best het plan van samenwerking kan worden gediend.

De heer Van Beresteyn doet nu het voorstel, dat de vergadering zich zal uitspreken over de wenschelijkheid, dat de verschillende bonden en vereenigingen eens per jaar te samen zullen komen. Een regelingscommissie zal worden benoemd, welke de noodige berichten zal rondsturen enz. Na eenige discussie, waarbij o.a. de heer Van Tienhoven den wensch uitspreekt liever méér dan eenmaal per jaar bijeen te komen, wordt het voorstel tot stichting van zulk een regelingscommissie of bureau aangenomen.

Na onderlinge bespreking worden de heeren Byvanck, Pos, Vogelsang, Van Tienhoven, Van Rijkevorsel, Westermann en Den Tex aangezezen om in die regelings-commissie zitting te nemen.

De Voorzitter stelt vervolgens voor, eenige punten van de agenda af te voeren en voor de later te houden bijeenkomst te bewaren.

De heer Van Beresteyn wijst, bij de bespreking op welke wijze actie op het publiek kan worden gevoerd, op het werk van de Lichtbeelden vereeniging. Deze vereeniging zou gaarne centraliseerend werk verrichten. Reeds heeft de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zich bereid verklaard, uitnodigingen te zenden aan verschillende lichamen, vereenigingen, bonden en instellingen, om te overleggen, op welke wijze die door de Lichtbeeldenvereeniging beoogde samenwerking ware te bereiken. De heer Van Tienhoven wijst op het bestaan van een fotografisch archief bij het Koloniaal Instituut te Amsterdam en zou iets dergelijks voor Nederland wenschen. De heer Van der Pluym zet uiteen, hoe in Frankrijk deze aangelegenheid geregeld is en pleit voor organisatie van Rijkswegen en methodische behandeling. De heer Vogelsang acht het niet noodzakelijk, dat foto's of negatieven bij een te stichten archief bewaard worden, doch is reeds tevreden, als op fiches staat aangegeven waar een verlangde foto aanwezig is.

Bij de rondvraag ontpint zich eenige discussie tusschen de heeren Van Tienhoven en Van Beresteyn over de vraag, of weinig of veel personen tot de bovengenoemde bijeenkomst of landdag moeten worden opgeroepen.

Eerstgenoemde wil zich aan het oorspronkelijk geopperde plan houden en de eerste bijeenkomst niet te groot maken.

De heer Van Giffen wijst er nog eens op, hoe urgent de zaak der reservaten is. Hij vraagt, of het zoo juist benoemde bureau deze zaak wil aanpakken. De Voorzitter zegt hiertoe, nu reeds zooveel de vergadering verlaten hebben, geen mandaat te hebben. Hij verzoekt den heer Van Giffen de zaak op schrift te willen brengen en vóór de eerste vergadering van het bureau aldaar in te dienen. Wegens het late uur sluit de voorzitter daarna de vergadering.

D. P. M. GRASWINCKEL.
Secretaris N. O. B.

BOEKBESPREKING.

50 Eeuwen costuum, door Jo de Jong, leerares aan het Rijksinstituut ter opleiding van teekenleeraren en aan het Instituut voor Kunstnijverheid te Amsterdam, met medewerking van Dr. F. H. Fischer en een voorrede door Huib Luns, uitg. De Spieghel, uitgeversbedrijf, Amsterdam, 1927.

Verscheiden jaren geleden reeds deed de behoefte zich gevoelen aan een overzicht van de costuumgeschiedenis in het Nederlandsch geschreven voor het Vakonderwijs. Dit boek zou het dictaat moeten vervangen, waaraan veel bezwaren zijn verbonden voor leerlingen zoowel als leeraren. Tevens zou het een leidraad moeten vormen bij het doorworstelen van de buitenlandsche costuumboeken, die toen ter tijd nog zwaar op de hand en dikwijls onduidelijk waren. Wie heeft niet uren zoekgebracht op Weiss, Hottenroth en Racinet, Quincke en Falke behoorden al tot de lichtere lectuur. Sinds dien is er wel een verandering gekomen in het verwerken van het veel omvattende thema der costuumkunde. Von Boehn en Mutzel geven er de bewijzen van. Maar nog steeds is het materiaal niet voldoende gesorteerd en chronologisch geordend, de eenheid van termen laat nog veel te wenschen over. De leerlingen van het Vakonderwijs, wier lesrooster nog met ander werk zwaar bezet is, hebben moeite den technischen, den historischen en den esthetisch-philosophischen kant der kleeding voldoende in zich op te nemen. Jo de Jong heeft getracht door een kort handboek in de leemte te voorzien,

die ook na het uitschrijven van een prijsvraag voor een costuumgeschiedenis door een vereeniging van Vakonderwijs niet was aangevuld, waarschijnlijk omdat een zoo veelzijdig thema zich niet goed leent tot een korte samenvatting.

50 Eeuwen costuum is de eenigszins pretentieuze titel van een boekwerk van 106 pagina's. Het voorwoord van Huib Luns verraaft niet wat er na zijn inleiding zal verteld worden, hij zegt zelfs niet of de wijsgeerige lijn, die hij in andere costuumboeken mist, hier is gevolgd, behalve Bradley's *Eternal Masquerade* schijnt hij dus alleen maar oude handboeken te kennen.

Het is te begrijpen, dat men aan een dusdanig samengeperste stof niet al te hooge eischen mag stellen. Evenwel zou men de beknoptheid van het boek een fout kunnen noemen. Zelfs op de eenvoudigste manier behandeld, is de costuumgeschiedenis een overweldigend thema, dat zich niet dan met de uiterste zorg laat bekorten, wil niet òf het historische òf het technische deel erbij verliezen. Een duidelijke indeeling van de stof is daarbij noodzakelijk. Dit schijnt Mejuffrouw de Jong niet te voelen, anders zou zij zeker met een vast doorgevoerd schema voor den dag gekomen zijn. Een boek als het hare, wil het zijn nut doen als kort handboek, moest zóó ingedeeld zijn, dat men er gemakkelijk den weg in kan vinden, nu doolt men er in rond zonder voldoende houvast te krijgen. Om den tekst zoo min mogelijk uit te breiden heeft zij hier en daar een greep gedaan uit de geschiedenis der costuumkunde, terwijl zij zich er niet van vergewist of daardoor wel een aaneengeschakeld verhaal ontstond. De titel in telegramstijl duidt al eenigszins den geest aan van het boek, met haastigen spoed zonder veel overleg zijn de 106 bladzijden in elkaar gezet; er is veel overgeslagen, wat het vermelden waard was en daarom vraagt men zich af of de schrijfster zelf wel veel dieper in het onderwerp is doorgedrongen, dan hetgeen zij haar lezers geeft. De gewone historische indeeling: Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe geschiedenis is niet duidelijk door een spatie of een ander lettertype aangegeven. Voor leerlingen, die gewoonlijk al moeite genoeg hebben zich den historischen gang voor te stellen zouden meer jaartallen, dan hier terloops gegeven

worden, noodzakelijk zijn. Jaartallen zijn nu eenmaal bij het onderwijs niet te omzeilen en ook hier voor het verband met de algemeene cultuurgeschiedenis een vereischte. Wel ontbreken gespatieerde woorden niet, maar zij zijn zeer willekeurig gekozen. Wilde het boek overzichtelijk gedrukt zijn, dan zouden rubrieken, jaartallen en namen van kleedingstukken in de marge aangegeven moeten zijn. Een indeeling in cultuurhistorisch overzicht en beschrijving der kleedingstukken zou geen buitensporige eisch zijn, terwijl er dan nog een rubriek stoffen, met bespreking van kleur, ornament en toepassing aan toe gevoegd had kunnen worden. Bij de beschrijving der kleedingstukken zou de indeeling mannen- en vrouwenkleeding gemaakt kunnen worden met een technische bespreking van de afzonderlijke kleedingstukken in elke periode, hetgeen b.v. in *De Kleeding onzer Voorouders* door Mevrouw der Kinderen is geschied, zoodat men gemakkelijk kan zien welke kleedingstukken in een bepaalde periode de voornaamste waren. Uit een zoodanig systeem kan men de ontwikkeling van een kleedingstuk na gaan. Geeft men voor elk tijdperk een lijntekening van dit kleedingstuk tot toelichting, dan kan de lezer meteen in zich opnemen hoe de eene vorm in de andere overgaat. Bij een betere indeeling zouden de verschillende rubrieken met dezelfde belangstelling behandeld zijn; terwijl er nu soms van de costuums weinig gezegd wordt, is de rubriek *Sieraden, Haardracht en Hoofdbedekking* bovenmatig lang, hoewel daar geen reden voor is, dit b.v. bij *Egypte*. De uiteenzetting betreffende het vervaardigen van kant (p. 66) beslaat eenige bladzijden, besprekingen van dien aard behooren echter niet in een kort handboek over costuumkunde. Beter ware het geweest dan ook de aandacht op het breien te vestigen, een techniek, die, uit Spanje ingevoerd, door koningin Elisabeth van Engeland persoonlijk beschermd, diende om de nauwe broeken uit den „*Spaanschen tijd*” te vervaardigen. De rubrieken zijn schijnbaar zeer willekeurig gekozen, vanaf p. 53 vindt men achtereenvolgend: *hoofdbedekking, schoeisel, sploten*, (n.l. beschrijving van de splotenmoden), *sieraden*. Op p. 61 en verder treft men de volgende rubrieken aan: *mannenkleeding*, te helft 16e eeuw; *overkleed*

der vrouw ze helft 16e eeuw; vrouwenkleed, midden 16e eeuw; Hendrik II; schaubé; capuchon; pofbroek; mouwen; spleten; pouffen (n.l. poefen); kleuren, daarbij echter zonder overgang op p. 65: de baard is kort en vierkant; op p. 68 bij stoffen: de kousen worden korter. Men krijgt hierdoor den indruk, dat het boek veel te vlug in elkaar is gezet met behulp van losse aantekeningen en dictaten, ook de stijl draagt het kenmerk van den reeds gemelden haastigen spoed, waarbij men niet op woordenkeus kan letten, anders had de schrijfster de uitdrukkingen „enorm”, „reusachtig” en „erg in de mode” hier en daar wel door een ander woord vervangen, dan was haar „standing” voor stand niet uit de pen gevloeid en had zij een der laatste zinnen van het boek niet geëindigd met een „enz.” Enkele gezochte geestigheden zooals de vergelijking van de moderne vrouwenkleeding met een automobiel hadden achterwege kunnen blijven, evenals de reproducties van minder zakelijk karakter zooals fig. 60, 61 en 64.

De afbeeldingen zijn soms moeilijk te vinden; zij zijn vermoedelijk van te voren genummerd en later met drukken wegens hun model verplaatst: op p. 18 staan fig. 13 en 14; op p. 19 fig. 12 (eerst) en fig. 11; op p. 20 fig. 11a en 11b; op p. 55 fig. 46 en 48; op p. 56 fig. 47. De indeeling van de pagina in verband met de afbeeldingen laat hier en daar te wenschen over, zooals op p. 57. Verscheiden teekeningen schijnen ontleend te zijn aan andere handboeken; waar dit geschied is, had het werk genoemd moeten worden, aangezien daar dan gewoonlijk te vinden is uit welke bron de schrijver heeft geput. De lijntekeningen zijn interessanter, men zou wenschen, dat de modellen van den lateren tijd met evenveel zorg behandeld waren, als die der vroegere eeuwen. Het blijkt dat de schrijfster een speciale studie gemaakt heeft van de draperiekleding der Oudheid, waarschijnlijk met de werken van Heuzey. Later zouden lijntekeningen goed de ontwikkeling van den rok bij het vrouwencostuum en den broek bij de mannenkleeding hebben kunnen aantonen. De schrijfster zou er dan van zelf toe gekomen zijn het grooter worden of inkrimpen der kledingstukken te behandelen en het een en ander over het silhouet te zeggen,

waaraan zij in het geheel niet denkt, terwijl juist het silhouet den stijl der kleding bepaalt. Teekeningen in den vorm van de demonstratie op p. 65 om het veranderen van de hoogte van het middel bij de vrouwenkleeding te laten zien, zouden een aanwinst voor het boek geweest zijn. Zij hadden dan echter duidelijker het costuumtype weer moeten geven en voorzien moeten zijn van leesbare jaartallen. De reproducties van schilderijen en beeldhouwwerken zijn niet altijd gelukkig gekozen en daardoor geen overtuigende bewijsstukken.

De Oudheid werd met meer ernst behandeld dan het overige gedeelte; niet dat daarin geen leemten zijn, maar voor Vakscholen, die zich met knippen en naaien bezig houden is de Oudheid ook niet van het grootste belang. Inplaats van de minitieuze beschrijving van de haardracht en hoofdbedekking der Egyptenaren had de schrijfster echter een duidelijke uiteenzetting moeten geven van de verschillende typen der Egyptische schorten en de manier waarop zij werden omgedaan; de beschrijving van de lange schort op p. 12 is onduidelijk. Wel vertelt zij hoe de Assyrische schort moet worden omgeslagen, maar dat is minder gecompliceerd en uit de afbeeldingen op te maken. Zij had ook op het verschil van type moeten wijzen, de Assyrische schort wordt omgewikkeld, de Egyptische wordt geknoot of gevouwen en slechts een van de typen wordt schroefvormig om het lichaam gewikkeld.

Reeds in het begin hadden de namen voor bepaalde soorten van kledingstukken vastgesteld moeten worden. De losse, omgewikkelde schort der Assyriërs noemt de schrijfster op p. 20 lendendoek, terwijl zij verder van Egyptische zowel als van Assyrische schorten spreekt. Ook bij de Assyriërs had zij het type van den dichten rok moeten noemen, omdat deze in model overeenkomt met den wel door haar genoemden strokenrok der Sumeriërs, bladerrok zegt zij, zonder haar motieven voor dien term door beroep op een handboek te steunen. Of men den Egyptischen „zak” met hoofdgat evengoed een hemd kan noemen als het op maat geknipte Assyrische hemd, is niet alleen een kwestie van woordenkeus en daar van dezen zak ook wel een geplooid gewaad met schijnmouwen werd gedrapeerd, zou men er toe

komen Egyptenaren niet in dezelfde groep te plaatsen als de Assyriërs. De indeeling op p. 9: heupschort, hemdvorm, draperie is ook niet goed gekozen, omdat de heupschort een draperie kan zijn en de tunica met dichtgeknoopte of dichtgenaaide schoudernaad toch eigenlijk geen hemdvorm is (p. 11).

Aangezien de schrijfster bijna niets van Hethieten, Israëlieten, Syriërs en Pheniciërs weet te zeggen, had zij die namen ook kunnen weglaten; zelfs de in het oog springende omgekrulde punten aan hoeden, schoenen en haardos der Hethieten zijn haar ontgaan. Dit volk was de bespreking ook wel waard geweest als demonstratie van de drapeer — zoowel als de hemd en broekkleeding, evenals de Perzen, die zij Parthen noemt, om welke reden wordt niet opgegeven (p. 24). In een zeer beknopt handboek moeten nog niet geheel opgeloste vraagstukken vermeden worden, want daardoor sluipen onnauwkeurigheden binnen. De schrijfster zegt dat de Perzische koningskroon analoog is aan de Babylonische (p. 17), maar als men afb. 4 en fig. 16 vergelijkt, dan schijnt aan de eene een motief van veeren, aan de andere een metaalbewerking ten grondslag te liggen. Waar heeft Mejuffrouw de Jong gelezen, dat de Egyptische pruiken van wol zijn, zou hennep niet meer voor de hand liggen? Is de muts op fig. 10 werkelijk oorspronkelijk uit bladeren samengesteld; en zijn de kwasten der Assyriërs van paardehaar en niet van wol (p. 17)? Een verkeerde gevolgtrekking gaat men maken als men op p. 22 leest, dat in Perzië de oud-Babylonische costuumvorm zuiverder bewaard bleef, dan in Mesopotamië; dit slaat bij nader toezien alleen op de reeds genoemde kroon en de rijk gepatroneerde stoffen met belegsels, want de zakvormige kandys lijkt wat vorm en waarschijnlijk ook wat stof aangaat niet op het Assyrische omgewikkelde gewaad, naar de afbeeldingen te rekenen.

Een duidelijke groepeerings van de volken om de Middellandsche zee naar hun kleeding zou op den weg van dit werk gelegen hebben. Dan was de overgang naar Griekenland gemakkelijker geweest en had de schrijfster de kleeding der Atheners in verband met die der westelijk wonende Klein-Aziaten kunnen brengen. Zij had dan fig. 21 C. niet een lang diploidon genoemd zooals de schouderdraperie van fig. 21 B,

maar een los jakje zooals bij de Klein-Aziaten wel meer voorkomt.

Niettegenstaande de verwarrende benamingen der Grieksche en Romeinsche kleedingstukken geeft de schrijfster een duidelijke beschrijving van enkele drapeermethoden. Het is jammer, dat zij niet systematischer met deze beschrijvingen te werk gegaan is: van het eenvoudige kleedingstuk naar het meer gecompliceerde. De claina en chlamys zijn eenvoudige doeken, zij hadden het eerst genoemd moeten worden, ook in chronologischen zin. De exom is eveneens een van de oudste kleedingstukken met gordel, eenvoudiger nog dan de chiton, had ook daarvoor genoemd moeten worden. Verscheiden van de doekvormige draperiën laat de schrijfster omleggen te beginnen met de schouderbedekking, zooals de himation p. 29, ook de toga incinctus begint zij om te leggen met de om de hand gewikkelde stof. Is dit eigen vinding? Bij de meeste beschrijvingen begint het bekleedingsproces op de heup, zoodat eerst de rok gevormd wordt, wat rationeeler lijkt, de overgeschoten stof wordt over den schouder geslagen, naar vóór of naar achter afhangend, of om de hand gewikkeld zooals bij de toga incinctus; het resultaat is evenwel nagenoeg hetzelfde. Een uitzondering maakt de groote, Romeinsche toga met sinus en umbo, waarbij men begint met $\frac{1}{3}$ van de stof over den linker schouder van vóór naar beneden te laten hangen, volgens Weiss en Heuzey, wier methode ook Mejuffrouw de Jong heeft gevolgd. Het omleggen van de late consulstoga (p. 36) is niet duidelijk, het vaststeken van de stof lijkt een bedenkelijk hulpmiddel; maar ook voor andere schrijvers schijnt deze toga, die op afbeeldingen sterk gestyleerd is, nog een raadsel, de opgegeven methoden van omleggen voldoen niet als men ze in praktijk tracht te brengen.

Byzantium krijgt naar evenredigheid een uitgebreide beschrijving, waarin echter in het midden wordt gelaten, waarom het Byzantynsche costuum een sterk Aziatisch karakter heeft en waarom op de Oostersche pronkgewaden Grieksche voorstellingen worden geborduurd en na de 6e eeuw Hellenistische patronen verdwijnen (p. 39). Het woord Hellenistisch wordt hier zonder nadere uitlegging voor het eerst genoemd. De schrijfster roert een onder-

werp aan, dat zij zonder commentaar niet te berde had mogen brengen. De beschrijving in enkele regels van de Hallstadt en Tène periode. (p. 43), die met de kleeding zeer weinig te maken hebben, had achterwege kunnen blijven.

Van de Kelten vertelt zij, dat deze een lange rechte broek droegen, de Germanen droegen (als tegenstelling bedoeld?) een lange broek en de Gallische Kelten een kort wijd broekje. De broek en het model daarvan is een gewichtige factor in de costuumgeschiedenis der volken. Mejuffrouw de Jong zou er goed aan gedaan hebben om behalve het model (fig. 38) ook de andere modellen te geven, in elk geval duidelijk de verschillende typen te beschrijven. Bij de Romeinen had zij de korte Romeinsche soldatenbroek (*braccae*), die van de Galliers werd overgenomen, niet mogen vergeten. Op p. 45 verwijst zij nog naar het model van de Frankische broek met aangeknippte sok, (*chausses*), ook daarvan zou men een model willen zien. Het is de vraag of over deze broek nog de braies (korte broek) gedragen werd of wel de *chausses* alleen losse beenstukken met voet waren, die met jarretelles aan een riem om het middel werden bevestigd en waar overheen dan de braies gedragen werd, fig. 39A doet daaraan denken. De tekening geeft niet duidelijk weer of de bedekking van het bovenbeen een hemd of broek is. Over de beenwindsels wordt niets gezegd, maar er wordt wel een tekening van gegeven; zij werden volgens de oude afbeeldingen zoowel over de lange broek, als over de losse beenstukken gedragen. Ook voor de verdere costuumbeschrijvingen was het noodig geweest de verschillende typen van voet- en beenbekleding vast te stellen. Dan begrijpt men meteen waar de lange kousen der 16e eeuw vandaan komen (p. 61) en dat deze aan het einde dier eeuw door het langere model van de broek korter worden (p. 68).

Reeds van het begin af had de schrijfster de beide typen: rugmantel en schoudermantel moeten noemen. Bij de behandeling der volken van het Westen had zij er op moeten wijzen, dat de rugmantel de inheemsche bekleeding is en dat de schoudermantel, door de Romeinen ingevoerd, voor ceremoniën de deftige dracht is. De schoudermantel verdwijnt met de Romeinsche overheersing, de rugmantel blijft tot het eerste

deel der middeleeuwen. De ontwikkeling van het hemd tot Karolingischen rok het langer worden daarvan tijdens de kruistochten en het korter worden daarna, de ontwikkeling van het middeleeuwsche vrouwenkleed uit twee hemden tot de wijde slepende japonnen in de 14e eeuw, is in den tekst met eenigen goeden wil te volgen. Ook de geschiedenis van de taillelijn van het vrouwencostuum is in de beschrijving opgenomen. Waren er meer lijntekeningen bijgevoegd, dan zou dit den tekst ten goede zijn gekomen. De afdeeling Hoofdbedekking in de Middeleeuwen is zorgvuldig beschreven en niet te lang, de verscheidenheid der hoofddeksels in aanmerking genomen. Jammer genoeg is er geen ruimte gevonden om iets over de Italiaansche en de Spaansche mode tijdens de Renaissance in te voegen. Bij de rubriek stoffen is men verbaasd in de 14e eeuw over een Chineeschen invloed te hooren, (p. 49) zonder nadere uiteenzetting.

Een korte bespreking van de modellen en hun ontwikkeling, toegelicht door lijntekeningen had ook de beschrijving van den Barok aantrekkelijker en begrijpelijker kunnen maken. Welke aardige reeksen zouden er gegeven kunnen worden van de ontwikkeling van den juiste *au corps* tot den rok van Lodewijk XVI en verder zelfs tot de jas der 19 eeuw; daarbij konden reeksen gevoegd worden van hoeden en schoenen; weer zou de ontwikkeling van de broek een interessant thema ter illustratie geworden zijn.

De moderne periode is niet het slechtste gedeelte van het boek; een zekere oppervlakkigheid is hier niet als fout aan te rekenen, omdat men over te weinig vaste gegevens beschikt. Behalve op een Engelschen invloed had de schrijfster ook op een Amerikaanschen en tropischen invloed kunnen wijzen, die het dunner worden van de stoffen in de hand werkte.

Wat de aantekeningen van Dr. Fischer aangaat, deze zijn weinig zakelijk en met tal van nuttelooze gewild geestige opmerkingen voorzien, zooals het flauwe rijmpje op p. 60. Na zijn *Historie en Cultuur van het Nederlandsche Volk* (1927) had men toch wel iets meer van hem kunnen verwachten; maar begrip van costuum schijnt hem ontgaan te zijn en dat verbergt hij onder los opgeworpen principes. Het doet eenigszins vreemd aan, dat Dr. Fischer

alleen met de Egyptische kleeding tevreden schijnt te zijn, zelfs de Grieken vinden geen genade in zijn oogen: het huiskleed het nette werkpak ontbreekt! Hij vergeet dat de „chiton-tunica” in warme landen een zeer voldoende bedekking is geweest en daar de drager aan deze dracht gewoon was, ook een uitstekend werkpak zal geweest zijn voor de toenmalige toestanden, te meer omdat het eenvoudig uitgetrokken werd als het hinderde.

De opgave der literatuur bewijst, dat Mejuffrouw de Jong heel wat werken in handen heeft gehad, ook de nieuwste. Had zij haar boek wat langer gemaakt en de vergaarde wetenschap met meer overleg gebruikt, dan had dit handboek voor meer doeleinden dan alleen het Vakonderwijs dienst kunnen doen, het had een handboek kunnen worden voor allen, die in costuumgeschiedenis belang stellen.

C. E.

Inleiding tot de Kunstgeschiedenis, door F. C. A. Bremer, uitg. Uitgeversmaatschappij Elsevier, Amsterdam.

Het boek van Mejuffrouw Bremer vertoont evenals dat van Mejuffrouw de Jong de bezwaren van een kort handboek voor het onderwijs geschreven, maar daar het eerste nog meer een schoolboek is, dan het tweede, stelt men in sommige opzichten de pretenties minder hoog. Wel draagt dit boek ook weer het kenmerk van een geschreven dictaat, waarin niet altijd op de goede volgorde van zinnen wordt gelet en een nog niet rijp geworden gedachte op het papier wordt gezet, maar wat den inhoud en de beschouwingen aangaat is het met overleg pasklaar gemaakt voor jonge menschen, leerlingen van de hoogste klasse eener middelbare school. De platen (waarschijnlijk voor een deel overgenomen uit Meesterwerken der bouwen beeldhouwkunst, uitgave Elsevier), zijn niet mooi, maar ze dienen alleen tot toelichting en zijn met zorg gekozen. Men mag verwachten, dat er tijdens de les door den docent betere afbeeldingen worden vertoond.

De schrijfster geeft niet te veel aan haar leerlingen, hier en daar zelfs te weinig, zij maakt hen echter bekend met allerlei namen en kunstvoortbrengselen, die een algemeen ontwikkeld

mensch behoort te weten, tevens richt zij haar beschrijving zoo in, dat de lezers verschillende stijlen en manieren van werken zullen leeren onderscheiden. De leerlingen zullen het boek gaarne gebruiken, omdat zij het kunnen begrijpen. Voor het gegeven doel is het beter dan b.v. Stilkunde door Hartmann, die zich voornamelijk met bouwkunst bezig houdt. Het kan een plaats gaan innemen naast de al wat verouderde werken van Weissman en Etha Flesch, maar het mist van zelf sprekend de diepte van het werk van Elisabeth Korevaar.

Over het algemeen geeft Mejuffrouw Bremer goede beschrijvingen. Soms laat zij zich verleiden door enthousiasme en vindt eenige kunstwerken verrukkelijk mooi; wellicht kan dat in een leerboek geen kwaad. Bedenklijker is het als zij na een goede beschrijving van den Apollo van Tenea de juiste anatomie van de beelden van den tempel van Aegina gaat verheerlijken (p. 58) zonder te zeggen, dat de verschuivingen van den torso niet altijd natuurgetrouw zijn. Na de 5e eeuw volgt verslapping in de Grieksche kunst, doceert zij. Zij had beter gedaan er op te wijzen, dat er een ontwikkeling komt naar het meer bewegelijke en het picturale. Om dat te laten voelen had zij de afbeeldingen van de Nike van Paionios en de Nike van Samothrace kunnen vergelijken. De Romeinsche bouwwerken noemt zij een slechte editie van de Grieksche; zij vergeet, dat men de kracht der Romeinen in de utiliteitsbouwwerken moet zoeken. Daarentegen legt zij goed uit het verschil tusschen de Classieke en de Gothische kunst (p. 83); zij doet dit met cursief gedrukten letter, dien zij meer te pas had kunnen brengen. De afkomst van de Christelijke basilica noemt zij Romeinsch; zij had evenwel moeten zeggen, dat het vraagstuk van de afkomst van dit gebouw nog niet geheel is opgelost. De ronde boog wordt nog het hoofdkenmerk van den Romaanschen stijl genoemd, maar er volgt gelukkig op, dat ook in andere stijlen ronde bogen voorkomen. Een vergelijkende bespreking van Romaansche en Gothische plattegronden had beter het type van beide stijlen kunnen aantoonen. Details van gebouwen in verschillende tijden hadden afgebeeld kunnen worden op de manier zooals met de Gothische vensters gedaan is. Goed is evenwel de bespreking van het relief van Moisaen, en

van de beelden van Chartres, waarbij de schrijfster er op wijst, dat een zuiver anatomische afbeelding niet altijd noodzakelijk is voor de schoonheid van een kunstproduct. Men merkt, dat het bij Mejuffrouw Bremer niet alleen gaat om een dorre opsomming van namen en feiten en dat het haar niet alleen te doen is om het herkennen van een stijl, maar om den geest van het kunstwerk zelf, anders zou zij niet de beschrijving van het interieur der Fransche Kathedralen hebben gegeven met aanhalingen van Rodin.

Als de schrijfster de lijn der evolutie had aangetoond in bouwkunst zoowel als in beeldhouwkunst en schilderkunst, nl. de lijn van het abstracte naar het menschelijke, van het liniaire naar het picturale, van de rust naar het bewegelijke, dan was er meer eenheid gekomen in den opzet van haar boek. Dan zou zij in de Renaissance Ghiberti, Donatello en Verrocchio niet op één plan gesteld hebben en de Barok niet voornamelijk gezien hebben als uiting der Contra-Reformatie. Ook in de schilderkunst had zij de evolutie van lijn tot perspectief moeten behandelen, de voorloopers van Hals, althans Thomas de Keyser, hadden genoemd moeten worden. Aan een afbeelding van den St. Jorisdoelen, 1616, heeft men niets als er geen „tegen voorbeeld” wordt gegeven. Het zelfde geldt voor de afbeelding van het Avondmaal van Leonardo. Daarentegen zijn er andere problemen op zich zelf goed uitgewerkt, zooals de ontwikkeling van den topgevel. Bij de Italiaansche bouwkunst komt de Classicistische richting ter sprake en later wordt het verschil uitgelegd tusschen het Classicisme en de Romantiek, met een vergelijking tusschen Pauline Bonaparte van Canova en de Marseillaise van Rude. De Nederlandsche kunst uit het midden der 19e eeuw wordt geplaatst tegenover de Ruskin-beweging in Engeland.

Al voldoet ook deze inleiding tot de kunstgeschiedenis niet in alle opzichten, mits met vollediger handboeken bij het onderwijs gebruikt, heeft dit werk zeker zijn nut. C. E.

Kunstkennis, herinneringen van een kunstcriticus, door dr. C. Hofstede de Groot. N.V. Boekhandel Fa. P. van Stockum en Zonen, 's-Gravenhage 1927.

De lezing, welke dr. Hofstede de Groot heeft gehouden op de algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond op 18 December 1926, is in druk verschenen en werd ons ter bespreking toegezonden.

De titel van de lezing „Kunstkennis, voorheen en thans” luidt thans „Kunstkennis, herinneringen van een kunstcriticus”. Kunstkennis, de door oplettendheid en onvermoeide belangstelling en studie te verkrijgen kennis, onopgesmukter, nuchterder maar ook beperkender kon niet worden aangeduid, wat de schrijver bedoelt! Kunstkennis, warenkennis, kennis van de waren, welke op de kunstmarkt te koop zijn! Gelukkig maar, dat de schrijver een minder van droogheid krakende ondertitel erbij heeft bedacht! Want waarlijk, hetgeen hij te vertellen heeft, is alles behalve dor en bevat bovendien uitingen, die de meest essentiele opvattingen van den schrijver doen kennen. Over den inhoud van zijn betoog is bij de notulen der wintervergadering (zie blz. 257) reeds verslag gedaan.

Dr. Hofstede de Groot verstaat onder kunstkennis „een zoodanige kennis van kunst, dat zij in staat stelt van een kunstwerk tijd en plaats van ontstaan en in vele gevallen ook den kunstenaar te bepale” en tracht in zijn beschouwingen de voornaamste vragen, die zich bij het werk van den „kunstkenner” voordoen, in een geordend overzicht duidelijk te stellen en de houding, die de kenner er tegenover moet aannemen, te bepalen. Hij haalt daarbij uit zijn ervaring verschillende treffende voorbeelden aan om zijn opvattingen toe te lichten.

Wanneer men de voordracht ten einde heeft gelezen, staat in zijn kantigheid van uitdrukking, zijn onverzettelijkheid van inzicht en zijn enorme en veelzijdige werkzaamheid, de auteur zelf, een der eersten van onze groote kunstvorschers, duidelijker voor ons geteekend. Iets anders is het, of wij steeds door zijn betoog worden overtuigd, dat dit nu, dit onwrikbare, de eenige houding moet zijn in het wezen van den „kenner” en diens werk. Dr. Hofstede de Groot haalt eenige malen een zoo anders gestemd auteur als Friedländer aan, om te zeggen in hoever hij met diens opvatting al of niet meegaat. Edoch, daar mee heeft hij (en dat behoort bij zijn behoefte om in eer-

lijke objectiviteit alle kanten der dingen te belichten) op zijn eigen beperkingen wel zeer de aandacht gevestigd, ons bijna uitdagend tot tegenspraak. Immers, zóó stellig als dr. Hofstede de Groot alles zegt, schijnt het, wanneer wij naar (Friedländer luisteren), met dergelijke aan gelegenheden als de echtheidsbepalingen van oude kunstwerken, toch niet te kunnen toegaan! Wanneer dr. Hofstede de Groot over objectieve kenmerken van echt en onecht spreekt (blz. 23), dan stelt dr. Friedländer daartegenover op den voorgrond, hoe uiterst subjectief alles is, wat ook de best geoefende en meest kundige „kenner” waarneemt en in zijn herinnering bewaart.

Wanneer men de zoo verschillende uitingen der beide groote kenners vergelijkt, is men geneigd beiden in zekeren zin gelijk te geven, maar het wordt duidelijk, dat de beschouwing van dr. de Groot iets anders beoogt, dichter bij de tastbare werkelijkheid blijft, en dat hij alleen hetgeen leerbaar is en practisch dadelijk kan worden toegepast, zoekt vast te stellen, terwijl de wijsgeeriger aangelegde en fijner aanvoelende dr. Friedländer dieper pijnlt. De laatste, ook wel eens te ver gaande in andere richting, schijnt als 't ware een tegenwicht te willen stellen tegenover dr. Hofstede de Groot's uitgesproken oordeel. Deze beperkt zich tot hetgeen te leeren valt, al verzuimt hij niet te wijzen op hetgeen allereerst noodig is aan natuurlijke begaafdheid om een goed kenner te worden, maar dr. Friedländer gaat boven al het leerbare uit, juist om de gevaren van het aangeleerde ons voelbaar te maken. Terwijl beide geleerden schrijven in het besef van de groote verantwoordelijkheid, die op den „kenner” rust bij onderzoek en uitspraak over de echtheid van kunstwerken zijn wij overtuigd, dat de kunsthistoricus zich aan de behartenswaardige aanmaningen van dr. Friedländer niet minder gelegen moet laten liggen dan aan de leerrijke onderrichtingen van dr. Hofstede de Groot. Wij hopen, dat velen zich tot de lezing van diens voordracht zullen zetten, overeenkomstig zijn goeden raad: neemt niet aan op gezag der ouderen, „vormt U eerst door de studie hunner meeningen een oordeel over hun gezag” (blz. 48). J. J. DE GELDER.

¹⁾ „Der Kunstkenner”, verlag B. Cassirer, Berlin 1920, en „Ueber das Wesen der Kenner-schaft” in „Der Cicerone” 1927, XIX heft 23.

KORTE BERICHTEN.

Aalsmeer. — Het oude lijnbanaan-huisje is afgebroken als offer voor het moderne verkeer.

N. R. Ct. 21 April 1927.

Amersfoort. — Het Bestuur der Oud Katholieke Gemeente heeft het kerkgebouw aan 't Zand doen sloopen om op het vrijgekomen terrein een nieuw gebouw te laten zetten. Tevoren was de zekerheid verkregen, dat bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg geen bezwaar bestond tegen de voorgenomen slooping van dit gebouw.

Meded. v. h. Bur. v. Monumentenzorg.

Brielle, Voorstraat No. 48, werd door de Vereeniging Hendrick de Keyser aangekocht.

N. R. Ct. 21 Sept. 1927.

Bergen op Zoom. — B. en W. van Bergen op Zoom zijn voornemens de bureaux, waarin de dienst van de Openbare Werken is gehuisvest en welke deel uitmaken van het Gemeentehuis, te verbouwen. Het betreft hier een achter het stadhuis gelegen aanbouw, die een merkwaardig overblijfsel is van een vroeger open hal, waarvan de zuilen het karakter der laat-Gothiek vertoonen, terwijl de bogen en de verdere bovenbouw zijn uitgevoerd in de vormen der Renaissance van het begin der zeventiende eeuw. Vermoedelijk in de achttiende eeuw zijn de intercolumniën dichtgemetseld, waarbij vier werden voorzien van deuren, terwijl in één een venster werd geplaatst. De verbouwing heeft de strekking een der deuren te versmallen en twee andere te vervangen door vensters, blijkbaar in verband met inwendige wijzigingen ten behoeve der nieuwe bestemming aan deze ruimte te geven. Het is te hopen, dat dit voorloopig werk is en dat men op den duur er toe zal overgaan de oude galerij te herstellen, nadat op andere wijze zal zijn voorzien in het nijpende gebrek aan dienst-lokalen.

Meded. v. h. Bur. v. Monumentenzorg.

Beusichem. — De Raad heeft besloten tot intrekking van het raadsbesluit om over te

gaan tot restauratie van den toren, tot niet aanvaarding van het door het Rijk in de kosten dier restauratie verleende subsidie en die herstellingen te verrichten welke dringend noodzakelijk blijken te zijn, zulks zonder subsidie van het Rijk.

N. R. Ct. 30 Sept. 1927.

G i n n e k e n. — Er zijn besprekingen gaande voor de restauratie van de voormalige H. Laurentius-kerk, thans behorende aan de Ned. Herv. gemeente. Dringende werkzaamheden, het herstellen van de fundeeringen van koor en transept, zijn reeds geschied. Het maken van het algeheele restauratieplan is daarna, in overleg met den Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, opgedragen aan Dr. Ir. J. H. Plantenga, te Wassenaar. De Ned. Herv. Kerk te Ginneken wordt thans slechts gedeeltelijk voor den dienst gebruikt; koor en transept zijn door een houten schot gescheiden van het schip, waarin een zaaltje voor bijeenkomsten, de consistoriekamer en eenige bergruimten zijn ondergebracht.

Vermoedelijk heeft ter plaatse eerst een kleine kerk gestaan. Deze is in de 15de eeuw door een grotere kerk met drie beuken vervangen, waarbij de bestaande torenfundamenten gebruikt werden. Van dit laat-Gothische gebouw ging het schip in 1625 in vlammen op. Een lager schip met één beuk is tenslotte in 1630—1631 tusschen toren en viering opgetrokken.

N. R. Ct. 11 April 1927.

G o e s. — De commissie voor de restauratie van de Groote of Maria Magdalenakerk heeft in een circulaire de ingezetenen opgewekt door geldelijken steun het aan haar mogelijk te maken aan haar financiële verplichtingen te voldoen en de door het gemeentebestuur voorgeschoten gelden tijdig terug te geven.

N. R. Ct. 21 April 1927.

G r o n i n g e n. — B. en W. hebben bij den raad een voorstel ingediend tot een algeheele restauratie van het in Renaissancestijl opgetrokken Goudkantoor. B. en W. meenen, dat het wederopbouwen van de 3 M. diepe galerij, welke destijds langs de oostzijde van het

gebouw was aangebracht, doch welke in 1844 is afgebroken, echterwege moet worden gelaten, daar deze onder de huidige omstandigheden het verkeer ter plaatse zou belemmeren, terwijl bovendien de noodige gegevens om deze galerij weer geheel in de oorspronkelijke gedaante te kunnen reconstrueeren, ontbreken. De restauratie zal volgens het voorstel van B. en W. bestaan in een grondige herstelling en reiniging van het bovenstaande gebeeldhouwde zandsteenwerk boven de ramen en aan de topgevels. Het plan werd goedgekeurd door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. De kosten der restauratie zijn geraamd op / 20,000.

De Raad heeft het voorstel aangenomen.

H a a r l e m. — In 1923 is een plan gemaakt tot restauratie van de Groote of St. Bavokerk, waarmede / 100,000 gemoeid is. Het rijk, de provincie Noord-Holland en de gemeente Haarlem geven daarvoor elk jaar een subsidie. Tot heden is / 40,000 verwerkt. Nu heeft de provincie medegedeeld, dat zij na 1927 ook wil blijven subsidieeren, mits de gemeente Haarlem inplaats van / 1000 per jaar / 2000 bijdraagt. Daartoe hebben kerkvoogden thans het verzoek aan het gemeentebestuur gedaan.

N. R. Ct. 31 Aug. 1927.

Het bestuur van den Kring Haarlem van den Bond van Nederlandsche Architecten schrijft aan de N. R. Ct.: In een der plaatselijke bladen komt de afbeelding voor van het gevelontwerp van de bioscoop, welke op de Groote Markt gevestigd is. De verbouwing is nog niet voltooid, doch vakkundigen kunnen zich hieruit, reeds nu, met voldoende zekerheid een beeld vormen.

Op een van de mooiste pleinen van ons land wordt door onbekwame handen een aanslag gedaan. Nog ziet een leek niet, op welke wijze deze gevel aansluit tegen de omgeving, doch wanneer men de plaats en verdiepinghoogten waarneemt, merkt men, dat o.a. een hoog houten gevaarte (vermoedelijk noodig om het bestaande dak aan het oog te onttrekken of „aan te passen” aan de gevel „architectuur”) boven alles uit komt steken, boven de goot van café Brinkman uit, met zijn schaal den

mooien gevel van de daarnaast staande oude „Hoofdwacht” geheel verpletterend. Het kwaad is helaas niet meer te keeren; de Groote Markt, die nog een prachtige sfeer bezit zal weer een belangrijk deel van haar bekoring verliezen, een verlies, dat niet alleen Haarlem doch geheel Nederland geldt. Met waardeering moet men denken aan de prijsvraag, indertijd uitgeschreven te Groningen voor de verbouwing van een gevel aan het marktplein aldaar, waaruit bleek, dat men zich bewust was van de verantwoordelijkheid, die de bescherming van een nationaal monument verlangt. Zéér te betreuren is het, dat in de gegeven omstandigheden dit hooge verantwoordelijkheidsgevoel niet in voldoende mate aanwezig is geweest om dit kwaad tegen te gaan. Het is te hopen, dat deze beschouwing de oogen zal openen van alle belanghebbenden en dat het een waarschuwing zal zijn, om op dezen weg niet door te gaan. Moge dan de bioscooponderneming zoodanig in bloei toenemen, dat ze reeds spoedig hierna zich wederom een verbouwing zal kunnen getroosten om het Nederlandsche publiek te toonen, dat ook in deze kringen warme belangstelling voor de nationale cultuur bestaat.

N. R. Ct. 23 Sept. 1927.

H o o r n. — Het bestuur van de vereeniging „Oud-Hoorn” heeft den Minister ten behoeve van de restauratie van perceel 19 Doelenkade een bijdrage gevraagd van f 400 in de op f 720 gestelde kosten. De eigenaar was niet bij machte hierin iets bij te dragen, terwijl de restauratie gewenscht was met het oog op de omstandigheid, dat de eigenaar van de belendende perceelen 17 en 21 de gevels liet restaureeren, in overleg met de vereeniging Oud-Hoorn. Het bedoelde perceel heeft een trapgevel, welke de middelste is van een drietal gevels, die te zamen een schilderachtig geheel vormen, zoodat het van groot belang is, dat, nu de eigenaar van de perceelen 17 en 21 de gevels daarvan in overleg met „Oud-Hoorn” liet restaureeren, ook de gevel van perceel 19 op overeenkomstige wijze wordt hersteld.

Meded. v. h. Bur. v. Monumentenzorg.

Herveld. — Bij het afbikken van het koor der Ned. Herv. Kerk zijn muur-

schilderingen voor den dag gekomen. Deze zijn in opdracht van het Rijksbureau onderzocht. Bij het onderzoek is gebleken, dat de wanden van het koor oorspronkelijk geheel beschilderd zijn geweest. Door onoordeelkundig afbikken van de pleisterlaag is van het schilderwerk echter zoo goed als niets overgebleven behalve drie zeer geschonden apostelfiguren.

In het gewelf van het koor zijn de oude kleurresten en de overblijfselen van de beschildering nu gefixeerd en is het gewelf verder met kalkverven bijgekleurd. Tevens zijn ook de apostelfiguren voorloopig gefixeerd, het definitieve fixeeren hiervan kan later bij een eventueele restauratie van de kerk geschieden.

Meded. v. h. Bur. v. Monumentenzorg.

M a a s t r i c h t. — Een overleg tusschen den hoofdingenieur en andere deskundigen heeft tot resultaat gehad, dat de oplossing van het M a a s b r u g v r a a g s t u k waarschijnlijk zal leiden tot volkomen behoud der brug. Zij hebben instemming betuigd met het plan tot aanleg van een kort kanaal, haast evenwijdig aan den Maasoever van Wijk, dat voor de scheepvaart noodig is. Tegenover de Hoenderstraat komt dan een nieuwe brug over de Willemsvaart en de rivier, om het verkeer over de oude brug te ontlasten.

N. R. Ct. 8 Juli 1927.

N e d e r a s s e l t. — Bij het graafwerk voor de Maaswerken is een bronzen groepje gevonden voorstellende den kruisdragenden Jezus tusschen twee krijgsknechten in. Het stuk is ongeveer 75 c.M. lang, en dateert vermoedelijk uit de 15e eeuw. Het is aan het Rijksmuseum opgezonden.

N. R. Ct. 25 Mei 1927.

R o t t e r d a m. — Iemand, die onbekend wenscht te blijven, heeft f 1000 bijgedragen voor het openen van de twee dichtgemetselde ramen aan de Z.Z. van het koor in de Metselaarskapel en in de kapel waar van Brakel rust. Door de verbouwing van het kerkekantoor deed de gelegenheid tot restauratie zich voor; gelukkig is daarvan gebruik gemaakt.

N. R. Ct. 21 Juli 1927.

Rijswijk. — Het kerkgebouw der **Ned. Herv. Gemeente** verkeerde reeds vele jaren in een vergevorderden toestand van verval. Daar de kerkelijke gemeente niet in staat was de restauratie te bekostigen, deed zij een beroep op Rijk en Provincie met het gevolg, dat in 1920 een bedrag van ongeveer f 80,000 bijeen kwam. De tijdsomstandigheden brachten echter mede, dat het toegestane crediet vrij spoedig verwerkt was en men genoodzaakt was de restauratie te staken, nadat het inwendige van het schip der kerk in behoorlijken staat was gebracht. De toren werd door de burgerlijke gemeente Rijswijk onderhanden genomen. Bleef nog over de uitwendige restauratie. Met heel veel moeite werd daarvoor wederom een zeer aanzienlijk bedrag bijeen gebracht, zoodat op 1 Mei 1926 het werk kon worden hervat. Zeer moeilijk was het, de boogvensters in het koor te profileeren, daar in den loop der eeuwen nagenoeg alles van het oorspronkelijke verloren was gegaan. De glas-in-lood ramen werden vervaardigd van antiek glas, aangezien het bij de restauratie van het schip der kerk gebezigde modern-antiek glas minder goed uitkwam. Een andere moeilijkheid was het construeeren van een ingang naar de consistorie. Hiervoor heeft echter de met de restauratie belaste architect een goede oplossing gevonden. Het door hem ontworpen moderne portaal past mooi aan bij de Gothische omgeving. Tot de restauratiewerken behoorde ook het herstellen van de consistorie, de Noordelijke kapellen en de kapellen bij den toren. Mede is een nieuwe waterlijst aangebracht, de contreforten zijn vernieuwd en de traversen voor het grootste gedeelte. De kerk is thans weer in gebruik genomen.

N. R. Ct. 5 Juli 1927.

Schoonhoven. — Het werk van de restauratie en verbouwing van het Stadhuis waarvoor een openbare aanbesteding is gehouden, werd niet gegund. De oorzaken daarvoor waren ten eerste, dat de aanneemsom te hoog was en bij berekening aan B. en W. bleek, dat de gemeente wel een f 35.000 à f 36.000 zou moeten kosten leggen, en ten tweede, dat de laagste inschrijver verzocht had ontheven te worden en hoewel hij gedwongen had kunnen worden,

B. en W. toch met Monumentenzorg van oordeel waren, dat bij zulk belangrijk werk niet moest worden gewerkt met een onwilligen aannemer.

Door bemiddeling van Monumentenzorg kwam het gemeentebestuur daarop in onderhandeling met de N.V. v. h. Boel te Voorburg.

Deze firma verklaarde zich bereid, voor een som van rond f 59.000 het werk uit te voeren. Hiervan waren — met de f 25.000 der gemeente mee — f 49.000 gedekt door rijks- en provinciaal subsidie. Voor f 10.000 moet evenwel nog dekking gevonden worden. Monumentenzorg drong er echter bij het gemeentebestuur op aan, dat het het werk zou gunnen aan de genoemde firma, opdat er aan zou kunnen worden begonnen en gaf tevens den raad, dat de gemeente zich tot rijk en provincie zal wenden met een aanvraag voor de f 10.000, die nog niet gedekt zijn. In den gemeenteraad werd dit voorstel langdurig besproken en met vijf tegen drie stemmen aangenomen.

N. R. Ct. 5 en 6 Juli 1927.

Sloten. — De dubbele trapgevel van de **Ned. Herv. Pastorie** begint teekenen van verval te vertoonen. Niet alleen zijn de vensters in den loop der tijden deels dichtgemetseld, deels uitgebroken, de ingang gewijzigd, maar ook het muurwerk wordt slecht, de zandsteen verweert, het inwendige is wrak en verwaarloosd.

Het is hier niet enkel om het behoud van dezen eenen gevel te doen, maar om het aanzien, het karakter van geheel de reeks, van de rijgevels als gesloten grachtwand. En ook hier zal in de gegeven omstandigheden 's Rijks Monumentenzorg niet alleen en afdoende kunnen helpen. Wellicht vindt in dit geval de Vereeniging „Hendrick de Keyser” werk voor hare hand.

N. R. Ct. 24 Mei 1927.

Utrecht. — Aanbesteed werd de uitvoering van den aanbouw van het **St. Joande Deogesticht**. In verband met het streven van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg voor een beter aanpassen van den achtergevel aan de kloostergang van St. Marie was aan de aannemers een inschrijving gevraagd mede voor een gewijzigd plan.

N. R. Ct. 13 Aug. 1927.

De drie eikenhouten drakenkoppen van *Drakenbosch*, op den Zuidelijken hoek der *Drakenburgersteeg*, sinds lang tot winkelpand verbouwd, zijn verdwenen. De eigenaar van het pand heeft ze aan het Centraal Museum geschonken. N. R. Ct. 27 Aug. 1927.

Vlissingen. — Reeds in 1923 besloot de gemeenteraad van Vlissingen tot aankoop van het voormalige beursgebouw aldaar voor f 10,500. Hierdoor bleef dit monumentale gebouw behouden. Onmiddellijk werden plannen ontworpen voor de restauratie, doch ze stuitten tot nu toe op de kosten af. Ten aanzien van deze zaak is toen overleg gepleegd met de Vereeniging *Hendrick de Keyser* te Amsterdam en deze deed het volgende aanbod: „Indien de gemeente voormeld gebouw aan de vereeniging ten geschenke zou aanbieden, onder den last, dat de vereeniging voor de restauratie van het gebouw zal zorg dragen, dan is het bestuur bereid zich uiterlijk drie maanden na dagteekening van zoodanig aanbod uit te laten, of een dergelijk schenkingsaanbod al of niet geaccepteerd kan worden”. B. en W. stellen nu den raad voor, dit aanbod te doen, onder waarborg dat op het pand een servituut wordt gevestigd, waardoor de eigenaar de verplichting op zich neemt, het gebouw te houden in den gerestaureerden staat en naar behooren te onderhouden. N. R. Ct. 2 Juli 1927.

Zierikzee. — De klokken van het *Raadhuis*, die door een nieuw carillon worden vervangen, zijn uit den toren genomen. Slechts de grootste behield haar plaats, andere liggen nu tijdelijk beneden in het stadhuis.

Het ware te betreuren, indien deze fraaie producten van klokkengieterskunst zouden worden versmolten, en niet zonder reden hebben Gedeputeerde Staten van Zeeland aan het besluit van den raad der gemeente *Zierikzee*, om de klokken aan de firma, die het nieuwe carillon levert, in mindering van de koopsom daarvan af te staan, hun goedkeuring onthouden. De motiveering is van belang: „Het komt ons thans bij nader inzien voor, dat de klokken, waaruit het carillon bestaat, onroerend zijn door bestemming, in welke opvatting wij worden gesteund door het Koninklijk Besluit van 23 Febr. 1916 no. 97. (Weekblad voor de burger-

lijke administratie no. 3484)”, zoodat het desbetreffend raadsbesluit krachtens de bepalingen der Gemeentewet aan de goedkeuring van het college was onderworpen. Doch hiermede is de zaak nog niet beslist; het besluit van de Kroon, waarbij de raad in beroep is gegaan, is nog niet bekend gemaakt.

Hoe ook deze beslissing moge uitvallen, het is te hopen, dat een middel worde gevonden, waardoor deze fraaie producten van zestiende-eeuwsche kunstnijverheid bewaard blijven, hetzij in een toren, zoodanig niet in Zeeland dan toch in Nederland. N. R. Ct. 22 Aug. 1927.

Zutphen. — Krachtens gemeenteraadsbesluit hebben B. en W. van Zutphen het *Wijnhuysfonds* gesticht, dat de bevordering van het stadsschoon ten doel heeft door het verstrekken van bijdragen voor onderhoud, wijziging of herstel van bouwwerken, voorkomende op de monumentenlijst, of, bij gebreke daarvan van bouwwerken, welke uit een oogpunt van geschiedenis of kunst van belang zijn. N. R. Ct. 30 Aug. 1927.

Ned. Oost-Indië. — *Oudheidkundig Verslag over het re en de kwartaal 1926*. — Toestemming werd verleend om eenige zeer bouwvallige woningen in het Fort Rotterdam te Makassar te slopen.

MUSEA EN VEREENIGINGEN.

Alkmaar, Stedelijk Museum. —

Te Parijs werd aangekocht een schilderij door den 17de-eeuwschen meester Anthony van Croos, het kasteel van de graven van Egmond te Egmond aan den Hoef, met ter linkerzijde het dorpskerkje. Croos, die o.a. te Alkmaar gewerkt heeft, leefde in den tijd toen er nog belangrijke resten van dit schoone kasteel aanwezig waren. Thans staat er van dit bouwwerk slechts een klein stukje muur van een der torens. De aankoop van dit schilderij is mogelijk gemaakt door de medewerking der Vereeniging Rembrandt te Amsterdam.

N. R. Ct. 24 Juli 1927.

Delft, Museum Paul Teta van Elven. — Het museum werd geopend door den president-curator. Dr. Ph. B. Liboutrel.

Zooals bekend is vermaakte Paul Tetar van Elven aan de gemeente Delft zijn patricische woning aan de Koornmarkt. De bedoeling van den overledene ter zake van zijn stichting kan niet geheel uitgevoerd worden. Immers moet er door de wijziging van de successiewet meer successierecht betaald worden, dan oorspronkelijk verondersteld was. Een vaste directeur kan dus niet aangewezen worden. Wel heeft de Koningin vrijstelling van successie-rechten verleend op het huis en de verzameling. Een van de curatoren, dr. van Hees, voert nu het beheer.

De heer en Mevrouw ten Cate Hoedemaker-Lankhorst hebben een Gerard Dou aangekocht om die aan het museum in bruikleen te geven. Het is het ideaal van curatoren, dat vele schilderen, speciaal van oud-Delftsche meesters, aan de stichting geschonken zullen worden, althans in bruikleen worden gegeven.

Het museum laat ons een huis zien van een schilder uit het midden der 19e eeuw. We vinden dit teug in het karakter van de meubels en de verzameling van de kunstvoorwerpen. Een renaissance kast met Chineesch stel er op, een Lodewijk XVI dressoir en een vitrine met familie-juweelen en preciosa vinden we.

Het portaal boven is in Renaissance stijl gehouden. Daartoe zijn er oude deuren naar de kamers aangebracht. De balken van het atelier hebben nog de oude beschildering uit de 16e eeuw, die in goeden staat onder de oude verf is te voorschijn gebracht. In de boekerij is een Lodewijk XIV schouw en een goudleeren behangsel, deels oud, en van de meubels mag vooral een Friesche kast genoemd worden.

Museum „Mr. S. van Gijn.” Hoewel langzaam breidt het bezit van het museum zich gestadig uit en neemt in belangrijkheid toe. De costumafdeeling werd voor bezoekers opgesteld. Mocht „Oud Dordrecht” zich reeds verheugen in het bezit van een aantal niet on aardige kleedingstukken, dit aantal is sedert, door schenking en door bruikleen, aanmerkelijk gestegen. Dit leidde tot de inrichting van een afzonderlijke costumafdeeling, welke zoo veel mogelijk voldoet aan de tegenwoordige eischen. Er zijn thans in enkele grootevitrines

twaalf japonnen tentoongesteld, die een aardig, zij het ook nog niet volledig, overzicht geven over de damesmode tusschen de jaren, circa 1770 tot en met 1875, dus over een tijdperk van meer dan honderd jaren. De voornaamste hiervan zijn twee japonnen van ribszijde met geborduurde bloemen, met groote plis watteau, omstreeks 1865 te schatten, een paar Empire japonnen, een middag japon van zijde met blauwe schotsche ruit van 1862 en twee bruidsjaponnen van 1864 en van 1875. Twee kinderpoppen zijn gekleed in de kleeding van het einde der vijftiger jaren van de vorige eeuw. In de hoeken van het vertrek staan twee kleine afzonderlijke vitrines, ieder bevattende een pop in de dracht van Weesjongen en Weesmeisje van het vereenigd Armen Wees- en Nieuw Armhuis, zooals zij gedragen werd in den jare 1847. Ten slotte zal men op den schoorsteen een karos van omstreeks 1800 aantreffen met koetsier en palfrenier. De beschikbare ruimte liet voorloopig niet toe, meer ten toon te stellen.

Er zijn meerdere aanwinsten. Zoo hangt in de gang op de eerste verdieping de koperen plaat, aan beide zijden door Albert Cuyp beschilderd, die sedert kort weer als „uithangbord” van een wijnhandel, wat het ook is, aan beide zijden goed belicht, geexposeerd kon worden.

Enkhuizen, Gemeente-Museum. Twee oud-Hollandsche sjeezen werden aangeboden door Dr. G. C. van Balen Blanken te Bovencarpsel.

Enschede, Rijksmuseum Twenthe. — Uit de ingekomen vóór-ontwerpen voor het museum is het ontwerp van de heeren Muller en Beudt, architecten te Hengelo (O.), door den regeeringsvertegenwoordiger, den heer F. Schmidt Degener, gekozen. Tegen het a.s. voorjaar zal met den bouw begonnen worden.

's-Gravenhage, Museum Bredius. — Dr. Bredius heeft aan de verzameling een belangrijk werk toegevoegd, het portret van een Spanjaard in laat-16de eeuwsch costume, dat volgens de vaste overtuiging van den eigenaar het werk van El Greco moet zijn uit diens eersten tijd in Spanje, toen hij nog sterk onder den invloed van Tintoretto stond.

Tevens heeft Dr. Bredius in het museum een landschap van Jacob Esselens geplaatst, een gezicht in Schotland.

Museumbouw te 's Gravenhage. In den museumbouw te 's Gravenhage komt weer beweging. B. en W. hebben bij den Gemeenteraad een voorstel ingediend — dat in de vergadering van 16 Dec. met algemeene stemmen werd aangenomen — waarbij zij een crediet vragen voor het voortzetten van den voorbereidenden arbeid, o. a. voor het nemen van proeven voor de beste verlichting.

De beteekenis van dit voorstel ligt hierin dat tevens aan den Raad mededeeling gedaan is van den gang van zaken na 1919, toen de Raad tot den bouw van een museum besloot. Uiteengezet wordt, dat B. en W. met het oog op de kosten aan nader laten uitwerken der oorspronkelijke plannen niet konden denken; dat daarom een nieuw program van eischen moest worden opgemaakt, waarbij men zich bepaalde tot het voor museum-doeleinden, noodzakelijke. Het nieuwe programma verwierf de goedkeuring van B. en W. en werd nu tevens aan den Raad overgelegd met de mededeeling, dat de uitvoering ervan ongeveer 2½ miljoen gulden zal kosten.

Daar uit den Raad over dit programma slechts eenige opmerkingen zijn gemaakt van ondergeschikte beteekenis, kan men aannemen, dat de Raad het in deze met B. en W. geheel eens was.

Deze nieuwe museumplannen, waarvan de verwezenlijking dus inderdaad te verwachten is, beoogen een gebouw, waarin op de verdieping plaats zal zijn voor een museum van moderne kunst (1800 tot heden): schilderkunst, beeldhouwkunst en kunstnijverheid, terwijl op den beganen grond ruimte zal zijn voor een museum van oude kunstnijverheid en voor een prentenkabinet.

Voorts zal behalve voor administratie- en dienstruimten ook gezorgd worden voor een voordrachtzaal.

Dr. H. R. Berlage blijft met het maken der ontwerpen belast.

Haarlem, Frans Halsmuseum. — De Regentessen van het oude mannenhuis

van Frans Hals, het laatste zijner werken, dat nog gereinigd moest worden, is thans schoongemaakt door den heer D. de Wild en op zijn vroegere plaats opgehangen.

s-Hertogenbosch. — Centraal Noord Brabantsch Museum. — Het 90-jarig bestaan van het Provinciaal Genootschap van K. en W. in Noord Brabant is door genoemde instelling gevierd met eene tijdelijke tentoonstelling „Noord Brabant” in het Centraal Noord Brabantsch Museum. Bij de opening op 21 Mei werd door eenige vrienden van het Genootschap een copie naar „de Kruisdraging” van Hieronymus Bosch aangeboden.

Koog a. d. Zaan, Molenmuseum. Op het terrein tegenover het Wandelpark is de eerste steen gelegd van het Molenmuseum, het verplaatste en gerestaureerde Huis met de IJzeren Burg, waarin de vereeniging De Zaanse Molen op den duur haar bezit op molengebied hoopt te exposeeren. De burgemeester van Koog aan de Zaan, de heer W. F. G. L. Driessen, die zich veel moeite heeft gegeven voor de totstandkoming van deze stichting, was door het bestuur van De Zaanse Molen uitgenoodigd deze handeling te verrichten.

Leeuwarden, Princessehof. — Met het oog op de wegens gebrek aan ruimte thans moeilijk te bezichtigen verzameling van ceramiek en tegels, eigendom van den heer N. Ottema, is het gewenscht de zolderverdieping van dit museumgebouw tot tentoonstellingszalen in te richten. De voorgevel zou geheel ongewijzigd kunnen blijven, terwijl de achtergevel een kleine verandering moet ondergaan, welke hoofdzakelijk bestaat in het tot de nok van den oostelijken gevel doortrekken van den noordgevel van het trappenhuis. De totale kosten, met inbegrip van de toch noodzakelijke herstellingen aan het dak, worden begroot op / 10,850, van welke bedrag de heer Ottema / 10,300 voor zijn rekening wenscht te nemen. B. en W. geven den raad in overweging, onder dankbetuiging aan den heer Ottema, tot deze bouwning onder leiding en toezicht van gemeentewerken te besluiten.

Leiden, Lakenhal. — Een gedeelte van de vroegere Remonstrantsche kerk te

Bleiswijk is voor het publiek opengesteld. In een der zalen op de eerste verdieping is ruimte hiervoor vrijgemaakt. De fraai bewerkte preekstoel met koperen lezenaar en doopvont van hetzelfde metaal zijn midden tegen den muur geplaatst, terwijl aan weerszijden de banken voor ouderlingen zijn aangebracht. Een sierlijk bewerkte hek sluit de ruimte af. Op dit hek komt het jaartal 1660 voor, terwijl de letters L H V S (vermoedelijk de initialen der kunstenaars) in het hout zijn gesneden. Vele belangstellenden hadden gehoor gegeven aan de uitnoodiging bij de openstelling tegenwoordig te zijn en werden, toen zij zich voor de kerk verzameld hadden toegesproken door den voorzitter van de Lakenhal-commissie, den heer Aug. L. Reimeringer.

Vervolgens werd het woord gevoerd door Dr. G. J. Heering, hoogleeraar aangesteld vanwege het seminarium der Remonstrantsche Broederschap aan de Leidsche Hoogeschool, die aan Mr. Overvoorde, de erkentelijkheid der Remonstranten betuigde, dat door zijn aandacht dit interieur van het oude Remonstrantsche kerkje te Bleiswijk uit de afbraak is gered.

Loosdrecht, De Sypsteyn. — Kasteel, park, tuinen en bosch zijn te samen tot een museum van oude kunst en oude kunstvoorwerpen geworden. Dit is een werk geweest van veel studie en volharding, waarbij, wanneer men met de grootste piëteit te werk gaat, geen haasten mogelijk is. Het heeft dan ook bijna dertig jaren geduurd, eer het was geworden, wat men er nu beschouwen kan. En nog is het niet geheel voltooid, want het gebouwencomplex was nog grooter en juist in het ontbrekende gedeelte was de hoofdingang gelegen. Deze is nu herbouwd op de weer bloot gelegde fundamenten. Hij bestaat uit een breeden gang, waartoe een zeer mooie, Gotische poort toegang geeft. Deze poort stond eenmaal vóór het groote jachthuis te Middelburg en komt voor op een prent in de Cronyk van Zeeland door Smallegange. Ook de deur was behouden gebleven. De gang heeft vier origineele Gothische deuren, een groot en een klein raam, ook in eikenhout vormen daarmede een harmonische aankleding de gang is door een steenen gewelf gedekt.

Gesmeed ijzeren wandarmen zullen de verlichting aanbrengen. Boven de gang is een kamer, die, sterk verlicht, een aanwinst voor de expositiezalen belooft te worden.

Een groot voordeel van dezen bouw is, dat een veel betere circulatie voor de bezoekers is verkregen. Men kan nu zonder onderbreking het geheele gebouw doorloopen. De mooie eikenhouten trap uit het einde der zeventiende eeuw verbindt de verdieping met den beganen grond. Merkwaardig is weer de goed opgeloste aansluiting van dezen betrekkelijk eenvoudigen maar toch zeer ingewikkelden bouw bij het bestaande.

Rotterdam, Museum Boymans. In den Rotterdamschen gemeenteraad van 18 Aug. heeft de heer Dr. Reeser er op gewezen dat er een groot tekort aan ruimte is in het museum. De schenkingen van de hh. Domela Nieuwenhuis en v. d. Schilden komen niet tot haar recht. Spreker schatte de totale waarde der collecties op 2 ½ miljoen gulden en volgens hem was voor 1 ½ miljoen niet te zien. Verder ontbraken er in het museum administratie- en werklokalen, terwijl in sommige lokalen een zeer groot temperatuursverschil heerschte in den zomer en den winter, terwijl er tal van schilderijen in worden opgeborgen. Spreker was dan ook van meening, dat de stichting van een nieuw museum dringend noodzakelijk is. Naar zijn oordeel zou hiervoor de nalatenschap-Barger, welke nog steeds geen bestemming heeft, kunnen worden gebruikt.

De burgemeester, Mr. Dr. Wytéma, antwoordde, dat plannen voor verbetering in voorbereiding zijn en deze voorbereiding reeds ver is gevorderd. Verdere toezegging konden B. en W. voor het oogenblik niet doen. De heer Reeser diende daarop een voorstel in, waarin B. en W. worden uitgenoodigd het legaat-Barger te bestemmen voor den bouw van een nieuw museum-Boymans. Met 23 tegen 6 stemmen werd besloten dit voorstel te stellen in handen van B. en W.

Schiedam, Stedelijk Museum. — De opening van het gereorganiseerde museum had onder groote belangstelling plaats door den burgemeester, den Heer A. J. Gijzen.

Utrecht, Centraal Museum. — Het Museum is door bruikleen in het bezit gekomen van een schilderij van Paulus Bor, die o.a. in Utrecht en Amersfoort werkzaam is geweest. Het werk is gesigineerd en draagt het jaartal 1641. Het stelt voor een jonge vrouw, die van haar paard is gestegen en zich door een zigeunervrouw de toekomst laat voorspellen.

Prov. Schoonheids Commissie in Limburg. — Te Maastricht werd de Provinciale Schoonheidscommissie geïnstalleerd, die op initiatief van een voorbereidingscommissie met financieelen steun van de provincie is opgericht. De commissie bestaat thans uit tien leden: acht van hen zijn ieder aangewezen door een der aan de oprichting medegewerkt hebbende vereenigingen, twee leden zijn aan de commissie toegevoegd door Gedeputeerde Staten van Limburg.

De Vereeniging de Graafschap en de Meester-Heuvelstichting. — Verschenen is het eerste nummer van „Archief”, orgaan van de oudheidkundige vereeniging „De Graafschap” en van de „Meester-Hendrik-Willem Heuvelstichting”. De redactie bestaat uit de heeren G. J. Klokman, J. Gimberg, A. W. S. Korswagen, G. Langeler. Secretaris is Dr. B. J. Westerbeek van Eerten te Hummelo.

Onder anderen wordt in „Archief” een verslag gegeven van de welgeslaagde tentoonstelling van Graafschapsche oudheden en oude prenten te Laren (G.) en van de onthulling van een gedenksteen in het geboortehuis aldaar van meester Heuvel.

Vereeniging van Directeuren van Nederlandsche Musea. — De statuten en het Huishoudelijk Reglement der vereeniging werden vastgesteld. (Ned. Staatsct. 17 Mei 1927 en vergadering te Zwolle 3 Juli 1926).

VERSLAGEN.

VEREENIGING „DIRECTEURENDAG”.

Verslag van de algemeene zomervergadering gehouden te Utrecht in het Kunsthistorisch Instituut den 30sten Juni 1927.

Den 30sten Juni hield de Directeurendag haar

algemeene vergadering te Utrecht, welke druk bezocht was. De belangstelling voor deze vergadering betrof het door Dr. H. P. Coster in te leiden onderwerp: Verzekering tegen branden en andere schade van openbare verzamelingen van geschiedenis en kunst. Het was het eerste onderwerp van practischen aard, dat overeenkomstig het doel der vereeniging, op deze vergadering in behandeling werd genomen. De goede opkomst der leden bewees, hoe voor onderwerpen als deze, belangstelling is en de oprichting van den Directeurendag niet misplaatst blijkt te zijn geweest.

Het onderwerp, dat Dr. Coster inleidde, vloeide voort uit een correspondentie, die door hem gevoerd was met verschillende musea over de wijze van verzekering tegen brand- en andere schade. Het was hem daarbij gebleken, hoe te dezen een algemeen systeem ontbrak, en geen der verschillende wijzen van verzekering, het zij per stuk, en bloc of anderszins, algemeene bevrediging vond. Vertrouwelijk als zijne mededeelingen waren, leent ook de gedachtenwisseling, die hierop ontstond en zeer geanimeerd was, zich niet tot een openlijke bespreking. Besloten werd een commissie van leden der vereeniging in te stellen om het vraagstuk van verzekering nader in onderzoek te nemen, en daarbij uit te noodigen een assuradeur tot het geven van advies. Tot leden dezer commissie werden gekozen de heeren H. P. Coster, N. J. Dresch, M. A. Evelein, A. O. v. Kerkwijk, W. v. d. Pluym en H. Teding van Berkhout.

Aan bijzonderheden in het afgelopen vereenigingsjaar valt te vermelden, dat op de statuten de Koninklijke goedkeuring verkregen werd, en dat als gewone leden toetraden de heeren C. W. H. Baard, Prof. Dr. W. Martin, Jac. Rijkse, Mr. H. C. Gallois en A. Coert. Met hen zijn, zooals de voorzitter, Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer in zijn openingsrede constateerde, thans vrijwel alle museumdirecteuren en onderdirecteuren lid der vereeniging. Als eerste buitengewoon lid trad toe de commissie van het Prov. Museum te Assen.

Tot nieuw lid der vereeniging werd ter vergadering benoemd de heer J. C. Kerkmeyer, conservator van het West-Friesch museum te Hoorn. Herkozen werd het bestuurslid Dr. Evelein, volgens rooster aan de beurt van af-

treden. Het verslag van den penningmeester wees een klein batig saldo aan.

Voor de volgende zomervergadering werd Prof. Vogelsang uitgenoodigd te behandelen het onderwerp „Falsificatie's", waartoe hij zich onder instemming der vergadering bereid verklaarde.

Oudheidkundig Verslag over het 3e en 4e kwartaal van 1926. Voor het onderhoud der oudheden in de onderafdeelingen Ternate en Batjan is in het loopende jaar een bedrag van f 750.— aangevraagd. De drie forten Castella, Kota Djandi en Kalamatta, in het rechtstreeksche bestuursgebied gelegen, zullen twee keer 's jaars worden schoongemaakt; verder, waar noodig uitgegraven en hersteld. Voor het schoonmaken van de forten in het Landschapsgebied in de onderafd. Ternate zal door heerendienstplichtigen worden zorg gedragen. In het fort Barneveld op Batjan zullen een viertal vensters worden aangebracht — de oude vensters zijn vergaan — en twee deuren worden vernieuwd. Zoo mogelijk zal ook binnen de grenzen van het toegestane bedrag het houtwerk aldaar opnieuw worden geverfd; op instigatie van den Landsarchivaris zullen daartoe de kleuren van de stad Barneveld worden gebezigd.

Voor het onderhoud van de Compagnies-oudheden in de Residentie Amboina is f 865.— benodigd. Voor dit bedrag zullen worden schoongemaakt de ruines van de forten Hoorn te Pelauw, Onderkoopmanswoning te Rohomoni, Zeelandia te Haroekoe, Blokhuis Beverwijk te Sila Leynitoe (Onderafd. Saparoea), Belgica, Nassau, Hollandia (onderafd. Banda), Defensie (onderafd. Boeroe), Delfshaven en Vollenhoven (Kisar). Bij Gouv. Besl. van 23 Oct. werd de Directeur van O & E. gemachtigd om voor het nemen van de boven omschreven maatregelen gedurende het jaar 1926 te beschikken over een bedrag van ten hoogste f 1615.—.

Van het Hoofdkantoor der Genie kregen wij bericht, dat door den bouw van een nieuwe kampement te Makasar het Fort Rotterdam aldaar binnenkort door de te voren daarin

gelegerde troepen zal worden ontruimd en slechts een gedeelte der binnen dat Fort gelegen gebouwen voor het onderbrengen van eenige der te Makasar gevestigde militaire diensten door het Dept. van Oorlog zal worden behouden. De overige vrijkomende gebouwen zullen aan den Dienst der B.O.W. worden overgegeven. Eén woning, die in zeer bouwvalligen toestand verkeerde en gebleken was een bijbouwing van lateren datum, waarschijnlijk uit het midden der 19de eeuw te zijn, werd met toestemming van den Oudheidkundigen Dienst gesloopt (O.V. 1926 p. 34). Eenige andere bouwvallige gebouwen, op welke overname de B.O.W. geen prijs stelt, komen eveneens voor afbraak in aanmerking. — In het advies van den Oudheidk. Dienst werd er op aangedrongen de bedoelde gebouwen te behouden, niet zoozeer ter wille van de — betrekkelijke geringe — oudheidkundige waarde, als wel op grond van het feit, dat het fort Rotterdam vrijwel het eenige in den Archipel is, dat zijn oorspronkelijk karakter bewaard heeft en nog een gave ombouwing van het plein bezit. Niet de onderdeelen van de oude sterkte, maar het Fort als geheel zal derhalve als een monument met oudheidkundige waarde moeten worden beschouwd en als zoodanig geconserveerd.

Amsterdam, Rijksmuseum — De plannen der reorganisatie konden regelmatig worden uitgevoerd. De drie zalen voor tijdelijke tentoonstellingen, gelijkvloers gelegen in den Drucker-uitbouw, kwamen gereed en konden op 1 Maart bij gelegenheid van de opening van de kant-tentoonstelling beschikbaar worden gesteld. De proeven, genomen tijdens de Amsterdamsche tentoonstelling in 1925, leidden ertoe, dat de toen ondernomen opstelling en hereeniging van alle stukken uit de groote zaal van den Kloveniersdoelen konden worden bestendigd. Ten gevolge daarvan prijkt Rembrandts Schuttersoptocht thans weer te midden derzelfde stukken, die het schilderij in de zeventiende eeuw omgaven. In de onmiddellijke omgeving bevinden zich thans twee vitrines, de eene met schutterszilver, de andere met een keur van wapens, voorkomende op de schuttersstukken; als bruikleen is hier ook het bekende album van Banning Cock. Tevens werden in

gereedheid gebracht de terra-cotta-zaal en de ruimte voor de marmeren beeldhouwwerken van De Keyser, Quellinus en Eggers. In aansluiting aan de ruimte voor de beeldhouwwerken werd een kabinet bestemd voor de plaquettes; hier bevinden zich o.a. het drijf- en gietwerk van Paulus en Adam van Vianen, de looden basreliefs met figurale voorstellingen der deugden ontleend aan voorbeelden van Goltzius en de weinige Fransche en Duitsche plaquettes, afkomstig uit het voormalig zilverbaviljoen.

De door het rijksopleidingsinstituut voor teekenleeraren ontruimde lokaliteiten konden voor tentoonstelling worden ingericht. Hier is de Nederlandsche zestiende-eeuwsche schilderkunst geplaatst. Ondergebracht zijn hier ook een serie gebrandschilderde ruiten, terwijl het meubel, dat in de periode dezer schilderstukken valt, in deze vertrekken een plaats vond.

Een kunsthistorisch depôt werd ingericht, bevattende 61 verschuifbare schotten. De chronologische rangschikking der schilderijen, die wel van kunsthistorisch belang, maar niet voor permanente tentoonstelling geschikt zijn, kwam voor een groot deel gereed. Om tot een overzicht te geraken werd in de voormalige regentenzaal een voorloopig ensemble opgesteld van de Italiaansche schilderijen, beeldhouwwerken en meubels.

In de tweede helft van het jaar werd de inrichting van de eeregalerij ter hand genomen. De verdeeling en omlijsting der schilderijen, in hoofdzaak betrekking hebbende op het verleden van Amsterdam, was in het najaar gereed. De verdeeling van de omvangrijke verzameling porselein van John F. Loudon over verschillende zalen kon daarna een aanvang nemen. Het muurvlak boven de beide toegangen leende zich bij uitstek voor de plaatsing van de twee Amsterdamsche gobelins van Baerd. De naar de voorhal leidende doorgang werd door een hek afgesloten. De ingebruikneming van de eeregalerij geschiedde op 23 December.

Rijksmuseum van Schilderijen. — Door eenige belangrijke geschenken werd de verzameling zestiende- en zeventiende-eeuwsche schilderijen in het afgelopen jaar uitgebreid. In de eerste plaats moet genoemd worden het mansportretje, geschilderd door Corneille de Lyon. Een tweede schenking bestond in een

compleet en representatief werk van den grooten Willem Pietersz. Buytewech, waardoor een leemte in de verzameling werd aangevuld.

In het bruikleen van Amsterdam kwam eenige wijziging doordat de gemeente in de Waag een museum stichtte voor haar eigen plaatselijke oudheden en het op prijs stelde daarvoor behalve bruikleenen uit 's Rijks bezit ook enkele historische herinneringen, waaronder schilderijen van iconographisch en topographisch belang, te ontvangen. Tegenover het vele, dat aldus aan de Waag werd afgestaan, staan als compensatie negen schilderijen, waaraan het stadhuis door de verbouwing geen ruimte meer kon verleen; het zijn meest schuttersstukken uit de zestiende en zeventiende eeuw; bovendien werd ontvangen een buste in gebakken aarde van burgemeester Tulp door A. Quellinus. De aan het rijk teruggegeven schilderijen zijn meest anatomiestukken, die oorspronkelijk voor de Waag zijn geschilderd en daar dus eigenlijk thuis behooren. Als bruikleen werd bovendien nog ontvangen de fraaie triptiek, geschilderd door den meester van Delft en daterend van omstreeks 1510; de verzameling Noord-Nederlandsche primitieven wordt door dit zeer complete altaarwerk in een gewenschte richting voordeelig aangevuld.

Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst. — Aan het verlangen om de verzameling Delftsch aardewerk en speciaal de collectie John F. Loudon door een opstelling in het centrum van het museum ook meer midden in de belangstelling te brengen, werd voldaan door de midden-travee der eeregalerij daarvoor in te richten. Zooveel mogelijk werd getracht door het vormen van bijeen behorende groepen een overzicht van de ceramische kunst van onzen bloeitijd te vergemakkelijken. In de acht zij-compartimenten werden de meubels der zeventiende eeuw, die tot dusverre over de verdiepingen en zijvleugels van het gebouw verspreid stonden, met de meer decoratieve schilderijen bijeen gevoegd. De afdeling ceramiek werd door eenige belangrijke geschenken en door een legaat verrijkt. Het museum ontving een stel peervormige vazen van blauw en wit Khang-Hi porselein van zeer zeldzame kwaliteit; een schotel van Chineesch porselein uit de Wan-Li periode, een Delftsch

draaibord uit de eerste helft der achttiende eeuw, een schotel van Engelsch aardewerk en andere stukken werden ten geschenke ontvangen. De belangrijkste vermeerdering van de collectie Delftsch bestond uit een groote zwarte plaque, een der hoogste uitingen onzer nationale ceramische kunst. Voor de meubelafdeeling vormt een hoogst welkome aanwinst het imposante praalbed der familie van Pallandt in Louis XIV stijl. Voor de verzameling zilver werden verkregen een stel opengewerkte staatriemen met zilveren bellen in den vorm van rozen en een koperen aquamanile uit de dertiende eeuw. Een glazen beker werd aangekocht. De afdeeling textiel en costume ontving geschenken in verband met de kanttentoonstelling.

Rijksprentenkabinet. — De verzamelingen werden door allerlei aankopen en geschenken uitgebreid met een groote reeks prenten en teekeningen. Van het studielokaal werd druk gebruik gemaakt en het fotografisch atelier bewees goede diensten.

's Gravenhage, **Mauritshuis.** — De groote beneden-achterzaal onderging een geheele restauratie. In 1926 was het niet mogelijk iets voor het kabinet te koopen uit het gewone budget. Desniettemin mocht de verzameling zich verheugen in het verwerven van vijf schilderijen, alle geschonken in verband met het zilveren ambtsjubileum van den Directeur: een drieluik van den meester van Alkmaar, een schilderij van Abraham van Dijck, voorstellende een grijsaard, twee miniaturen, toegeschreven aan O. Humphrey, eindelijk een decoratief en kleurrijk stilleven van Frans Snijders; tegelijk werd door het departement van financiën een fraaie achttiende-eeuwsche speelklok geschonken. In bruikleen werden ontvangen een riviergezicht van Jan van Goyen, een rooker van Adriaen van Ostade, een officier van Willem Duyster en het portret van Elisabeth van Valois, koningin van Spanje van Antonio Moro. Naar tentoonstellingen en in langer bruikleen werd geregeld naar buiten verzonden.

's Gravenhage, **Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen.** — Tot de

voornaamste aanwinsten moeten worden gerekend de beide fraaie looden plaquetten, in 1570 door H. G. (Hans Gas?) vervaardigd, de penning door Paulus van Vianen met keizer Rudolf II te paard, de beide zeventiende-eeuwsche Fransche penningen door G. Dupré en Claude Warin en de gouden in Duitschland geslagen penning bij den vrede van Munster. Het mocht verder gelukken de verzameling te verrijken met vier zeldzame Nederlandsche munten.

Delft, Huis Lambert van Meerten. — In dit jaar was het mogelijk, het derde en laatste gedeelte te verwerven van een belangrijke collectie Noord-Nederlandsch aardewerk. Door dezen aankoop kan thans een vrij volledig beeld gegeven worden van dit genre van aardewerk, dat in de laatste decennia allereerste zoozeer gewaardeerd wordt. Tot de belangrijkste aanwinsten behoort verder een bord van Noord-Nederlandsch aardewerk, waarop het kruis en de lijdenswerkhuizen van Christus zijn afgebeeld, vermoedelijk afkomstig van het St. Agathaklooster te Grave. Een aantal tijdelijke tentoonstellingen ondervonden groote belangstelling.

Leiden, Rijks Museum van Oudheden. — Het geheele museum is in zijn nieuwe gedaante gereed gekomen en kan voor het publiek opengesteld worden. In zijn openingsrede vertelt de Directeur de voorgeschiedenis van deze groote verandering, die reeds van voor 15 jaren dateert. Bij de openstelling van het museum verscheen een kleine „wegwijzer”, bestemd voor den bezoeker, die zich bij een enkel bezoek eenigszins wil oriënteren. Verder verschenen dit jaar een Gids der Egyptische en Oud-Europeesche afdeeling. Van de Oudheidkundige Mededeelingen VII kwam de eerste aflevering gereed.

Ook dit jaar werd slechts door betrekkelijk weinigen gebruik gemaakt van de gelegenheid tot het verkrijgen van afgietsels; een zeer groote collectie afgietsels van inscripties werd echter ten behoeve van de Rijksuniversiteit te Groningen vervaardigd. Archeologische lezingen en museumrondgangen werden voortgezet.

De klassieke afdeeling werd met eenige be-

langrijke aanwinsten verrijkt, zooals een collectie terra-sigillata uit Zuid-Frankrijk. De Heer W. Spijker gaf een hoofdzakelijk Cyprische collectie aardewerk en terra-cotta's ten geschenke en door eigen aankoop werden o.a. eenige Cyprische terracottafiguren verkregen. De Egyptische afdeling werd verrijkt met een kleine grafstèle van Hor-em Heb. Een collectie vaatwerk van albast en ander gesteente uit het Oude Rijk kwam in het museumbezit door ruilen met het Egyptologisch Instituut der Universiteit te Leipzig. Er werden onderhandelingen aangeknoopt met den Directeur van het Prov. Museum te Hannover over copieën naar de palaeolithische holenschilderingen van Altamira in Spanje. In het museumdepot te Cassel werd door den Directeur de oorspronkelijke schilderij uit de 17e eeuw van de fundamente van de Brittenburg bij Katwijk, zij werd voorloopig in bruikleen aan het museum afgestaan. Verder werden aangekocht eenige verzilverd bronzen Romeinsche schalen uit Zuid Frankrijk en door schenking werden verkregen praehistorische scherven uit Griekenland en inheemsche ceramiek uit de Panne in België. In de Nederlandsche afdeling vallen kleinere aanwinsten te vermelden uit Nieuw-Weerdinge, Apeldoorn, Gilze, Haarlemmermeer en Posterholt. Uit de duinen van Brugh een collectie scherven; vuursteenen instrumenten uit Reyckholt, voorwerpen en fragmenten uit Vechten en een Romeinsch urntje uit Oegstgeest.

Met de ontgraving tusschen Putten en Voorthuizen werd voortgegaan ten deele op kosten van het Gemeentebestuur van Barneveld. De wijze waarop dit Bestuur de oudheidkundige belangen van de westelijke Veluwe ter hand heeft genomen stelt de Directeur zeer op prijs; het zal thans ook voor een goede bewaking der vondsten en opstelling in behoorlijk ingerichte zalen zorg dragen.

Onder leiding van Dr. Remouchamps werd een onderzoek te Wychen ingesteld, waarbij sporen van den aanleg van een inheemsch en een Romeinsch grafveld met brandgraven te voorschijn kwamen. Ook bezocht hij Breda ten einde advies te geven bij de ontgraving van gebouwsporen op het terrein der Kon. Mil. Academie. Eveneens werd door hem een onderzoek ingesteld te Ritthem, Almelo en Middelburg.

In de duinen te Waalsdorp werden Germaansche fragmenten gevonden en bij Arentsburg kwamen nog veel Romeinsche fragmenten voor den dag.

Nijmegen, Rijksmuseum G. M. Kam. — De lijst van aanwinsten geeft een overzicht van de voorwerpen over 1926 verkregen door aankoop of schenking. Daaronder zijn te noemen twee bronzen kasserollen, een belangrijk stuk is ook de laat-Romeinsche kan met oor. Een welkome aanwinst was een groote terra-sigillata schotel en een kommetje en twee borden met het stempel I A binnen een voetzool. Ten geschenke ontvangen werden o.a. een groote, lichtgrijze urn, vroeg-Romeinsch aardewerk, een groote terra-nigra schotel, een bronzen maanvormig sierstuk, en een 2e eeuwse kruik. Een terra-cotta beeldje, Amor en Psyche, werd gevonden met een kan en ander Romeinsch aardewerk.

Een groote serie lantaarnplaatjes werd gemaakt voor het houden van lezingen, teneinde het Museum meer bekendheid te geven; een viertal lezingen werden door den Directeur gehouden. Het museumbezoek was grooter dan het vorige jaar; het is een verblijdend feit, dat sommige scholen elk jaar met een andere klas hun bezoek herhalen.

Alkmaar, Stedelijk Museum. — Aangekocht werden eenige schilderijen o.a. het portret van den Alkmaarschen burgemeester Hacksteen. De voorwerpen die nu wijlen Mr. K. A. Cohen Stuart in bruikleen had gegeven, werden door erven van hem en nu wijlen Mejuffrouw J. M. Cohen Stuart aan de gemeente Alkmaar geschonken; daaronder is een 16e eeuwse bank met snijwerk en eenige drinkglazen met opschriften. Er werden 9 Alkmaarsche noodmunten aangekocht. De topografische atlas werd met verscheiden aanwinsten uitgebreid.

Arnhem, Gemeente Museum. — Het lid der Commissie van Toezicht, de heer P. Leendertz, vervolgde het welwillend op zich genomen werk der inventarisering van de Prenten-verzameling. Met het hechten van teekeningen en prenten op nieuwe opzet-kartons is nog geen aanvang gemaakt. De inventarisering

ring van de voorwerpen van de museumverzameling werd na het vertrek van den daarmee belast zijnden ambtenaar voorloopig nog niet voortgezet.

De belangrijke collectie, die het museum, vanaf de opening in 1920, van den heer H. Ridder de Stuers in bruikleen had, bestaande uit oude en moderne schilderijen, beeldhouwwerken, meubelen, wandtapijten en meerdere andere voorwerpen, werd door den eigenaar terug gevraagd. De oostelijke vleugel, waarvan in de beide eerste zalen de schilderijen der genoemde collectie waren tentoongesteld, is voorloopig gesloten; er is een begin gemaakt met een andere indeeling van dezen vleugel, waarvan nu de beide laatste zalen in gebruik zullen worden genomen voor het tentoonstellen van moderne schilderkunst, terwijl van de eerste zaal een ruimte van omstreeks 8×6 M. afgeschut blijft voor het later inbouwen van een 18de-eeuwsche kamer. De historische verzameling, in de zes boven-kabinetten gehuisvest is op nieuw en in betere tijdsvolgorde gerangschikt.

Het plan tot het organiseren van een tentoonstelling, om de herinnering aan de groote daden van het Huis van Oranje-Nassau levendig te houden en de historische banden tusschen Harer Majesteits Huis en de provincie Gelderland duidelijk te maken, was uitgegaan van een Oranje-Comité voor Gelderland, dat in de provincie het zilveren huwelijksfeest van Hare Majesteit de Koningin op een bijzondere wijze wenschte te herdenken. De catalogus vermeldde 391 nummers, van 44 inzenders, wien een warm woord van dank toekomt voor de verleende medewerking tot het slagen der tentoonstelling.

Bij de meer bekende schilderijen uit de rijkscollectie, die buiten de Hollandsche provincies vermoedelijk nooit tentoongesteld zijn geweest, en nu hier een zeer aantrekkelijke bezienswaardigheid vormden voor belangstellenden uit het oosten van het land, waarbij er waren, die ze wel nooit vroeger aanschouwd hadden, zijn er uit particulier bezit meerdere zeer interessante geschilderde portretten en groepen bijeen gebracht geworden. Een overvloed van gedenkpenningen en handschriften en de uitgebreide prenten-verzameling hebben mede de waarde

van de tentoonstelling verhoogd. Verder werden gehouden een tentoonstelling van etsen van Rembrandt uit de verzameling van den Arnhemschen verzamelaar Dr. T. D. A. C. van Moll en een tentoonstelling van topografische afbeeldingen van Nijmegen uit de collectie van den heer P. Leendertz te Oosterbeek.

Ontvangen werden van het Rijks Museum 12 schilderijen, die aanvankelijk tijdelijk waren afgestaan voor de Oranje-Nassautentoonstelling. Aangekocht werden eenige prenten en verscheiden voorwerpen werden in bruikleen gegeven of geschonken.

Arnhem, Openluchtmuseum. — Elk jaar opnieuw blijkt het museum grootere belangstelling te wekken; het aantal betalende bezoekers in 1926 is geweest 15,274. De subsidie van het Rijk bleef ook voor 1926 vastgesteld op / 4000; die van de provincie Gelderland op / 1000 en van de provincie Noord-Holland op / 200.

Het verslag klaagt over te weinig afgesloten ruimte niet alleen voor berging van materialen, maar ook van voorwerpen, die op gelegenheid tot tentoonstellen wachten. Bij de gestadige uitbreiding der verzamelingen, waarbij aanwinsten voorkomen van voorwerpen, die veel ruimte in beslag nemen, is het niet mogelijk zich een dragelijke opstelling voor te stellen van al hetgeen aanwezig is, doch voorloopig moet in garages en bergplaatsen van welwillende stadgenooten veel opgeborgen blijven, tot na de stichting van een museumgebouw, hetwelk geprojecteerd is om te verrijzen op het terrein, dat thans nog door de kweekerij der gemeente is ingenomen. Het is de meening van het bestuur, dat er niet langer meer gewacht mag worden, ernstige pogingen in het werk te stellen, om binnen korten tijd met het bouwen van een eenvoudig museumgebouw te beginnen.

Over aanwinsten in het museumpark wordt het volgende meegedeeld:

Voor de uit Wormerveer afkomstige grutterij, waarvan de afbraak reeds eenige jaren zorgvuldig bewaard werd, is het oostelijk deel van het huis achter de portiers-woning bestemd geworden. Een vrij omvangrijke verbouwing is daarvoor noodig geweest. Het interieur vertoont in alle afmetingen en details een getrouw beeld

van de oorspronkelijke schuur, waarin de grutterij te Wormerveer was opgesteld.

Met voldoening ook wordt gesproken van het verkrijgen van den houten paltrokmolen staande te Numansdorp, een der acht nog overgebleven zaagmolens van dit bijzondere type in Nederland, waarvan er buitendien reeds vier in verval zijn. Het bestuur is nog bezig de gelden bijeen te brengen, noodig voor de overbrenging naar en den wederopbouw in het museumpark. Met vertrouwen verwacht het, dat het niet lang meer zal duren, eer met het afbreken zal kunnen begonnen worden.

Ook werd, wegens kans op slooping, aangeboden het kleinste, en eenvoudigste type molen, een „tjasker”, eveneens een verdwijnende soort, in Friesland hoofdzakelijk nog wel gebruikt voor bemaling van polders. Eenige bestuursleden waren voornemens dit molentje aan het museum ten geschenke te bieden; de eigenaar echter veranderde zijn plan, wat zijn gelukkige zijde heeft, want nu blijft de molen in het landschap behouden.

Over Openluchtmusea en Volkenkunde (kleederdrachten en molens) zijn een drietal voordrachten met lichtbeelden gehouden voor de leden der Volksuniversiteit te Arnhem door het bestuurslid Mr. W. P. A. Smit en den Directeur. Ook moge in herinnering gebracht worden de lofwaardige folkloristische werkzaamheden van het bestuurslid D. J. van der Ven, wiens interessante „Oogst-film” in het Koloniaal Instituut te Amsterdam, voor het Aardrijkskundig Genootschap, voor het eerst werd opgevoerd en sindsdien in vele plaatsen van Nederland en buiten de grenzen is vertoond. De wetenswaardige mededeelingen, die daarbij gegeven worden en die onwillekeurig mede de aandacht wekken voor ons Museum, zijn wel in staat de goede propaganda voor het streven van onze Vereeniging te steunen.

In de nieuwste uitgaven van de buitenlandsche Reisgidsen van Nederland, de Fransche „Hachette” en de Duitsche „Bädeker”, zijn thans vrij uitvoerige beschrijvingen van het Nederl. Openluchtmuseum opgenomen.

Delft, Gemeente Museum. — De hoog noodige vergrooting der museumruimte is een grooten stap nader gebracht in

een conferentie, gehouden door den wethouder en den Directeur, met de heeren Prof. Van Eerde en Dr. Van Gelder, als afgevaardigden van den Museumraad. Uit de gevoerde onderhandelingen bleek, dat er waarschijnlijk wel op steun der Regeering te rekenen valt. Tevens werd de mogelijkheid besproken, ook het archief naar het Prinsenhof-complex over te brengen. Het verslag vermeldt den diefstal in de historische afdeling. Tot de aanwinsten behooren de pensionarismantel van Hugo de Groot, in bruikleen gegeven door mevrouw de Jonge-Cornets de Groot. Aangekocht werden eenige tegels, opgegraven bij de gasfabriek.

Deventer, Waag. — Het in gebruik nemen van het huis „Di drie vergulden herinck” voor museum-doeleinden wacht nog op de toezegging van rijkssubsidie aan het gemeentebestuur. Hierdoor kunnen verschillende voorwerpen, waaronder belangrijke, nog niet op de gewenschte wijze tentoongesteld worden. Aan de Ambachtschool wordt gearbeid aan een zeer groote vitrine, te plaatsen in het vertrek, waarin zich de afbeeldingen van oud-Deventer en de collectie munten en penningen bevinden. Aan kleine vitrines in de vensterbanken, geschikt voor snuisterijen en dergelijke zaken, is nog steeds gebrek.

Door de mildheid van een oud-Deventenaar, die zijn naam niet wenscht vermeld te hebben, werd men in staat gesteld in de hal beneden een 15e eeuwse Gothische schouw op te stellen, waarvan het origineele fries in het museum aanwezig was. Wanneer het huis „Di drie vergulden herinck” voor museum wordt ingericht, kunnen de beide nog ongebruikte 17e eeuwse schouwen daarin opgesteld worden.

Een betere ordening van de zeer belangrijke verzameling van munten en penningen, voornamelijk betrekking hebbend op de stad Deventer en de provincie Overijssel, is bijna voltooid. Voor dezen niet geringen arbeid komt Mr. H. Kronenberg, voorzitter der vereeniging, voor het grootste deel de eer toe. Aan den heer A. O. van Kerkwijk, directeur van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage, danken wij verscheidene inlichtingen. De geschreven catalogus der voorwerpen wordt geregeld bijgehouden. Dezen nu reeds in druk uit te geven is niet

wenschelijk voor in beide gebouwen aan de voorwerpen een meer stabiele plaats kan worden aangewezen. Ten gerieve der bezoekers, werden aan de voorwerpen geschreven aanwijzingen toegevoegd.

Met voldoening kan geconstateerd worden, dat de belangstelling in het museum van de zijde van medeburgers, landgenooten en buitenlanders steeds toeneemt. De connecties met andere musea en wetenschappelijke vereenigingen hier te lande en in het buitenland zijn uitgebreid. Talrijk was het bezoek van verschillende corporaties en leerlingen onder begeleiding van onderwijzend personeel.

Dordrecht, Dordrechts Museum. — Naast enkele aankopen uit de 19e eeuw zijn te vermelden een tweetal bruiklenen, die betrekking hebben op de afdeling Oude Kunst. Het eerste, een portret van Cornelis Pompe van Meerdervoort, geschilderd door Samuel van Hoogstraten, werd gedurende eenige maanden welwillend afgestaan door Mr. J. C. Stoop, te Dordrecht.

Het andere stuk is van Jacob Gz. Cuyper en stelt een rij tulpen voor, in 1638 geschilderd.

Mevrouw Siegenbeek van Heukelom—Lamme verwierf den dank der Vereeniging door voor het archief der Scheffer-verzameling, enkele photographiën van familie-portretten, geschilderd door Ary Scheffer, ten geschenke te geven.

Dordrecht, Museum Mr. Simon van Gijn. — Een ouderwetsche keuken werd in orde gebracht en voor bezoekers toegankelijk gesteld. De oorspronkelijke bedoeling was de keuken geheel in achttiende eeuwschen stijl te houden, door de finantieele omstandigheden en het ontbreken van de noodige gegevens moest van dit plan worden afgezien en werd aan het vertrek slechts een ouderwetsch karakter gegeven door het in te richten als een keuken van een deftig heerenhuis uit het midden der 19e eeuw. De afdeling krijgswezen werd aangevuld en afgerond door plaatsing van een drietal uniformen van officieren der v.m. d.d. Schutterij, en een costuum der eerewacht tijdens het bezoek van H.H. M.M. de Koningin en de Koningin Regentes aan Dordrecht in het jaar 1897.

Verder werd de inrichting van de Costuumafdeeling voortgezet, doch daar de werkzaamheden hieraan verbonden veel zorg en veel tijd vereischten, kon deze in het afgelopen jaar nog niet beëindigd worden. Tevens werd zorg besteed aan het ordenen der depots. Alle gelijksoortige voorwerpen werden bijeengebracht, prenten werden in mappen opgeborgen, kleine gemakkelijk verplaatsbare zaken vonden een behoorlijke stofvrije bergplaats in vitrines of kasten enz. Tenslotte werd een aanvang gemaakt met het samenstellen van afdelingsinventarissen, waarbij de schilderijen het eerst ter hand genomen werden. De Historische Prenten Atlas leverde materiaal voor een aantal tentoonstellingen. Al was de Vereeniging nog gedwongen hare krachten op inrichting van het Museum te concentreeren, toch kon zij zich over een reeks aanwinsten verheugen.

Om de belangstelling der stadgenooten aan te wakkeren en levendig te houden zal het noodig zijn voortdurend verbeteringen en veranderingen aan te brengen. In de omstandigheden waarin onze Vereeniging verkeert, zal de eenige manier om tot dit doel te geraken zijn: Het opmaken van een plan tot algeheele reorganisatie van het Museum, waarbij er naar gestreefd zal dienen te worden alle thans bestaande afdelingen zoo goed mogelijk en gelijkelijk tot hun recht te doen komen.

's-Gravenhage, Gemeente Museum. — Aan de Commissie voor den Dienst van K. en W. werd door het College van B. en W. de vraag voorgelegd om een programma van eischen samen te stellen voor een museum gebouw, dat in *dadelijke* behoefte zou voorzien; dit naar aanleiding van de opmerkingen van genoemd College over de door den Directeur van Gemeentewerken en door den Directeur van het Museum ingediende en door Dr. H. P. Berlage ontworpen plannen. De Commissie benoemde daartoe eene subcommissie en noodigde den Directeur uit deze van voorlichting te dienen. Binnen het verslagjaar kwam deze Commissie gereed. In April zond zij het programma bij B. en W. in met een schrijven, waarin zij krachtig aandrang op spoedige verwezenlijking van een aan dit programma beantwoordend Museumgebouw.

Op voordracht van den Directeur werd de museumpenning uitgereikt aan de Vereeniging voor Moderne Kunst, den heer A. Preyer en Mevr. de Wed. Mr. G. J. Verburgt.

Eenige belangrijke aanwinsten kunnen vermeld worden o.a. het portret van Christiaan Huygens door Netscher, 1671. Het werd aangekocht met behulp van het Fonds, een voorschot van de Vereeniging Rembrandt en een bijdrage van een particulier. Eenige schilderijen uit de reeds aanwezige collectie van Maanen werden door den eigenaar aan het museum geschonken.

De collectie zilver is door afbetaling van de voorgeschoten koopsom nu geheel in eigendom van het museum overgegaan.

Aan Nederl. ceramiek werd aangekocht een beeldje, de zomer, vervaardigd in de porcelein-fabriek te Weesp. De Arnheemsche faience werd verrijkt met een geajoueerde broodmand, De verzameling Islamische kunst werd met eenige goede stukken verrijkt.

Door het afstaan van een zeer aanzienlijk deel der Prent-verzameling aan het Gemeente-Archief werd in de bergkasten belangrijke ruimte gewonnen. Het was nu mogelijk ook de geheele verzameling moderne kunst naar de studiezaal van het Prentenkabinet over te brengen, wat voor de bediening van het publiek een groot voordeel geacht kan worden.

's-Gravenhage, Oranje Nassau Museum. — De vereeniging telt thans 58 correspondenten, 54 stichters, 115 begunstigers en 555 leden. Aangekocht werden o.m. portretten van Maria Stuart en van Koningin Anna Paulowna, echtgenoot van koning Willem II.

Verder werd aangekocht een uitgebreide verzameling gegevens in handschrift, gedrukte bronnen en afbeeldingen, alle betrekking hebbende op de Bredasche Nassau's, bijeengebracht door den heer Th. M. Roest v. Limburg. Hoog wordt gewaardeerd, dat op de staatsbegroting voor 1927 het aangevraagde subsidiebedrag voorkomt.

Groningen, Museum van Oudheden. — Van de leden, die het Museum door den dood verloor, werd in de eerste plaats ge-

memoreerd Otto Eerelman, aan wien het museum een verzameling oud-Groningsche costuums dankt en een collectie eigen werken. Het verlopen jaar was rijk aan aanwinsten, die zeer nauwkeurig in het verslag zijn opgenomen in een volgens de rubrieken van den catalogus ingedeelde lijst; A Historische verzameling; B. Kunsthistorische en Kunstverzameling worden duidelijk gescheiden. De voor- en vroeg-historische afdeling verkreeg aanwinsten uit de terp van Ezinge. De verzameling fragmenten van bouwwerken werd vermeerderd met een mooie Lodewijk XVI schouw, afkomstig uit een huis te Groningen. Een verzameling kleedingstukken met een volledig oud-Groningsch costuum werd geschonken door Mevrouw G. Mesdag—van Calcar. De verschillende atlanten verkregen bijzondere aanwinsten doordat bewoners van oude huizen den Conservator in de gelegenheid stelden hiervan fotografieën te nemen. Mr. M. Enschedé en Mr. H. Schaap verrijkten door gaven de rubriek porcelein en aardewerk. De zeer gewaardeerde medewerking van de verschillende bij de bestratings- en rioleeringswerken der stad betrokken aannemers maakten het mogelijk op ruime schaal fragmenten van aardewerk te verzamelen, die tezamen een goed beeld geven van wat te Groningen van de 16e tot de 19e eeuw tot gebruiks-goesd heeft gediend.

Naast kleine verbeteringen kwam een groote en zeer belangrijke vernieuwing tot stand, nl. de porceleinzaal, zij is grootendeels tot stand gebracht door het geschenk van trouwe vrienden van het museum. Het werd thans mogelijk een systematische en chronologische rangschikking en opstelling der verzameling porselein en aardewerk te verkrijgen. Deze is nu, in groote trekken, als volgt geworden. Een eerste groep omvat het z.g. blauw-en-wit porselein, zoowel van Chineeschen als Japanschen oorsprong; voorts Chineesch porselein met gekleurde glazuren. Een aantal kasten bevatten, chronologisch gerangschikt, Chineesch porselein versierd met blauw onder glazuur, van de 15e tot de 19e eeuw. Daarbij sluit zich aan een kast met het bekende servies „de Zonnebloem”, dat uit Chineesch en Japansch porselein van de 17e tot de 19e eeuw bestaat. Tot deze groep behooren verder nog een kast met Japansch

blauw-en-wit en een gevuld met porselein van de Chineesche glazuurgroep. Een tweede groep omvat Chineesch en Japansch porselein met email op glazuur. Acht kasten bevatten achter-eenvolgens een uitgezochte collectie „famille verte” en „famille rose” porselein, alsmede een groote keur van Japansch porselein als Kakiemon, Imari, Naleshima, Kaga en Kioto. Een derde groep omvat in hoofdzaak Europeesch aardewerk. Hiertoe behoort vooreerst een kast, gevuld met fragmenten van inlandsch gebruiks-goed, grootendeels in 1926 bij het graafwerk voor bestrating en rioleering in deze stad gevonden. Vervolgens twee kasten met Delftsch aardewerk en met Fransche, Duitsche en Engelsche navolgingen daarvan; een kast met rood steengoed, het z.g. „boccaro”, Chineesch zoowel als Europeesch fabrikaat; tenslotte verschillende kasten met Duitsch en Hollandsch porselein (’s Gravenhage en Amstel) en met Fransch en Engelsch porselein, aardewerk en steengoed. Het resultaat dezer rangschikking is, dat van de ontwikkeling van het Chineesch porselein, althans van de 15e eeuw af, en van die van het Japansch porselein een vrij volledig overzicht gegeven kan worden. De Gids, die voor deze afdeeling in bewerking is, zal dit nog nader aantoonen. Het Europeesch aardewerk daarentegen is nog te fragmentatisch vertegenwoordigd, dan dat daarbij reeds een dergelijk resultaat bereikt zou kunnen worden. Aan Mejuffrouw M. A. de Visser, die deze reorganisatie uitvoerde, wordt in het verslag met groote erkentelijkheid dank gebracht.

H a a r l e m, F r a n s H a l s M u s e u m.— Het begin van het verslag is gewijd aan de nagedachtenis van den C. J. Gonnet, die reeds tijdens zijn leven verscheiden oudheden aan het museum ten geschenke gaf en na zijn dood zijn geheelen antieken inboedel aan het museum vermaakte met zijn oude schilderijen. Reeds in 1913 mocht uit zijn bijeengebrachten schat geput worden om het Oude-Mannenhuus van het Groot-Heiligland te meubelen. Aan de Vereeniging tot uitbreiding van de Verzameling van schilderijen en oudheden in het Frans Hals Museum legateerde hij / 5000.—.

De schoonmaak, door den heer D. de Wild verricht, van het schilderij van Frans Hals,

voorstellende „Maaltijd van Officieren van den Cloveniers-Doelen”, Cat. No. 125, kwam tot een goed einde. Door denzelfden restaurateur werd in het najaar begonnen met de reiniging van de „Regentessen van het Oude Mannenhuus”, Cat. No. 130, van Frans Hals.

Onder leiding van den Directeur hadden weder verschillende rondgangen door het museum plaats.

H o o r n, W e s t - F r i e s c h M u s e u m.—

Reeds verscheidene jaren heeft de Museum-Commissie er op gewezen dat de expositieruimte te klein is, ook thans moet zij dat herhalen omdat hierin nog geen verandering is gekomen. Belangrijke voorwerpen moesten meermalen geweigerd worden, aangezien deze door hun omvang niet geplaatst konden worden. Door het legaat van Mej. A. Brons-Boldingh was de Commissie in staat om in de zgn. pretenkamer een nieuwe vitrine te laten maken voor de kaarten en in de voor-bovenzaal een vitrine voor verschillende voorwerpen, die tot nu toe overal verspreid lagen.

Een catalogus in drie deelen is er van het Museum uitgekomen. A. Catalogus der schilderijen, B. Catalogus der Teekeningen en reproducties van teekeningen, B. B. Catalogus der foto's, alle drie bewerkt door J. C. Kerkmeyer, secretaris der Commissie van Toezicht. Onder A zijn opgenomen de schilderijen in het museum, waaronder ook de portretten van de familie Merens en tevens, op verzoek van den Burgemeester, de verzameling portretten van Graven van Nassau, de collectie kapiteins en andere schilderijen in het Stadhuis aanwezig. De drie catalogi zijn met de meeste zorg met vele annotaties samengesteld volgens een vast systeem en overzichtelijk gedrukt. De niet gedateerde stukken worden gewoonlijk geheel zonder tijdsbepaling gelaten, al is dit wellicht als systeem goed te verdedigen, voor de gebruikers van den catalogus zou vooral bij de teekeningen een nadere aanduiding wel gewenscht voorkomen. Hoewel de bewerker van den catalogus zegt gebruik te hebben gemaakt van gegevens van zijn voorganger, aan hem komt ten volle de eer toe een werk van groote waarde voor het museum te hebben verricht.

Leiden, Lakenhal. — Op het gebied der tentoonstellingen wordt in de eerste plaats melding gemaakt van de zoo goed geslaagde Jan-Steen-tentoonstelling. Het bezoek heeft in 1926 het ongekende cijfer van 56,786 gebracht, waarvan de overgrote meerderheid gevormd werd door bezoekers der Jan Steen-tentoonstelling. Voor de tentoonstelling werden twee der groote kunstzalen ontruimd en de daarin gewoonlijk tentoongestelde schilderijen werden overgebracht naar de tentoonstellingszalen aan den Ouden Singel. Tengevolge van dit verhangen en de aan de Jan Steen-tentoonstelling te wijden zorgen werden dit jaar van wege het museum zelf slechts enkele tijdelijke tentoonstellingen gehouden.

De uitbreiding van het Sint Elisabethsgasthuis aan de Hooigracht leidde tot het bouwen van een nieuwe kerk voor de Oud-Katholieken en tot afbraak van het oude kerkgebouw. Het museum verkreeg hierdoor de gelegenheid tot overneming van een groot deel van het kerkmeubilair, dat in de nieuwe kerk geen plaatsing meer vond. Oorspronkelijk meende de commissie van aankoop te moeten afzien wegens de groote kosten, die onafscheidelijk aan het plaatsen van het hooge altaar zouden verbonden zijn. Met groote erkentelijkheid vernam zij daarna, dat de gemeenteraad het voorstel van B. en W. had aanvaard om een speciaal subsidie van / 3000 beschikbaar te stellen voor de verbouwing van de linker achterzaal op de bovenste verdieping van het oude gebouw. Hierdoor werd aankoop eerst practisch mogelijk, welke aankoop vergemakkelijkt werd door een bijdrage van / 1000 door de vereeniging van belangstellende in de Lakenhal, waarvoor groote erkentelijkheid wordt betuigd. Verder werden o.m. aangekocht een belangrijk schilderij van Jan Pieter Holswilder; een schilderij op paneel interieur door H. van den Burch; een microscoop met kogelbeweging, vervaardigd door Jan van Musschenbroek, geheel compleet. Een aantal geschenken werden ontvangen o.a. een schilderij van Giovanni of Jan van Wyckersloot. Verder werden eenige voorwerpen in bruikleen ontvangen.

Naar het Raadhuis zijn tot aankleding van de vertrekken twee gildestukken en zeven portretten van stadhouders overgebracht. De door

E. baron von der Heydt in bruikleen gegeven schilderijen werden teruggevraagd.

Met het beter tentoonstellen der costumes werd een begin gemaakt door het aanschaffen van vier speciaal hiervoor pasklaar gemaakte gipsbustes. De verdere aankleding en inrichting geschiedde met medewerking van Mevr. J. Overvoorde—Gordon en in overleg met mej. C. J. Hudig, assistente van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Het afloopen van het assurantie-contract gaf aanleiding tot eene betere aanwijzing der voorwerpen en schilderijen naar de laatste uitgaven der catalogi. De oude polis verwees naar den oorspronkelijken catalogus van 1886, met de later verschenen supplementen, en naar periodieke bijvoegingen, waardoor het overzicht bemoeilijkt werd. Naar aanleiding van de groote wijziging in de prijzen, in het bijzonder bij schilderijen, werd in overweging gegeven om daarvan eene algemeene hertaxatie te doen geschieden.

Om tegemoet te komen aan de vraag naar goede afbeeldingen van de voornaamste schilderijen richtte de Directie eene uitnoodiging tot eenige photographen te Leiden om, hetzij afzonderlijk, hetzij gemeenschappelijk, hiertoe eene overeenkomst met de Commissie aan te gaan. Als gevolg hiervan werd eene overeenkomst gesloten met den Heer P. Slegtenhorst, waarbij deze zich verbond om tegen een matigen prijs afdrukken verkrijgbaar te stellen van een bij contract bepaald aantal opnamen van schilderijen, waarvoor hij het recht van alleenverkoop verkreeg. Daarnaast blijft voor ieder de gelegenheid open tot photographeeren.

Tijdens de Jan Steen-tentoonstelling werd op kosten der tentoonstellingscommissie een velum aangebracht in de Harteveltzaal. Dit velum bleek gunstig te werken. Het werd na afloop der tentoonstelling aan het museum ten geschenke gegeven.

Den ten Mei werd op feestelijke wijze de dag herdacht, dat de Directeur voor 25 jaar tot archivaris der gemeente en kort daarna tot conservator van het museum werd benoemd. Bij deze gelegenheid was in de drie tentoonstellingszalen door de goede zorgen van den Adjunct-directeur, den Heer A. Coert, eene tentoonstelling ingericht van de belangrijkste in die 25 jaren door het

museum op schilderijengebied verkregen aanwinsten.

Rotterdam, Museum Boymans. — De Directeur klaagt wederom over het nijpend plaatsgebrek in het museum. Het legaat van den heer J. P. van der Schilden werd in zijn geheel naar het museum overgebracht. Plaatsgebrek verhinderde de opstelling. De catalogiseering van deze verzamelingen vorderde veel werk. Met steun van stadgenooten mocht het Museum voor de afd. Oude Kunst de Pannekoekenbakkerij en Koning Nebucadnezar beide door Pieter Aertsen verwerven. Verscheiden belangrijke tentoonstellingen werden gehouden o.a. graphisch werk uit de verzameling Domela Nieuwenhuis.

Het jaarverslag is versierd met eenige reproducties van nieuwe aanwinsten.

Rotterdam, Museum van Oudheden. — Het verslag van het Museum van Oudheden te Rotterdam geeft een nauwkeurig overzicht van de aanwinsten, van welke enkele buiten den tekst zijn afgebeeld. Het museum heeft van Gemeentewerken twee oude metalen slagklokken overgenomen uit de Delftsche Poort en uit het voormalig Stadhuis aan de Kaasmarkt. Verder werd het Museum verrijkt met een Bellonabeeld, dat zich vroeger bevond in het door de familie Twiss bewoonde huis, dat deel uitmaakte van het kazernecomplex, dat vroeger tot de Admiraliteit op de Maas behoorde.

Op eene hier ter stede gehouden veiling, werd een stel van zes zilveren lepels en vorken aangekocht, voorzien van oude Rotterdamsche keur en gestempeld met het bijltje. Veel merkwaardiger nog is weer een zilveren lepel, welke het museum ten geschenke ontving van bestuurderen van de Vereeniging Vlaardingsche Oudheidkamer en Visscherij-vereeniging te Vlaardingen. Dit stuk draagt de inscriptie: „Do. Robertus Macward obiit 5 Juni Ao. 1681.”

In December 1926 ontving de commissie van B. en W. de voorloopige beschouwingen over de plannen voor het stichten van een nieuw gebouw voor het Museum Boymans, met verzoek om een oordeel uit te spreken over het denkbeeld om het dientengevolge vrijkomende

tegenwoordige museumgebouw, het voormalige Schielandshuis aan den Schiedamschedijk, in zijn geheel ter beschikking van de commissie te stellen. De voorzitter droeg den directeur in verband daarmee op, om een rapport uit te brengen over deze aangelegenheid. Hoewel het rapport niet meer in het jaar 1926 kon worden uitgebracht, deelt de directeur mede, dat de commissie zich met den inhoud en de strekking volkomen vereenigen kan, zoodat de commissie spoedig daarna tot B. en W. het verzoek richtte, zoo spoedig mogelijk het geheele museumgebouw tot hare beschikking te stellen, ten einde er het Museum van Oudheden in te kunnen onderbrengen.

Utrecht, Gemeente Museum. —

Het aantal zalen werd ten behoeve van het Aartsbisschoppelijk Museum, dat dringend behoefte had aan een afzonderlijk zaaltje om zijn gipsafgietsels op te stellen, met één vermeerderd. Op eenvoudige wijze kon dit worden bereikt door het aanbrengen van een vloer in den tusschen kapel en refter aanwezigen trapkoker, waardoor aansluitend aan de bovenverdieping van de kapel een vertrekje werd verkregen, dat uitnemend voor het doel geschikt was. Ter tegemoetkoming aan den wensch naar meerdere zitgelegenheid in het Museum werden twee bekleede eikenhouten banken in twee der schilderijenzalen geplaatst.

Na de omvangrijke reorganisatie, die het museum het vorige jaar had ondergaan, hadden dit jaar nog slechts ondergeschikte wijzigingen in de opstelling der voorwerpen plaats. De voortdurende groei der costuum-verzameling maakte bijplaatsing van nog een kleedervitrine in de aangrenzende zaal der kunstnijverheidsafdeeling noodzakelijk, waardoor de voorwerpen dezer afdeeling eenigszins anders moeten opgesteld worden. De verkrijging in bruikleen van nog twee belangrijke werken van Henrick Ter Brugghen gaf voorts aanleiding tot een wijziging in de inrichting der schilderijenzalen. Een der goed verlichte zalen dier afdeeling op de eerste verdieping werd ingericht als Ter Brugghen-zaal, waar de zes stukken, die het museum thans van dezen voornamen Utrechtschen meester bezit, beter dan tot nog toe tot hun recht konden gebracht worden en tevens ook in de opstelling

de nauwe samenhang van Ter Brugghen's werk met dat der overige Italianiseerende Utrechtsche schilders kon worden aangetoond.

Onder de aanwinsten, die werden verkregen, was er een van bijzonder belang, die langdurige werkzaamheden vereischte alvorens tot opstelling kon worden overgegaan. Bij de restauratie van het inwendige van den Dom was namelijk in den grond, vermengd met puin, een groote hoeveelheid geglazuurde tegeltjes gevonden, geheel gelijk aan die van een gedeelte vloer, dat nog ongeschonden vóór de afscheidingslijn van transept en koor in den grond was aangetroffen. Het bleek mogelijk uit deze tegeltjes voor het museum een kopie van den prachtigen, uit ruiten van verschillend patroon bestaanden vloer samen te stellen, wat van groot belang te achten was, daar het in den Dom aanwezige vloergedeelte, nog van den Romaanschen Dom afkomstig was.

De werkzaamheden aan den catalogus van de historische afdeling werden voortgezet. De collationneering der ongeveer 3500 nummers kwam gereed, waarna met het persklaar maken der beschrijvingen werd begonnen. De druk kan thans weldra worden tegemoet gezien. Met de samenstelling van een kaartcatalogus, bevattende alle bekende gegevens omtrent Utrechtsche schilders en beeldhouwers werd een aanvang gemaakt.

Geschenken, bruikleen en aankopen worden in een afzonderlijke lijst vermeld. Daaronder valt o.a. het bruikleen van de Ter Brugghen en andere schilderijen door den Heer J. J. M. Chabot. Het afgestane nam soms den omvang aan van geheele verzamelingen, zooals het geval was bij een bruikleen voor de costuumafdeling door Mevrouw Royaards-Huydecoper en den Heer G. W. P. van Dokkum.

Vlissingen, Stedelijk Museum.— De belangrijkste gebeurtenis in den loop van het jaar is wel, dat de Voorzitter der Museum-commissie ter gelegenheid van zijn huwelijkszijn collectie munten en penningen aan het museum heeft geschonken. De steun, die Mejufrouw de Man den conservator heeft verleend bij het inventarizeeren der verzameling wordt dankbaar herdacht. De bespreking van dit geschenk bevat met de lijst der munten een

groot deel van het jaarverslag; de indeeling is als volgt: Romeinsche munten, Frankische munten, Noord- en Zuid-Nederlandsche munten onder de Landsheeren, munten der Souvereine Noord-Nederlandsche Provincie; buitenlandsche munten, munten buiten Europa en penningen waaronder 40 noodmunten.

Zutphen, Het Wijnhuis. — Het bezoek was bevredigend, vooral in de zomermaanden. De tijdelijke tentoonstellingen blijken een goed succes gehad te hebben en er zal naar gestreefd worden hun gehalte te verbeteren. Een lijst van aanwinsten besluit het verslag. De topografische atlas werd o.a. uitgebreid met verscheiden zwartkrijt teekeningen van de Graafschap uit 1886; verschillende kleedingstukken werden ontvangen en het huisraad werd door enkele voorwerpen van aardewerk verrijkt.

Vereeniging Haerlem. — De vereeniging blijft met zorg waken voor Haarlem's oude gevels en gebouwen, ook wanneer zij dreigen verminkt te worden, of niet de noodige herstelling krijgen. De bekende gasthuisgeveltjes in het Groot Heiligland moesten opgeknapt worden; Gedeputeerde Staten hadden evenwel ongunstig op de subsidie-aanvraag geadviseerd en het Gasthuis kon de kosten niet dragen. Er zou derhalve op zijn minst een groot uitstel komen, wanneer de Provinciale Staten het advies zouden volgen. De vereeniging heeft daarom een adres tot alle leden van de Staten gericht, waarin zij verzocht, in afwijking van het advies voor de bijdrage van f 4500 te willen stemmen. Gelukkig hadden deze pogingen succes. De top van den gevel Smedestraat No. 16, die tijdens een storm op straat terecht kwam, zou leelijk hersteld zijn geworden, indien de vereeniging niet tusschenbeide was gekomen. Had zij echter niet den breeden steun van den eigenaar gekregen, zij zou niet in staat zijn geweest het aardige geveltje weer in zijn ouden staat te brengen. Het poortje in de Nobelstraat, zou ook reeds zijn verdwenen, als „Haerlem" niet financieel ware bijgesprongen. De Commiezenhuisjes staan op het punt te worden afgebroken. Protestvergaderingen, requesten, adressen en wat dies meer zij, niets mocht baten. Er bestond gevaar,

dat de molen *De Eenhoorn* aan het Zuider Buiten Spaarne te Schalkwijk niet meer voor de houtzagerij kon dienst doen en derhalve ten doode was opgeschreven. Op verzoek van de „vereniging „*De Hollandsche molen*” heeft „*Haerlem*” een bijdrage voor zijn herstel gegeven.

Vereeniging Hendrick de Keyser. — De secretaris bespreekt allereerst de uitbreiding van het huizenbezit, dat op 31 December j.l. tot 54 was gestegen. Hij deelt bijzonderheden mede omtrent de aangekochte tien perceelen te Naarden, Blokzijl en Amsterdam (Kattegat 2, 4 en 6), waarvan in het verslag foto's zijn opgenomen. Dan volgt een opsomming van de belangrijke herstellingen aan sommige in het bezit der vereeniging zijnde panden uitgevoerd.

Evenals vorige jaren kan de secretaris met voldoening constateeren, dat de belangstelling in onze Oud-Nederlandsche architectuur blijft toenemen. Het verslag betreurt in hooge mate, dat de Monumentenwet tijdens het bewind van minister Dr. De Visser ontworpen, nog steeds haar weg tot het Staatsblad niet gevonden heeft. De provincie Friesland trad als eerste subsidieerende provincie toe, terwijl de gemeente IJlst zich schaarde onder de geregeld subsidieerende gemeenten.

Vereeniging Slot Loevestein. — Teneinde tot een grondslag voor samenwerking te komen werd besloten aan den Directeur van het Rijksbureau en aan de Rijksmonumentencommissie te berichten, dat de Vereeniging bereid is te overwegen om harerzijds steun te verschaffen, zoodat met de afwerking van de kamers van Hugó de Groot, zij het alleen wat het uitwendige betreft — welke afwerking op het programma van de Rijksmonumentencommissie vooraanstaat — voortgang kan worden gemaakt. Daaraan werd de vraag vastgeknoopt, welke bedragen geacht worden met de afwerking van die kamers te zijn gemoeid, opdat aan de hand van deze cijfers kan worden vastgesteld, welke bedragen daartoe ter beschikking der Vereeniging zijn. Op dit schrijven, gedagteekend 12 October 1926, heeft de Directeur een spoedig antwoord toegezegd; dit is tot heden nog niet

ontvangen. Het behoeft geen betoog, dat, hoe gaarne ook de Vereeniging voortgang met den arbeid, dien de Vereeniging denkt te ondernemen en welken haar donateurs en leden van haar verwachten, wordt gemaakt, overeenstemming met de Rijksmonumentencommissie moet zijn verkregen, alvorens harerzijds iets, wat ook, kan worden gedaan. In verband met het feit, dat men bezwaren koesterde tegen het afstaan van voorwerpen, die ten gebruike zouden worden bestemd voor het Slot Loevestein, zulks in verband daarmee, dat men meende, dat genie of artillerie de kelders van het Slot voor de berging van ammunitie gebruiken, zijn mede dank zij de medewerking van het bestuurslid luitenant-generaal Muller Massis, stappen bij het Ministerie van Oorlog gedaan. Deze hebben geleid tot verzekeringen, welke van zoodanig geruststellenden aard zijn, dat het Bestuur op grond daarvan meent te mogen verklaren, dat diegenen, die voorwerpen hetzij afstaan, hetzij in bruikleen geven voor het Slot Loevestein, het gevreesde gevaar in geen deele loopen.

Teneinde te vernemen of wellicht voor eventuele inrichting van het Slot Loevestein, geheel in den geest van het doel, dat dit Slot heeft gehad, voorwerpen waren te verkrijgen, wendde het Bestuur zich tot de directeuren van verschillende musea in ons land met desbetreffende vragen. In het algemeen leverden deze brieven weinig op; uit het meerendeel der antwoorden bleek wel, dat de directeuren onzer musea niet over zoodanige overschotten van belangrijke voorwerpen beschikken, dat zij daarvan kunnen afstaan. In dit verband dienen het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden, het Frans Hals Museum der Gemeente Haarlem en het Museum Oud-Dordrecht onder leiding van Jhr. E. W. C. Six te worden vermeld, die toezeggingen hebben gedaan, welke van beteekenis kunnen worden, zoodra het oogenblik is aangebroken, dat aan het eventueel inrichten van Slot Loevestein aandacht geschonken kan worden. Verder dienen reeds in dit eerste jaar een aantal geschenken te worden vermeld, die aan het Bestuur werden aangeboden.

De Vereeniging „*Bloei van Gorinchem*”, die tracht tot de bekendheid van het Slot in Nederland mede te werken, ontwierp in den loop

van Juli 1926 op achtereenvolgende Zaterdag- en Zondagmiddagen een openluchtvoorstelling. Met groote waardeering wordt melding gemaakt van het besluit van den Raad der Gemeente Gorinchem, waarbij een gift ineens ad f 50 aan de kas der Vereeniging werd aangeboden.

Een reproductie van het handschrift van Hugo de Groot en van een prent van zijn ontvluchting versieren het verslag.

Vereeniging Rembrandt. — De werkzaamheden bepaalden zich tot het verleen van eenige voorschotten, in het bijzonder profiteerden hiervan het Rijks prentenkabinet, dat zijn aankopen geregeld door tusschenkomst der Vereeniging financieert en voorts het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, aan hetwelk een renteloos voorschot verleend werd ter tegemoetkoming in de kosten van aankoop van een portret van Christiaan Huygens door Caspar Netscher.

Aan het Mauritshuis en aan het Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden werden credieten verleend voor aankoop van eenige belangrijke kunstwerken. De betrokken directeuren slaagden er echter niet in, deze stukken te verwerven. Telkens toch blijkt weer, dat de bedragen, waarover onze openbare kunstverzamelingen kunnen beschikken, ten eenenmale onvoldoende zijn, aangezien bij het vaststellen der budgetten geen rekening wordt gehouden met de hooge prijzen, die kunstproducten van den eersten rang in den internationalen handel bedingen. Thans speculeert de overheid, aan wie de zorg voor de instandhouding en uitbreiding onzer kunstverzamelingen is toevertrouwd, te veel op de vrijgevigheid van particulieren.

Een der leden stelde de vereeniging in staat om aan het Rijk ten geschenke aan te bieden het fraaie mansportretje, geschilderd door Corneille de Lyon, hetwelk reeds sinds eenige jaren in bruikleen aan het Rijksmuseum te Amsterdam was afgestaan. Voorts ontving zij een legaat ten bedrage van f 10,000.—, van wijlen Dr. H. F. R. Hubrecht. Een der vrienden van de Vereeniging, wiens naam niet genoemd mag worden, schonk in het afgelopen jaar wederom een gift van f 1000.—.

NIEUWE UITGAVEN.

Boeles, P. C. J. A. — Friesland's oudste geschiedenis (Friesland tot de elfde eeuw); uitg. Martinus Nyhoff, 's-Gravenhage en Noord-Nederlandsche boekhandel Meyer en Schaafsma, Leeuwarden.

Bremer, F. C. A. — Inleiding tot de kunstgeschiedenis; Uitg. Uitgeversmaatschappij Elsevier, Amsterdam.

Catalogus van de tentoonstelling van Friesch zilver, gehouden ter gelegenheid van het 100 jarig bestaan van het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid en taalkunde 15 Aug. — 15 Sept. 1927, door N. Ottema, M. W. Vieweg en D. Draaisma.

Catalogus der schilderijen in het West-Friesch Museum en in het Stadhuis te Hoorn; catalogus der teekeningen en reproducties van teekeningen in het West-Friesch Museum; catalogus der foto's in het West-Friesch Museum, 3 dl., bewerkt door J. C. Kerkmeyer; uitg. Vermande Zonen, Hoorn.

Catalogus, van het Frans Halsmuseum te Haarlem.

Fischer, F. H. — Historie en cultuur van het Nederlandsche volk; uitg. De Spieghel, uitgeversbedrijf, Amsterdam.

Gelder, H. E. van, en F. Schmidt Degener. — Veertig meesterwerken van Jan Steen; 40 reproducties in heliogravure met tekst der prenten door H. E. van Gelder en beschouwingen over Jan Steen door F. Schmidt Degener; uitg. Uitgeversmaatschappij Elsevier, Amsterdam.

Hofstede de Groot, C. — Kunstkennis; uitg. N.V. Boekhandel v.h. W. P. van Stockum en Zn., 's-Gravenhage.

Hooft, C. G. 't. — Gijsbrechts Amstelstad; uitg. N. van Kampen en Zn., Amsterdam.

Jaarboekje van Oud-Utrecht, 1927, met reproducties, uitgegeven door de Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van Utrecht en omstreken.

Jong, Jo de. — 50 Eeuwen costuum, met medewerking van F. H. Fischer en een voorrede van Huib Luns; uitg. De Spieghele, uitgeversbedrijf, Amsterdam.

Ottema, N. — Geschiedenis van het goud- en zilversmidsbedrijf in Friesland; uitg. Noord-Nederlandsche boekhandel Meyer en Schaafsma, Leeuwarden.

Ottema, N. — Jaarletters en stedelijke keuren van het Friesch zilver 1610—1798 en meestertekens van Leeuwarder zilversmeden 1597—1854; uitg. Noord-Nederlandsche boekhandel Meyer en Schaafsma, Leeuwarden.

TIJDSCHRIFTEN.

De gecombineerde aflevering 3 en 4 van het Gildeboek 1926 bevat eene beschrijving van

Hildesheim naar aanleiding van de gildereis daaraan; een goed geïllustreerd artikel over: De Rust van Christus op Calvarie als eene bijdrage tot de monographie der Passie", van de hand van pastoor A. E. Rientjes; eene behandeling van de Egyptische stoffen in het Museum voor geschiedenis en kunst door mej. E. van der Looy van der Leeuw en eene bijdrage over de Noord-Nederlandsche miniaturen door C. C. de With C. P. De schrijver toont daarbij aan, dat het door Prof. Bijvanck en Dr. Hoogewerff als „wellicht Noord-Nederlandsch" vermelde Missale te Brixen inderdaad uit ons land stamt, daar het op de canonplaat de afbeelding vertoont en het wapen van bisschop Zweder van Cuilenburg. Daar deze in 1425 als bisschop te Utrecht zijn intocht deed en in 1433 is overleden, moet het handschrift tusschen die jaren zijn ontstaan, waarschijnlijk in 1425 of 1426. De schrijver behandelt daarna den bijbel uit 1452, vervaardigd in het atelier der broeders van het Gemeene Leven te Zwolle, thans Codex 681 van de Prov. Bibliotheek te Leeuwarden (met 3 illustraties).

Bladz. 137—168 geven eene Hollandsche vertaling van de pauselijke bepalingen voor gewijde kunst uit 1925.

REGISTER.

- Aalsmeer, lijnbaanhuisje, 161.
 Alkmaar, Sted. Museum, 165.
 Amelo, Gravenallée, 148.
 Amboina, forten, 170.
 Amersfoort, Kerk aan 't Zand, 161.
 Amsterdam, Ned. Mus. Costuumafd., 23; Ned. Mus. Cat. goud en zilver, 82; Ned. Mus. zilvermerken, 82; Ned. Mus. zilvertentoonst. 1880, 81; Ned. Mus. tentoonst. edelsmeedwerk, 84; Historische tentoonst., 84; 107; Univ. Bibl., Magnusbijbel, 110; Rijks Museum, 145; Rijks Museum, reorganisatie, 170; Historisch Museum, 146; Rokin, 147; 148.
 Ansfried, bisschop, 36.
 Architecten Ned., Kring Haarlem, 162.
 Arkel, Jan van, 46.
 Arnhem, Rijksarchief, Plenarium, 135; beschr. band, 138; Rijksarchief Brev. Monnikkenhuize, 142; Gemeente Mus., prentenverz., 173; Oranje Nassautentoonst., 174.
 Avesnes, Guy, 46.
 Backer, Mello, 99.
 Batavia, Portugeesche Buitenkerk, 33; Lands-Archief, 127—134; Woonhuis O. I. Comp., 127; bewoners, 128; beschrijving, 131; Weeshuis Ned. Herv. Diac., 131.
 Batjan, Fort Barneveld, 170.
 Bergamo, Bibliotheek, Schetsboek, 1.
 Bergen op Zoom, Gemeentehuis, 161.
 Berkhout, H. Teding van, 169.
 Berlage, H. P., 150; 176.
 Bernulf, bisschop, 50.
 Besier, J. H., 23.
 Beusichem, toren, 161.
 Bicker Caarten, A. C., 30.
 Bioscoop onderneming, 163.
 Bindkunst, Nederlandsche, 106.
 Bleiswijk, Remonstr. Kerk, 17—19; inventaris, 18.
 Boekbesprekingen, 21—29; 154—161.
 Boekbinderswerkplaatsen, 107.
 Boeles, C. A. P. J., 84; 183.
 Bolsward, Zilversmeden, 93.
 Böttger, 99.
 Bondsjaarvergadering, te Utrecht, 143.
 Bouricius, L. G. N., 143.
 Bremer, F. C. A., 159; 183.
 Brielle, Voorstraat No. 48, 161.
 Brixen, Missaal m. wapen van Zw. v. Kuilenburg, 142.
 Brom, G., 34; 149.
 Brij, Jan Theodor de, 85.
 Bundesdenkmalambt, 122.
 Burger, Jr., C. J., 114.
 Byvanck, A. W., 1—12; 31; 73; 106—121; 135—142; 143.
 Cate, Hoedemaker ten, 166.
 Ceramiek, 171; 172; 177; 179.
 Chinsura, wapenschilden, 34.
 Clemens, verzameling, 88.
 Clerck, Johan de, 56.
 Coehoornvereening, 152.
 Coert, A., 15; 16; 169; 179.
 Colinet, Ed., 81.
 Coster, H. P., 169.
 Croos, Anthony van, 165.
 Cuypers, E., 145.
 Cuypers, P. J. H., 45; 145.
 Dalen, J. van, 143; 144.
 David van Bourgondië, 43.
 Delft, Museum Tetar v. Elven, 165.
 Denkmalpflege, Oostenrijk, 122—126.
 Deventer, St. Lebuinuskerk, 33.
 Diepholt, Rudolf van 43; 46.
 Directeurendag, vergaderingen, 73; 169.
 Dokkum, zilversmeden, 93.
 Dordrecht, molen de Pelikaan, 144.
 —, August. kerk, reventer, 144.
 —, Museum van Gijn, 166.
 Draaisma, D., 183.
 Dresch, N. J., 169.
 Dresden, Museum, rood Steinzeug, 102.
 Eck, W. S. A. van, 29.
 Eereiman, Otto, 177.
 Egmond, George van, 46.
 Elsevierdrukken, 108.

- Ende, Jan van, 56.
Engelen, C., 23—26; 154—160.
Enkhuizen, Gemeente Museum, 166.
Enschedé, M., 177.
Enschede, Rijks Museum Twenthe, 166.
Épiscopus, Simon, 17.
Erven Dorens, A. A. G. van, 73.
Essen, C. C. van, 31.
Evelein, M. A., 73; 75, 169.
Everdingen, Th. J. van, collectie, 16.
Fischer, F. H., 154; 158; 183.
Fokker, T. H., 32.
Fotografisch huisarchief, 154.
Frederiks, J. A., 83; 85.
Friesch Genootschap, Cat. zilvertentoonst., 183.
Galeazzo, Gian, 4.
Gascon, Le, boekbanden, 107; 114.
Gelder, J. J. de, 21—23; 27; 161.
Gelder, H. E. van, 175; 183.
Genoni, Rosa, 24.
Gent, van, admiraal, 47.
Gevelsteenen, Vereen. t. behoud v., 30.
Giffen, A. E. van, 153; 154.
Ginneken, St. Laurentiuskerk, 162.
Goes, Maria Magdalenakerk, 162.
Gonnet, C. J., 27; 178.
Goossens, J. W. H., 28.
Gorinchem, Vereen. Bloei van, 182.
Graafschap, Vereen., Meester Heuvelstichting, 169.
Grassi, Giovanni de', 1; 9.
Graswinckel, D. P. M., 144; 150; 154.
's-Gravenhage, Kon. Bibl. Getijdenboek Is. v. Castilië, 3; Gemeente Museum, 29; Museum Bredius, Gids, 34, 166; Kon. Bibl., Magnusband, 107; Mauritshuis, 146; Museum Mesdag, 146; Chr. Scien. Church, 150; Museumgebouw, 167; 176; Museumpenning, 177.
Groningen, Museum v. Oudheden, 291; Museum van Oudheden, rood st. trekpotjes, 100; Museum v. Oudheden, porcelein, 177; Poortershuisje, 33; 148; Goudkantoor, 162,
Haarlem, Oud, gedenkschrift, 27; lijst zilversmeden, 8; St. Bavokerk, 162; Groote Markt, 162; Hoofdwacht, 162; Frans Hals Museum, 166.
Harlingen, zilversmeden, 93; Zilversmidgilde, 79.
Haslinghuis, E. J., 28; 54; 58.
Haze, Melchior de, 50.
Heemschut, 143; 151.
Hemony, François, 49.
Hendrik de Keyser, Vereen., 143; 151; 161.
's-Hertogenbosch, tentoonst. kerkel. kunst, 83; Centr. Nrd. Brab. Museum, 167.
Herveld, Ned. Herv. Kerk, 163.
Heussen, Hugo Frans, 12; 16.
Hind, Arthur M., 21; 27.
Hoefler, F. A., 143.
Hofstede de Groot, C. J., 28; 29; 160.
Hoorn, Doelenkade, No. 19, 163; W. Friesch Mus., Catalogius, 178.
Hoorn, G. van, 31.
Hoogewerff, G. J., 31; 32; 141.
Hudig, C. J., 23; 179.
Hudig, M. J., 30.
Ingen, Willem van, 15.
Jansen, D., 35—70; 144.
Janssen, 85.
Jessen, P., 86.
Jong, Jo de, 154; 159; 184.
Jonge, C. de, 24.
Jonge-Cornets de Groot, de, 175.
Kalf, Jan, 83; 114; 143; 146.
Keldermans, Rombout, 60.
Kengen van Caberg, 29.
Kerksbanken, 143.
Kerkwijk, A. O. van, 169; 175.
Keuller, L. A. J., 28.
Kinderen-Besier, J. H., 23; 155.
Kircher, Athanasius, 116.
Kleeding, 23—26; 154—158; 166; 177.
Klokken- en Orgelraad, 149.
Knuttel, G., 34.
Koenraad, bisschop, 50.
Kooga/d. Zaan, Huis m. de ijzeren brug, 33, 167; Molen-Museum, 167.
Korevaar-Hesseling, E., 159.
Kunsthist. Instituut, Oostenrijk, 123.
Kunsttopografie, Oostenrijk, 123.
Labouchère, G. C., 144.
Lagerwey, 16.
Landeskonservatoren, 122.
Landschapcommissie, 151.
Ledenberg, Gilles, 64.
Leendertz, P., 173.
Leeuw, E. van der Looy van der, 184.
Leeuwarden, Fr. Mus. Zilvertentoonst., 79—98; Princessehof, 167.
Leiden, Huis de Kaghel, 12; Huis de Liefde, 13; Lakenhal, Oud-Kath. altaar, 12—16; Rem. Kerk, 17; 167; Steen tentoonst., 179; St. Anna-hofje; Rijks Museum v. Oudh., gidsen, 34; 172;

Rijks Museum v. Oudh., 146; Oud-, vereeniging, 148; Monumentenvereening, 148.
 Lelie (Fransche), meesterteeken, 95.
 Lely, van der, geslacht, 84 enz.
 Leopold, H. M. R., 31; 32.
 Lichtbeelden v. monumenten, 152.
 Limburg, voorl. monumentenlijst, 28; Prov. Schoonheids Comm., 169.
 Loevestein, Vereen., 144.
 Loosdrecht, de Sypesteyn, 168.
 Lugt, Frits, 27.
 Maanen, van, collectie, 177.
 Maastricht, Museum, 29; Maasbrug, 163.
 Magnusbanden, Amsterdam, 106—121.
 Magnus, familie, 108.
 Makassar, Fort Rotterdam, 165; 170.
 Man, M. G. A., de, 83; 181.
 Manen, Johan van, 34.
 Marle, R. van, 1.
 Marot, Daniel, 85.
 Martens, W., 145.
 Mededeelingen en Korte berichten, 20—34; 73—78; 143—184.
 Mialaret, J. H. A., 28.
 Middelburg, Zilvertentoonstelling, 83.
 Milde, Ary de, 99 enz.
 Miniaturen, 1—12; 135—142.
 Molens, 147.
 Molenvereening, Zaansche, 33; Holl., 143; 148; 151.
 Molukken, 34.
 Montfoort, Jan van, 44.
 Monumentenwet, 122; 147; Oostenrijk, 123.
 Monumentenzorg, 32.
 Muller Fzn., S., 35; 142.
 Munster, Univ. Bibl., Missaal, 142.
 Museumbureau, intern., 30.
 Museum-Commissie, 29.
 Natuurmonumenten, 143.
 Nederasselt, Christus, brons, 163.
 Neurdenburg, E., 29; 99; 146.
 Nispen tot Sevenaer, E. van, 28.
 Notten, M. van, 83; 146.
 Nijhoff, Is. An., 135.
 Nyhoff, Martinus, 86.
 O. en W. Ind. Comp., Comm. v. beschr., 143; 143.
 Ornamentprenten, voor zilver, 85; 97.
 Ottema, N., 79—98; 167; 183; 184.
 Overvoorde, J. C., 12—16; 17—19; 21; 26; 73; 75; 122—126; 143; 144; 149.
 Parijs, Missaal der Leidsche Begijnen, 141.

Pauselijke bepalingen, 20.
 Peelen, I. C. E., 146.
 Penaat, 45.
 Pisano, Antonio, 10.
 Pit, A., 84; 146.
 Plantenga, J. H., 162.
 Pluym, W. van der, 143; 154.
 Rackham, Bi, 34.
 Ravesteyn, Erven v. Paulus Aertszn., v., 110.
 Rembrandt., Vereen., 177.
 Remouchamps, A. E., 173.
 Repertorium, tijdschriftartikelen, 113; topogr. afbeeldingen, 148.
 Reservaten, 153; 154.
 Reynst, Gerard, 114.
 Roever Azn., N. de, 81.
 Roever, N. de, 109.
 Roland Holst, 45.
 Rotterdam, Museum Boymans, 30; 146; 168; Ned. Herv. Kerk, 163; 164; Schielandshuis, 180.
 Rümman, A., 34.
 Saenredam, P., 59.
 Scerpswert, Elyas, 14.
 Schaik, J. A. S. van, 149.
 Scheurleer, W. C. Lunsingh, 73; 75; 169.
 Schilden, J. P. van der, legaat, 180.
 Schiedam, Sted. Museum, 168.
 Schmidt Degener, F., 27.
 Schneider, A. von, 34.
 Schoonhoven, Stadhuis, 164.
 Schretlen, M. J., 28; 105.
 Schubert, P. J., 123.
 Schuylenburg, W. C., 70; 144.
 Sierck, Frederik van, 44.
 Six, J., 144.
 Sloten, Ned. Herv. Pastorie, 164.
 Sluys, Simon van der, 43.
 Smit, W. P. A., 175.
 Snijder, G. A., 23.
 Spanseerder, Rudolf, 109.
 Speläologisches Inst. der Bundeshöhlen, 123.
 Staatsboschbeheer, 153.
 Starter, Jan, 85.
 Sterk, J. F., 27.
 Struik, D. J., 32.
 Stuers, V. de, 81.
 Successiewet, 148.
 Tadema, J. L., 27.
 Ternate, forten, 170.
 Terpenonderzoek, vereen., 143; 151.
 Tienhoven, P. G. van, 152.

- Trekpotjes, rood steenen, 99—105.
 Twenthe-Rijnkanaal, 148.
 Uitgaven, nieuwe, 34; 183.
 Utrecht, Domtoren, 33; 144; beschrijving der stad, 35—72; ligging, 35; Kerken, 41; Kloosters, 58; prof. gebouwen, 61; Centr. Mus., graf Rud. v. Diepholt, 46; 169; 181; Hoofdwacht, 52; Univ. Bibl., boekbanden, 106; St. Joan de Deogesticht, 164.
 Vermeulen, F., 143.
 Vermeylen, A., 34.
 Verslagen: Amsterdam, Rijks Museum, 170; 's-Gravenhage, Mauritshuis, 172; Kon. Penningkab., 172; Delft, Huis Lamb. v. Meerten, 172; Leiden, Rijks Mus. v. Oudheden, 172; Nijmegen, Rijks Mus. G. M. Kam, 173; Alkmaar, Stedelijk Museum, 173; Arnhem, Gemeente Museum, 173; Opnbl. Museum, 174; Delft, Gemeente Museum, 175; Deventer, De Waag, 175; Dordrecht, Dordrechts Museum, 176; Museum, Mr. S. van Gijn, 176; 's-Gravenhage, Gemeente Museum, 176; Oranje Nassau Mus. 177; Groningen, Gemeente Museum, 177. Haarlem, Frans Hals Museum, 178; Hoorn, West-Friesch Museum, 178; Leiden, De Lakenhal, 179; Rotterdam, Museum Boymans, 180; Museum v. Oudheden, 180; Utrecht, Gemeente Museum, 180; Vlissingen, Stedelijk Museum, 181; Zutphen, Het Wijnhuis, 181; Vereeniging Haarlem, 181; Hendr. de Keyser, 182; Slot Loevestein, 182. Rembrandt, 183; Mededeelingen v. h. Ned. Hist. Instituut te Rome, 31; Geschied en oudh.k. Genootsch. Limburg, 32.
 Vertegenw. v. versch. Bonden, 147; vergadering, 150.
 Verzekering, 169.
 Vestingwerken, 147.
 Vianen, 144.
 Vianen, Adam van, 86.
 Vieweg, M. W., 183.
 Visser, M. A. de, 178.
 Visser, Minke de, 99—105.
 Visser 't Hooft, H., 27.
 Vlissingen, Stedi Museum, 181; Beursgebouw, 165.
 Vredeman de Vries, Jan, 85.
 Vries, Azn., A. de, 81.
 Voet Jr., E., 79, 82; 90.
 Vogelsang, W., 73; 75; 143; 146; 149; 154.
 Wall, V. van de, 127—134.
 Wasmuth, E., 86.
 Waterstaat, 152.
 Welcker, C., 143.
 Wielrijdersbond, 143; 151.
 Wigersma Hzn., S., 82.
 Willebrord, 35.
 Wilpert, J., 32.
 Wou, Gerard van, 49.
 Wijngaarden, W. D. van, 34.
 IJsselstein, 144.
 Zeyen, Norgsch veld, 153.
 Zierikzee, „Vrije”, 148; Raadhuis klokken, 165.
 Zilver, Friesch, 79—98; tentoonstellingen, 81.
 Zilvergraveurs, 85.
 Zilvermeden, Gildeboekje, 84; Friesche, 89 enz.
 Zoudenbalch, Gerrit en Hendrik, 44.
 Zutphen, Wijnhuisfonds, 165.
 Zwolle, Missaal Duitsche Orde, 141.
 Zijnen, B. A. J. van der Hegge, 149.